НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО
МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУЛИМА ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

Гриф
Прим. №

УДК 94(477.75):[355.02:327(470)

ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМСЬКИЙ ВЕКТОР РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕКСПАНСІЇ (XVII – XXI ст.)

20.02.22 – військова історія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____

(Підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Муравський Олег Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Гулима О. П. Кримський вектор російської військово-політичної експансії (XVII–XXI ст.). – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національна академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Міністерства оборони України. – Львів, 2018.

У дисертації з позицій системного і комплексного підходів досліджено історичні явища і процеси, котрі характеризують кримський вектор військово-політичної експансії у XVII–XXI ст.

Розкрито передісторію, перебіг і наслідки поглинання Російською імперією Кримського ханства, місце в цьому процесі запорізького козацтва. Охарактеризовано адміністративні, соціально-економічні, культурні, релігійні, демографічні наслідки анексії ханства царською Росією.

Висвітлені питання, пов'язані з військовим і політичним протистоянням навколо Криму в період від проголошення у грудні 1917 року на Курултаї Кримської Народної Республіки і визнанні її Українською Народною Республікою до створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки (пізніше – Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки) у складі більшовицької Росії. У цьому контексті показано спроби Української Народної Республіки та Української Держави (Гетьманату) встановити контроль над Кримським півостровом і Чорноморським флотом.

Охарактеризовано прояви колабораціонізму частини населення Криму з німецькими загарбниками під час Другої світової війни; доведено, що основною причиною цих проявів була радянська політику в Криму в міжвоєнний період, яка нерідко мала злочинний характер. Розкрито механізм прийняття рішення про виселення із звільненого від німецької окупації Криму кримських татар та представників інших етнічних груп, процес реалізації цього рішення і його наслідки.

Доведено, що передача Криму Україні була викликана головним чином економічними мотивами і була використана Москвою для закріплення

результатів тривалої російської військово-політичної експансії на її кримському напрямку. У цьому контексті охарактеризовано боротьбу національно-визвольного руху кримськотатарського народу за подолання наслідків політики керівництва Радянського Союзу, спрямованої на русифікацію Криму.

Обґрунтовано, що нинішня російська агресія проти України в Криму відбувалася у відповідності зі стратегією за, як мінімум, трьома сценаріями: один з яких передбачав силовий опір проукраїнських сил Криму, що могло б перерости у криваві міжнаціональні зіткнення і дозволило б Російській Федерації офіційно обґрунтувати встановлення контролю її силовиків над півостровом; інший був покликаний спровокувати Київ застосувати силові заходи з відновлення конституційного ладу в Криму, що відкривало шлях для відкритого втручання Росії; третій фактично повторював логіку анексії Кримського ханства Російською імперією.

Зіставлено військовий потенціал України в Криму з військовим потенціалом там Російської Федерації. Охарактеризовано тактику захоплення російськими військовиками українських військових частин. Наведені факти опору українських військових російській агресії в Криму. Вказані основні прорахунки керівництва України у військово-політичній сфері в умовах гібридної війни Російської Федерації проти України.

Висвітлено найважливіші аспекти теорії і практики радянської спецпропаганди, традиції якої значною мірою визначають зміст інформаційної складової російської військово-політичної експансії після розпаду СРСР, розкрито ідеї, завдяки яким ці традиції було примножені в пострадянській Росії; охарактеризовано засоби інформаційного впливу, використані нею на кримському напрямку в гібридній війні проти України.

Ключові слова: Крим, Україна, Росія, військово-політична експансія, анексія, війна, окупація, армія, флот, військовослужбовці, військова частина, козацтво, кораблі.

ANNOTATION

Hulyma Olexandr. The Crimean vector of the Russian military-political expansion (XVII-XXI century). Manuscript.

The desertation for the degree of a candidate of historical sciences on specialty 20.02.22 – Military History. – National Army Academy named after Hetman Petro Sahaidachnyi of the Ministry of Defense of Ukraine. – Lviv, 2018.

In this desertation, the historical events and processes characterizing the Crimean vector of the military-political expansion in the 17th-21st centuries are explored from the standpoint of systemic and complex approaches,

The history and the process of absorption the Crimean Khanate by the Russian empire and the role of the Zaporozhye Cossacks in this process are revealed. The administrative, socio-economic, cultural, religious, ethno-demographic consequences of the Khanate annexation by tsarist Russia are characterized.

The issues related to the military and political confrontation concerning the Crimean peninsula in the period covering the events ranging from the proclamation of the Crimean People's Republic at Kurultai, in December 1917, which was recognized by the Ukrainian People's Republic, to the creation of the Crimean Autonomous Socialist Soviet Republic as a part of Bolshevik Russia, are highlighted in this work. In this context, the attempts of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State (Hetmanate) to establish a control over the Crimean peninsula and the Black Sea Fleet are shown.

The reasons of collaboration of a certain part of Crimea population with Nazi Germany are highlighted. The mechanism of using this phenomenon for the Soviet leadership decision -making prosess concerning the eviction of the Crimean Tatars and representatives of other ethnic groups freed from the German occupation of the Crimea, and the process of implementing these decisions and their consequences are disclosed.

It is proved that the transfer of Crimea to Ukraine was caused mainly by the economic motive and was used by Moscow to consolidate the results of the long Russian military and political expansion in its Crimean direction. In this context,

the national liberation movement of the Crimean Tatar people in order to overcome the consequences of the Soviet Union leadership policy, aimed at the Russification of the Crimea by deporting part of its population, has been characterized.

It is shown that the occupation of the Crimea by post-Soviet Russia took place in accordance with the strategy that presupposed at least three scenarios for the further development of the events. One of these scenarios was developed to make the resistance of pro-Ukrainian elements in the Crimea, which could transform into bloody interethnic clashes,and that could have enabled the Russian Federation to formally justify the establishment of its military control over the Crimean peninsula. The other one was designed to provoke Kiev to use force to restructure the constitutional order in the Crimea, which opened the way for the direct Russian intervention, and the third scenario,in fact, was corresponded to the logic of annexation of the Crimean Khanate by the Russian Empire. The third scenario was fully implemented.

The military potential of Ukraine in the Crimea is compared with the military potential of the Russian Federation in that region. The tactics of the capture of Ukrainian military units and warships by Russian troops are described. The facts of the resistance of the Ukrainian military personnel to Russian aggression in the Crimea are given.

The most important aspects of the theory and practice of the Soviet special propaganda, and the traditions which largely determine the content of the information component of the Russian military and political expansion after the collapse of the USSR are covered; the ideas that have helped these traditions to be multiplied in post-Soviet Russia are revealed, the means of information impact used in the Crimean direction of the Russian hybrid war against Ukraine are characterized.

Keywords: Crimea, Ukraine, Russia, military-political expansion, annexation, war, occupation, army, navy, military personnel, military unit, Cossacks, ships.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Гулима О.П. Кримський вектор російської військово-політичної експансії (XVII – XXI ст.). Львів, 2018. 207 с.

Статті у наукових фахових виданнях

2. Гулима О.П. Українсько-кримськотатарські взаємини від доби Хмельниччини до припинення існування Кримського ханства. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 120. С. 7–12.

3. Гулима О.П. До питання про передачу Криму Українській Радянській Соціалістичній Республіці. *Гілея: науковий вісник*. Київ. 2017. Вип. 127. С. 109–113.

4. Гулима О.П. Про сценарії анексії Криму пострадянською Росією. *Військово-історичний мередіан: електронний науковий фаховий журнал*. 2017. Вип. 4 (18). С. 67–81.

5. Гулима О.П. Колабораціонізм кримських татар у роки Другої світової війни: причини, наслідки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 38–43.

6. Hulyma O.P. Socio-economic and ethno-political peculiarities of Crimea development for five decades after its annexation by the Russian Empire. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2017. Vol. 3. Is. 2. S. 32–37.

7. Hulyma O.P., Tomjuk I.M. To the question of world reaction to Crimea annexation. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2017. Vol. 3. Is. 3. S. 34–41.

Статті, які додатково відображають результати дисертаційної роботи

8. Гулима О.П., Луньков А.В. Організація територіальної оборони в Росії та Білорусії. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2015. Вип. 23. С. 253–266.

9. Гулима О.П., Луньков А.В. Історія створення спеціальних формувань НАТО. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2015. Вип. 20. С. 228–236.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 8

ВСТУП 9

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Історіографія проблеми 14

1.2. Джерельна база 33

1.3. Методи дослідження 39

РОЗДІЛ 2. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ЕКСПАНСІЯ У КРИМСЬКОМУ НАПРЯМІ ДО 1992 РОКУ

2.1. Передісторія, перебіг та наслідки інкорпорації Криму Російською імперією 60

2.2. Військово-політична боротьба за Крим у 1917–1921 рр. 79

2.3. Причини та наслідки колабораціонізму частини населення Криму з Німеччиною під час Другої світової війни 92

2.4. «Передача» Криму УРСР та її наслідки 118

РОЗДІЛ 3. КРИМСЬКИЙ НАПРЯМ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Військово-політична складова гібридної війни Російської Федерації проти України за Крим 143

3.2. Кримський напрям інформаційної війни Російської Федерації проти України 162

ВИСНОВКИ 178

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 181

ДОДАТКИ 269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГДА СБУ – Галузевий Державний архів служби безпеки України

ВКЛ – Велике Князівство Литовське

ДАРК – Державний архив Республики Крим

ДА АРК – Державний архів в Автономній Республіці Крим

ДКО – Державний Комітет Оборони

ЗСУ – Збройні сили України

КАСРР – Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка

КНР – Кримська Народна Республіка

КСРР – Кримська Соціалістична Радянська Республіка

МВК – Мусульманський виконавчий комітет (мусвиконком)

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОКНР – Організація кримськотатарського національного руху

ПС ЗСУ – Повітряні Сили Збройних сил України

РМ УРСР – Рада Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки

РНК – Рада народних комісарів

РОА – Російська визвольна армія

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія

ТРСР – Таврійська Радянська Соціалістична Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДІА – Центральний державний історичний архів у Львові

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських організацій України

ЧФ РФ – Чорноморський флот Російської Федерації

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Упродовж всієї історії Російської імперії / СРСР / Російської Федерації Крим завжди перебував у фарватері її військово-політичного зацікавлення, розглядався як важливий геополітичний регіон, що забезпечував стабільність безпекового середовища держави. «Починаючи з XV ст. російський експансіонізм був головним чинником історії Східної Європи й зокрема України. З 1462 р., коли молода Московська держава охоплювала якихось 24 тис. кв. км, до 1914 р., коли Російська імперія займала 23,8 млн кв. км, тобто одну шосту суходолу Землі, територія Росії приростала з середньою швидкістю 80 кв. км на день», – зауважував відомий український історик О. Субтельний [814]. З цих причин, всебічний, неупереджений аналіз історії російської військово-політичної експансії XVII – початку XXI ст. належить до однієї з найважливіших проблем сучасної військово-історичної науки, актуальність якої посилює окупація Кримського півострова Російською Федерацією (2014 р.).

Актуальність теми дисертаційної роботи також зумовлюється науковими детермінантами, адже в сучасній українській історіографії не існує жодного комплексного дослідження, яке б присвячувалося кримському вектору російської військово-політичної експансії в історичній ретроспективі. Зрештою узагальнення досвіду експансіоністської політики Росії, її сучасної форми – гібридної війни, має не тільки наукове, але й практичне значення, насамперед для відновлення територіальної цілісності Української держави.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до Плану воєнно-історичної роботи в Збройних Силах України на 2017 рік, Річних планів наукової та науково-технічної діяльності Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного на 2016 – 2018 рр., Плану воєнно-історичної роботи Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового

центру Сухопутних військ Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного на 2017 рік.

Метою дослідження є реконструкція й осмислення процесу російської військово-політичної експансії на кримському напрямі упродовж XVII – початку XXI ст. Для реалізації мети визначено основні *завдання:*

– розкрити характерні риси «поглинання» Кримського ханства Російською імперією, рівень інтеграції населення півострова в російський політичний простір;

– охарактеризувати особливості та основні етапи військово-політичної боротьби за Кримський півострів у роки Української революції та післяреволюційний період;

– проаналізувати причини зародження серед місцевого населення колабораціонізму з нацистською Німеччиною в контексті ідеології Другої світової війни;

– проілюструвати перебіг депортацій із Кримської АРСР після звільнення регіону від німецької окупації, з'ясувати їх значення у руслі реалізації інтересів СРСР у сфері регіональної безпеки;

– визначити політичні детермінанти та геополітичні наслідки передачі Криму Українській РСР крізь призму подій «холодної війни» другої половини XX ст.;

– окреслити інформаційно-комунікативні передумови агресії Російської Федерації в Криму (2014 р.), методи ведення гібридної війни на сучасному етапі українського державотворення.

Об'єктом дослідження виступає Кримський півострів, а *предметом* – військово-політична експансія Російської імперії, СРСР, Російської Федерації у південних областях сучасної України.

Хронологічні межі дослідження обумовлені його завданнями й охоплюють період від XVII ст. до 2014 року. Вибір нижньої межі пов'язаний із початком російської військово-політичної експансії на кримському напрямі, верхньої – з часом окупації Криму Російської Федерацією та

прийняттям Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) резолюції № 68/262 «Територіальна цілісність України».

Географічні межі дисертації охоплюють територію Кримського півострова.

Методологічну основу праці становлять принципи історизму, системності та об'єктивності в підході до висвітлення подій минулого на основі комплексного вивчення джерел і наукової літератури. При вирішенні поставлених завдань використано загальнонаукові (систематизації, типологізації, ретроспекції), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критично-аналітичний, біографічний) методи.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що на основі широкого кола джерельних матеріалів:

уперше:

– системно та комплексно досліджено кримський вектор російської військово-політичної експансії в історичній ретроспективі;

– проаналізовані основні напрями зовнішньої політики Російської імперії / СРСР / Російської Федерації, її особливості в різних історичних обставинах та визначено конкретний вплив на політичний, соціально-економічний та етнодемографічний розвиток Кримського півострова;

– вивчено принципи та найважливіші / найвагоміші результати діяльності державних інституцій, відповідальних за формування і втілення у життя базових експансіоністських принципів Російської імперії / СРСР / Російської Федерації;

удосконалено:

– базові характеристики автократично-імперської і ліберально-демократичної політико-економічних систем у контексті російської експансіоністської кампанії у південних областях України;

– безпекову парадигму Української держави, враховуючи досвід військово-політичних протистоянь з «північним сусідом» XVII – початку XXI ст.;

– осмислення концепцій, програм і доктрин українських громадсько-політичних організацій, спрямованих на протистояння агресії Російської Федерації у XXI ст.

отримали подальший розвиток:

– дослідження українсько-кримськотатарських відносин під час існування Кримського ханства;

– вивчення кримськотатарського національно-визвольного руху спрямованого на подолання наслідків російської військово-політичної експансії на кримському напрямі;

– аналіз військового, політичного й інформаційного складників гібридної війни Російської Федерації проти України.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що матеріали і висновки дисертації можуть бути використані у науково-дослідній (підготовка фундаментальних праць з історії України), навчальній (викладання спеціальних курсів у вишах), а також практично-політичній (розробка рекомендацій щодо деокупації / реінтеграції Криму; удосконалення регіональної політики; запобігання політичним і національним конфліктам) роботі.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри гуманітарних наук Національної академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: IX Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2017); Всеукраїнській науковій конференції «Українське військо в національній революції 1917 – 1921 рр. (до 100-річчя створення Армії УНР)» (Львів, 2017); III Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки» (Київ, 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено у монографії, восьми наукових статтях, що опубліковані у фахових виданнях, що

належать до переліку Департаменту атестації кадрів та ліцензування Міністерства освіти і науки України.

Особистий внесок. У статтях, написаних у співавторстві (To the question of world reaction to Crimea annexation. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Vol. 3. Is. 3. 2017. S. 34–41; Організація територіальної оборони в Росії та Білорусії. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 23. С. 253–266; Історія створення спеціальних формувань НАТО. *Військово-науковий вісник*. 2015. Вип. 20. С. 228–236) автору належить 75 %.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (909 позицій) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 278 сторінок, із них 180 – основний текст.

.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Історіографія проблеми

Кримський вектор російської військово-політичної експансії – одна з проблем, яка тривалий період перебуває у полі зору як українських так і закордонних істориків, політологів, військових. Однак, незважаючи на окреслену тенденцію, на сьогодні в українській історіографії немає комплексного дослідження, яке б присвячувалося кримському напряму військово-політичної експансії Росії в історичній ретроспективі.

Зважаючи на значні хронологічні рамки дисертаційної роботи, історіографію проблеми розділено на декілька тематичних груп: 1) Наукові студії, які висвітлюють процес входження Кримського півострова до складу Російської імперії, розкривають особливості військових кампаній XVII – XIX ст.; 2) Наукові / науково-популярні праці, які відображають особливості військово-політичної боротьби за Крим у роки Першої світової війни, а також революційний період (1917–1921 рр.); 3) Роботи, які знайомлять читачів із політикою більшовиків на Кримському півострові упродовж міжвоєнного періоду XX ст.; 4) Дослідження, присвячені бойовим діям на півдні України у роки Другої світової війни, депортаціям кримських татар, національній політиці Компартії у 50 – 80-х рр. XX ст.; 5) Книги, науково-публіцистичні статті, автори яких зосереджують увагу на гібридній війні Російської Федерації проти України.

Дослідження *першої групи* – доволі різнопланові. Історія взаємовідносин Кримського ханства з козаками, дипломатичні відносини та військові конфлікти Османської імперії із сусідніми державами, геополітичні трансформації на чорноморському побережжі XVII – XVIII ст. – ці та інші події викликали значне зацікавлення українських, російських, турецьких істориків, починаючи із кінця XVIII – XIX ст. (див. напр.: Ж. Ромм «Путешествие в Крым в 1786 г.», Е. Тотлебен «О выселении татар из Крыма в

1860 году: Записка генерал-адъютанта Э. И. Тотлебена» [768], В. Тизенгаузен «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: извлечение из сочинений арабських» [819]; О. Єфименко «История украинского народа» [497], Л. Львов «Отношения между Запорожьем и Крымом» [650], В. Смирнов «Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века» [797], А. Кримський «Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современно состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации» [607] та ін.). Соціально-економічні, культурні, релігійні, демографічні та міжетнічні аспекти проблем розвитку анексованого Російською імперією Кримського півострова – предмет ґрунтовного дослідження окреслених науковців.

Грунтовне дослідження історії Криму та кримськотатарського народу пов'язуємо із М. Грушевським [463], який одним із перших в українській історіографії вказав на геополітичний характер Кримського півострова. Саме один із майбутніх лідерів УНР підготував історичну розвідку про розгортання козацького руху на теренах України, неухильно зростаючу роль українського козацтва як при захисті етнічних земель від регулярних татаро-турецьких набігів, так і при стримуванні тюркської експансії вглиб території інших регіонів Східної Європи.

Не оминули увагою дослідники й мотиви кримськотатарських походів на «московські землі» у руслі тогочасних взаємин між правителями Кримського ханства та Московського царства. Такий контекст аналізу проблематики взаємовідносин між цими державами свого часу знайшов відображення також у праці А. Гваньїні [435] та значно пізніше – В. Ключевського [573], [574], [575], [576].

Наукова література, яка «побачила світ» у радянський період, відзначається своєю ідеологічною перевантаженістю, що суттєво применшує її «наукову вартість». Все, ж з-поміж робіт радянських істориків, варто виокремити праці П. Никольського «От Крымского ханства до наших дней. Историкоэкономический очерк» [706], Л. Климовича «Ислам в царской

России» [571], П. Надинського «Очерки по истории Крыма» [699], Є. Бєляєва «Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье» [341], М. Старокадомської «Солхат и Кафа в XIII – XIV вв.» [809], В. Лейкіної-Свірської «Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах» [639], М. Усманова «Этапы исламизации Джучиева улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах 13–16 вв.» [839], В. Єгорова «Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв.» [494], С. Секиринського «Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.)» [784]. Щодо праць, які опубліковані у другій половині XX ст. українськими емігрантами, зауважимо, що вони «грішать» слабким фактологічним наповненням (див напр.: В. Січинський «Крим: історичний нарис» [793]).

Відновлення української державності (1991 р.) дозволило сучасним науковцям розробляти раніше заборонені тематичні ніші, по-іншому поглянути на історію Кримського ханства, експансіоністські плани Російської імперії. Водночас потужним імпульсом у розвитку вивчення історії кримських татар стало повернення народу на етнічну батьківщину і відкриття доступу до раніше закритих архівів. Власне у сучасних дослідженнях істориків знайшли ґрунтовне висвітлення проблеми:

– формування й поглиблення військово-політичних союзів Запорізької Січі та Кримського ханства (тенденції, що особливо яскраво проявилась у першій половині XVII ст.);

– українсько-татарських взаємин у постхмельницьку добу;

– особливостей соціокультурної інтеграції народів Кримського півострова до складу Російської імперії, етнодемографічних наслідків захоплення Криму.

Якщо детальніше розглядати публікації 90-х років XX – початку XXI ст., представлені здобутками української, російської і зарубіжної історіографії, відзначимо, що вони охоплюють декілька тематичних ніш, а саме присвячені: (а) розбудові Османської імперії, Кримського ханства у середньовічний період, формуванню кримськотатарського народу (дослідження С. Андреєвої

[309], [310], Є. Бойцової [362], В. Борисенка [364], В. Брехуненка [370], [371], Л. Войтовича [409], В. Горобця [447], Х. Іналджика [544], Б. Короленка [589], В. Ляшенка [647], [648], [649], Ю. Мицика [682], В. Смирнова [797], І. Срібняка [806], В. Станіславського [807], Ф. Туранли [828], А. Хорошкевича [871], Н. Яковенко [897]); (б) окремим народам, які проживали на території Кримського півострова – татарам, українцям, болгарам, німцям, караїмам, грекам, вірменам, а також міграційним процесам у регіоні (роботи Я. Дашкевича [467], Ю. Зінченка [516], А. Кожекіна [579], Б. Куфтіна [622], Ю. Лаптєва [631], І. Носкової [708], В. Овода [710], С. Козлова [832], Б. Фіногєєва [851]); (в) релігійним чинникам у процесі самоідентифікації народів Кримського півострова (праці А. Вяткіна [417], [418], А. Богомолова [356], М. Кирюшка [570], Д. Мухетдінова [694]; (г) кримськотатарському політичному та національно-культурному руху (наукові студії В. Возгріна [407], М. Губогло [464], О. Тимощука, П. Тарана [820], П. Фалєва [847], Р. Хаялі [867], С. Шендрикової [886]); (д) політичним партіям, які функціонували у Таврійській губернії на початку XX ст., а також суспільно-політичній ситуації на Кримському півострові у період революційних подій 1905 р. (праці В. Корольова [584], [585], Д. Усманова [840], [841]).

Варто додати, що процес входження Кримського півострова до складу Російської імперії, особливості військових кампаній XVII – XIX ст. широко розкривають узагальнюючі праці, які опубліковані в Україні та Російській Федерації упродовж останніх років – «Ислам в Крыму: очерки истории» [531], «История Крыма» [535], «История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)» [536], «Россия – Средняя Азия» [769].

Які висновки сучасних вчених щодо військово-політичної експансії Російської імперії у дореволюційний період? Історики відзначають, що у процесі протистояння між Московським царством (згодом – Російською імперією) та Туреччиною, що вилилося у періодичні масштабні російсько-турецькі війни, особливу роль обидві держави відводили Кримському

ханству. Незаперечна теза істориків – ліквідація цього державного утворення у другій половині XVIII ст. зумовлено посиленням уваги до «кримського чинника» Російською імперією і супроводжувалося військово-політичною та дипломатичною експансією Російської імперії.

Щодо особливостей етнічної політики Російської імперії, дослідники (Н. Яковенко [896], [897], В. Джувага [475], П. Сумароков [815] та Т. Бикова [345], [346], [347], [348], [349], [350], [351]) акцентують увагу на примусовому переміщенні (а фактично – депортації) ногайських татар на початку 1770-х рр. та, згодом, – у примусовому виселенні з Криму (1778 р.), греків та вірмен, а також загостренні внутрішньополітичної ситуації в Криму внаслідок утисків татар через введення на територію півострова контингенту російських імперських військ та «арнаутських команд» (А. Маркевич [667], [668], В. Ляшенко [647], А. Кримський [599], Е. Сейдаметов [780]). Водночас у сучасних істориків викликає неабиякий дослідницький інтерес підписаний Катериною II «Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську» (1783 р.). На жаль, надзвичайно повільно сучасні українська історіографія збагачується працями, які присвячені подіям Кримської війни 1853–1856 рр. (передумови та перебіг останньої доволі ґрунтовно проаналізували у своїх працях такі дослідники, як В. Волковинський та О. Реєнт [412], В. Молчанов [684], Л. Маленко [658]).

Друга група наукових праць знайомить із особливостями військово-політичної боротьби за Крим у роки Першої світової війни, і, особливо, революційний період. Звичайно, проаналізувати суспільно-політичні / військові процеси цього періоду неможливо без здобутків безпосередніх учасників та сучасників подій, передусім праць М. Грушевського «Якої ми хочемо автономії і федерації» [463], Д. Донцова «Міжнародне положення України і Росія» [477], Д. Дорошенка «Історія України. 1917–1920» [478] та ін. Заслуговують на увагу й дослідження, які оприлюднені на еміграції, з-поміж яких виокремимо роботу В. Дубровського «Україна й Крим» [484]).

Радянські історики також доклали чимало зусиль для дослідження революційних подій 1917 – 1921 рр. (див. напр.: Т. Боятжієв «Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистическо-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма» [367], М. Бунегін «Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920)» [381], П. Надінський «Очерки по истории Крыма. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917 – 1920)» [698], М. Супруненко «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной итервенции на Украине (1918 – 1920)» [816], Ф. Сильницкий «Национальная политика КПСС (1917 – 1922 гг.)» [792] та ін.). Однак, підхід радянських науковців до предмету дослідження не відзначався об'єктивністю, а методологічні принципи побудови наукових студій базувалися на застарілих марксистсько-ленінських ідеологемах.

З цих причин, у дисертаційній роботі основну увагу при висвітлені подій 1914 – 1921 рр. на Кримському півострові звернено на сучасні праці українських, російських, татарських, турецьких учених. Передусім виокремимо наукові студії, де події на Кримському півострові «вписані» в контекст українського державотворення. Окреслена тенденція помітна у працях у працях Т. Бикової «Крим в 1917 році: національно-політичні процеси та події в контексті взаємовідносин з Центральною Радою» [347], «Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917 – 1921 рр.)» [348], В. Верстюка «Українська Центральна Рада» [395], О. Ганджі «Кримське питання в політиці урядів України (І половина ХХ століття)» [423], Т. Горбаня «Крим в революційних процесах 1917 – 1920 рр.: історіографія проблеми» [445], І. Іванової «Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення і формування території України» [542], В. Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» [561], А. Каппелера «Россия – многонациональная империя. Возникновение.

История. Распад» [563], О. Лупандіна «Політика Української Держави 1918 р. щодо державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії» [645], [646], А. Процика «Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни» [749], А. Пученкова «Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории» [751], В. Сергійчука «Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського» [788], Д. Яневського «Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки» [900] та ін.

Із цією групою праць тісно переплітаються наукові роботи, в яких Кримський півострів (міста Криму) виступає предметом окремого зацікавлення учених. Особливість сучасних дослідників – багатоаспектна «картина історіописання» – від описово-романтичної (традиційно позитивістської), з акцентом на безпосередню роботу з історичними джерелами, до модерністських підходів. Окреслені риси притаманні працям Є. Алтабаєвої «Смутное время: Севастополь в 1917 – 1920 гг.» [302], Д. Велігодського «Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – 1920 рр.: історико-правове дослідження» [393], Ю. Дубка «Проблемы Крымской государственности (1918 – 1919 гг.)» [482], В. Крестьяннікова «Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917 – 1920 годов» [779], О. Мироненка «Крим і кримське питання після Лютневої (1917) революції» [680], В. Перепаді «Кримська проблема в 1917 – 1918 рр.» [737], П. Тригуба Н. Довганя «Міські думи і земства в системі місцевих органів державної влади Півдня України в період революційних змагань 1917 – 1920 рр.» [826], Ф. Турченка «Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки» [829], «Південь України напередодні першої світової війни» [830].

Значне зацікавлення викликають роботи, автори яких звертаються до зовнішньополітичних детермінант при аналізі подій 1914 – 1921 рр., присвячені українській дипломатії. Охарактеризувати військово-політичну експансію червоної / білої Росії допомагають розвідки С. Варгатюка

«Зовнішня політика Директорії УНР» [389], Д. Вєдєнєєва «Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави» [397], В. Головченка «Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського» [442], М. Держалюка «Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр.» [471], Е. Кучменка «Кримське питання в міжнародній політиці 1917 – 1918 рр.» [623], В. Литвина «Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.)» [643], О. Лупандіна «Проблема кримської автономії у зовнішній політиці Української Держави. 1918 р.» [645], В. Матвієнка «Українська дипломатія 1917 – 1921 років: на теренах Постімперської Росії» [672], «До питання про самовизначення Криму в 1917 – 1918 рр.» [671], В. Солдатенка «Співвідношення зовнішньо- і внутрішньополітичних детермінант розвитку української державності в 1918 році» [803], Г. Стрельського «Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917 – 1920 рр.)» [813], колективній монографії «Нариси з історії дипломатії України» [700].

Рішучі кроки татар у розгортанні їх національно-визвольного руху, самопроголошення Кримської Народної Республіки та подальші зміни адміністративного підпорядкування Кримського півострова внаслідок приходу до влади то пронімецьких, то більшовицьких сил, перебіг взаємовідносин (в окремі періоди – доволі непростий) кримських татар із українськими урядами висвітлено в розвідках В. Брошевана [375], А. Вяткина [418], В. Ганкевича [426], С. Громова [462], Ю. Драчєва [481], В. Єлагіна [495], А. Зарубіна [506], А. Мальгіна [661], О. Редькіної [758], А. Сейтмуратова [782].

Агресія більшовиків у південних українських областях, створення Кримської АСРР – проблеми, які в останні роки широко «розробляються» українськими та російськими істориками. У цій тематичні ніші значні здобутки у Т. Бикової «Червоний терор» в Криму (1917 – 1921 рр.)» [345], «Створення Кримської АСРР (1917 – 1921 рр.)» [350], В. Брошевана

«Крымская республика: год 1921-й (краткий исторический очерк)» [377], «Образовать Автономную Крымскую ССР» [374], «Политические процессы в Крымской АССР в 20-е гг. Исторический очерк по документам архивов уголовно-следственных дел ОГПУ СССР и Госархива АРК» [375], О. Волобуєва «Рождение и судьбы новой Крымской автономии в первой половине XX в.» [414], Ю. Дубка «Советская республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства» [483], В. Корольова «Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть)» [586], Л. Марцинюка «Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918 – 1929 рр. (історичні аспекти проблеми)» [669] та ін. Згадки про цікаві факти, що передували створенню Кримської АСРР у складі РСФРР знаходимо в дослідженнях С. Кульчицького [612].

Інтерес дослідників викликала також діяльність П. Врангеля у Криму (дослідження Д. Велігодського «Кримські військово-авторитарні режими генералів А.І. Денікіна і П.М. Врангеля (червень 1919 – листопад 1920 рр.)» [393], Г. Гаврилюка «Петлюра і Врангель: чи міг бути мир? Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р.» [420], А. Зарубіна «Украинский вопрос при П.Н. Врангеле (по материалам Крымской печати 1920 г.)» [510], С. Ісхакова «Мусульманская политика П. Н. Врангеля» [538], С. Карпенка «Очерки истории белого движения на Юге России (1917 – 1920 гг.)» [566], В. Крупіна «Украина в программе государственного строительства П. Врангеля. Крым. Врангель. 1920 год» [603], О. Кручініна «Крымскотатарские формирования в Добровольческой армии: история неудачных попуток» [604].

Привертає увагу аналіз подій, пов’язаних із адміністративним підпорядкуванням Криму, – проблемою, з якою зіштовхнулась більшовицька влада і яка впродовж кількох післяреволюційних років не була остаточно вирішена. Окрім М. Дорошка [480], до цієї теми зверталися О. Бойко («Формування території української незалежної держави в часи Української

революції (1917 – 1921 рр.)» [360]), М. Дмитрієнко («Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919 – 1920 рр.» [476]), Г. Єфіменко («Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917 – 1920)» [498]) та ін.

Розгляд історіографії досліджуваної проблеми (друга група праць) був би неповним без аналізу ще двох підгруп наукових робіт. Перша з них стосується «національного питання» (Д. Аманжолова «Национальный вопрос в годы Гражданской войны в России» [305], Т. Вінцковський «Вплив революції 1917 р. на консолідацію української, польської і білоруської громад Таврійської губернії (за матеріалами газети «Южные ведомости)» [403] та ін.), друга – розбудови Збройних Сил Директорії УНР, гетьмана П. Скоропадського та загалом ролі війська у тогочасних революційних подіях (праці В. Голубка [443], В. Жукова [501], О. Зарубіна [504], М. Мамчака [664], П. Ткачука [822]).

Третя група наукових праць присвячена історії Криму міжвоєнного період XX ст. Трактування політичної експансії РСФРР (Кримський вектор) в у цей час дослідниками – доволі суперечливе, а інколи – діаметрально протилежне. Доволі часто на перше місце історики, безпосередні свідки подій міжвоєнної доби ставили інтереси «політичної доцільності» в руслі тих чи інших історичних процесів, жертвуючи, тим самим, науковою об’єктивністю. Так, радянські вчені «возвеличували радянську владу», вказували на здобутки «національної політики» (див. напр.: О. Асанов «Национально-культурное строительство в Крыму» [319], М. Смірнов «Ислам и современный Восток» [798], «Классовая база ислама в Крыму (Доклад, зачитанный на заседании секции истории социально-экономических формаций научно-исследовательского института народов СССР, 3 мая 1931 г.)» [799]), українські, татарські – вказували на її репресивний характер, свавілля, акцентовали на важкі соціально-економічні умови життя місцевих мешканців, особливо мусульман. Все більшої популярності серед дослідників набуває

сходознавство (див напр.: А. Кримський «Вибрані сходознавчі праці» [599], [600]).

Завершення Другої світової війни, зміцнення радянської влади та її військово-промислового комплексу, посилення боротьби з «інакомисленням» не залишало надій на появу в СРСР об'єктивних наукових студій, які б присвячувалися політичній історії. Яскравий приклад тогочасної пропагандистської роботи – «Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма». На сторінках видання опубліковані чимало праць, які присвячувалися міжвоєнному періоду XX ст., зокрема розвідки В. Куліпанова «Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию» [610], П. Надінського «Борьба Крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921 – 1925 гг.)» [697], О. Первомайського «Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма» [736], О. Сьоміна «Крымская партийная организация в годы завершения реконструкции народного хозяйства и победы социализма в СССР (1933 – 1937 гг.)» [787], Г. Хазанова «Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя» [857].

Надалі кількість праць, які присвячувалися військово-політичним аспектам досліджуваної проблеми, зростають у геометричній прогресії. Усі вони написані у радянському ідеологічному стилі: «История национально-государственного строительства в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917 – 1936 гг.)» [537], С. Кащенко «Колхозное движение в Крыму в 1918 – 1929 гг.» [568], «Крымская АССР (1921 – 1945)» [606], Ю. Лешуков «В начале 20-х годов» [641], «Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921 – 1941 гг.)» [721] (за загальною редакцією І. Чирви) та ін.

Характерна, закономірна тенденція сучасної української історіографія – поява численних розвідок, в яким історія Криму міжвоєнного періоду XX ст. тісно переплетена з її корінними мешканцями – татарами. Еволюцію

радянської політики в Кримській АСРР (мова, релігія), репресії радянської влади щодо кримськотатарської інтелігенції наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у контексті радянської політики татаризації доволі ґрунтовно досліджено у працях В. Ахмадуліна [323], Р. Бєлоглазова [339], [340], Т. Бикової [346], В. Пащені [733], Д. Урсу [835], Е. Хайруддінової [859], Д. Хованцева [869], [870], А. Чебанової [872], Е. Чубарова [879], В. Чумака [881], А. Шемьї-Заде [885], Л. Якубової [898], [899].

Вагомою статистичною та аналітичною базою для подальшого аналізу етнодемографічних змін в Криму, репресій місцевої влади (політична, релігійна складова), знаходимо у працях таких дослідників, як А. Ішин «Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920 – 1925 рр.)» [554], Р. Куртієв «Вели Ибраимов и этнодемографическая политика Москвы в Крыму в 20-е годы XX в.» [619], Д. Омельчук «Политические репрессии в Крыму (1920 – 1940 годы)» [714], М. Сєітягьєв «Влияние сталинских репрессий на изучение истории Крыма в период существования Крымской АССР (1921 – 1945 гг.)» [783], Д. Хованцев «Политика украинизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х годов» [870].

Радянізація Криму (формування органів влади, соціально-політичні процеси, економічний розвиток регіону тощо) одна із сторінок історії півострова, якій радянська історіографія приділяла особливу увагу. Проте українським та закордонним вченим довелося спростовувати численні міфи радянської пропаганди (Є. Горюнова «Соціально-політичні процеси у селі Кримської АРСР 1920-х років» [448], М. Господаренко «Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 1920-е годы» [449], М. Дємєнтьєв «Материальное положение различных слоев населения Крымской АССР в 20 – 30-е годы XX века» [468], В. Пащеня «Влияние этнонационального фактора на ход советизации Крыма (1920 – 1945 гг.)» [730], «Национально-государственное строительство в Крыму в 1930-х годах в цифрах и фактах» [731], «О дуализме в национально-

государственном строительстве в Крыму в 1930-х годах в цифрах и фактах» [732], «Формування та діяльність органів влади і управлення в Криму (1921 – 1929 рр.)» [734] та ін.). Єврейські сільськогосподарські поселення на території Кримського півострова не залишилися поза увагою Б. Бережанської [343], Г. Костирченка [592].

Додамо, що з погляду ґрунтовного опрацювання та аналізу розвитку агропромислового сектора Кримського півострова, зокрема проблем з продовольчою безпекою та недолугої сільськогосподарської політики радянської влади в Криму, наслідком чого став голод 1921 – 1922 рр., проблем розвитку рослинництва і тваринництва на півострові, значну цінність становлять регіональні статистичні збірники. Ґрунтовний аналіз інформації з наведених джерел дав змогу авторам «пролити світло» на реальний стан розвитку господарської системи Криму. Зокрема аналіз вищевказаних джерел та опрацювання ряду архівних тогочасних матеріалів щодо владних рішень радянських органів, особливо в сфері хлібозаготівель, дозволяють продемонструвати антиномію між рівнем продовольчої безпеки в Криму (особливо, враховуючи досвід 1921 – 1922 років) та цілей зовнішньоторговельної політики, що вимагала постійного нарощування хлібозаготівель з метою експорту зернових.

У радянській / пострадянській науковій літературі чимала увага приділяється Другій світовій війні, проблемі колабораціонізму громадян Радянського Союзу під час німецько-радянської війни (*четверта група праць*). І це цілком виправдано, адже «без знання цієї проблеми неможливий об’єктивний аналіз політики як Німеччини, так і Радянського Союзу в передвоєнний і воєнний періоди» та не можна отримати «...повної відповіді й на історію проблеми антирадянського руху в післявоєнний період, що… має вельми актуальне значення» [713].

Радянські вчені намагалися оминати увагою «незручні сторінки радянської історії», акцентуючи на важливому стратегічному значенні півострова, героїчних подвигах військових, таврували неугодних тощо

(І. Чірва «Великая победа партии и народа» [878], О. Акулов «Крым в годы Великой Отечественной войны (исторический очерк)» [292] та ін.). У пострадянський період, коли з'явилась можливість об'єктивного, заснованого на широкій джерельній базі вивчення проявів колабораціонізму серед населення Криму під час Другої світової війни, на особливу увагу заслуговують роботи, автором яких став О. Романько [766], [767].

Водночас, й надалі помітне зростання зацікавлення українських, російських, татарських учених проблемами людських втрат (В. Дюлічев «Крым. История в очерках. XX век» [491], Л. Рибаковського «Великая Отечественная война: людские потери России» [773]), особливостей військово противостояння на півострові («Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» [605], М. Акулов «Скорбная память войны» [293]), методологічним аспектам окресленої теми (Р. Хаялі «Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: некоторые методологические аспекты исследований» [863]), висвітлення подій Другої світової війни у Криму у сучасній історіографії (Р. Хаялі «Крым в период Второй мировой войны: историография и опубликованные источники» [864]).

Передумови, перебіг процесу та наслідки злочинних депортацій, проведених в декілька етапів радянською владою щодо автохтонного населення Кримського півострова, особливо щодо найбільш численної із цих етнічних груп – кримських татар, які залишили глибокий слід в історії півострова, висвітлено в працях М. Бугая [378], О. Власенка [405], О. Лисенка [642], А. Наберухіна [695], Д. Хаваджі [856].

Проблематиці активізації кримськотатарського національно-визвольного руху повоєнного періоду відведено чільне місце в працях В. Смолія, С. Кульчицького та Л. Якубової [801], О. Бажана та Ю. Данилюка [328], М. Бугая [379] та ін. авторів. Так, у розвідці Д. Асанової та Е. Чубарова акцентовано увагу на спробах радянської влади впродовж 1970-х років укоренити депортованих кримських татар на місцях спец поселень [320].

У руслі досліджуваних проблем важливе значення відводимо науковим студіям, автори яких звертаються до проблеми повернення татар на свою історичну батьківщину. Серед робіт цієї тематичної ніші виокремимо праці О. Бажана «Форми боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину (друга половина 1940-х – 1980-ті роки)» [327], О. Єабрієляна «Крым депортированные граждане: возвращение, обустройство, социальная адаптация» [492], «Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство» [493], Е. Кульпіна «Трансформация крымскотатарского этноса (1944 – 1996)» [611], Н. Макаренка «Політико-правове поле повернення кримських татар у 60 – 80-ті рр. XX ст.» [654], Р. Хаялі «Возвращение крымских татар в Крым во второй половине 50 – 80-х гг. XX столетия» [861]. На проблемах реінтеграції кримських татар наприкінці 1980 – середини 1990-х рр. у своїх дослідженнях акцентують увагу С. Адамович [288] та Б. Зажигаєв [503]. Низка дослідників наголошує на зв'язках татарського національного руху з українським правозахисним (А. Москалець [686], Р. Хаялі [862]).

Якщо розглядати *п'яту групу наукових робіт*, необхідно відзначити, що значна їх кількість «побачила світ» завдяки сформованим у 1990-х – 2000-х рр. науковим центрам та школам, які вивчали геополітичні виклики XXI ст., зокрема перспективи російського експансіонізму. Так, у період незалежності України чимало науково-дослідних установ створено при РНБО: Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Інститут проблем національної безпеки та Національний інститут стратегічних досліджень, Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. Постають також відповідні наукові установи Національної академії наук України, відомчі та регіональні наукові й інформаційно-аналітичні центри й установи, громадські організації тощо.

Потужним інтелектуальним центром, заснованим у 1992 р. у системі НАН України Інститут стратегічних досліджень (директор І. Пирожков, згодом – Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД). У 1997 р.

розпочав роботу Національний інститут проблем міжнародної безпеки (займався полагодженням українсько-російських відносин). Вчені цього інституту брали активну участь у підготовці угоди про умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, розробці проекту Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією та інших важливих нормативно-правових документів. Інший важливий науковий осередок – Інститут проблем національної безпеки (ІПНБ), утворений наприкінці 2003 р. на основі Українського інституту досліджень навколишнього середовища і ресурсів НАН України. Інститут створювався з метою підвищення наукової обгрунтованості та ефективності державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у всіх сферах життєдіяльності.

Заслуговують на увагу також інші наукові осередки, які безпосередньо / опосередковано досліджують комплекс проблем пов’язаний із забезпеченням національної безпеки України. Зокрема Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Інститут історії України НАН України в історико-політологічному дискурсі розробляють проблеми пов’язані із внутрішньою і зовнішньою політикою України. Український інститут національної пам’яті досліджує потенційні загрози безпеці нашої держави у руслі гуманітарної політики. Чимало аналітичної книжкової продукції дотичної із темою дослідження продукують недержавні інституції. Яскравий приклад – Центр Разумкова, який декілька номерів збірника «Національна безпека і оборона» присвятив Кримському півострову.

Оскільки військово-політична експансія пострадянської Росії проти України має ознаки гібридної війни, значне зацікавлення викликають праці цієї тематичної ніші. Серед них заслуговує на увагу розвідка «Росія і гібридна війна: виявлення критичних елементів в успішних застосуваннях гібридної тактики» С. Невілла [908], монографія Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» [651], ґрунтовне дослідження фахівців Національного інституту

стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт», колективна робота за загальною редакцією Р. Додонова «Гібридна війна: in verbo et in praxi» [440].

Інформаційна складова гібридної війни Російської Федерації проти України ґрунтовно розглянута в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії», працях Є. Магди [652], В. Ткача [821], Г. Почепцова [745], Г. Сасина [777] та ін. Умови, тенденції, закономірності формування та трансформації безпекового середовища колишніх республік СРСР охарактеризовано у численних працях Б. Левика [634], [635], [636], [637]. Необхідною передумовою отримання адекватної характеристики цього складника є звернення до публікацій, які дозволяють скласти уявлення про підвалини російської спецпропаганди. Це, зокрема, праці з історії радянської спецпропаганди М. Бурцева [382], І. Мощанського [687], а також наукові студії ідеологів інформаційної експансії пострадянської Росії – О. Дугіна [485], [486], [487], [488], [489], [490], А. Манойла [665], І. Панаріна [727], С. Расторгуєва [754].

Розглядаючи етнополітичні процеси в Криму, науковці та громадсько-політичні діячі доволі часто звертаються до проблеми зовнішньополітичного вибору нашої держави. Немає необхідності наводити перелік наукових студій українських істориків та політологів з цієї проблематики, адже за роки незалежності їх кількість вимірюється сотнями, а той тисячами. Більше того, чимало із них позбавлені науковості та використовуються політичними силами для обґрунтування власних амбітних цілей. Проте принагідно відзначимо, що значна кількість досліджень присвячена співпраці України з НАТО (оцінки авторів – діаметрально протилежні: від однозначного схвалення до різкої критики), геополітичному суперництву Росії та НАТО та вплив цих відносин на Українську державу, процесу формування європейської безпеки на принципах та цінностях концепції євроатлантизму.

Не менше запитань викликає проблема входження нашої держави до ЄЕП, рівноправної співпраці із ЄС.

Водночас констатуємо, що наукові роботи учених, які присвячено безпосередньо геополітичному значенню Кримського півострова, «кримському питанню» на сучасному етапі українського державотворення підготовлено у декількох вимірах: військовому, етнополітичному, інформаційному, соціально-економічному. У цьому контексті заслуговують на увагу праці О. Балагури «Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму» [330], Ю. Білуха «Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу» [353], О. Калакури, О. Рафальського «Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим» [556], О. Кривицької «Кримська проблема» у контексті міжетнічних і державно-правових відносин» [596], С. Кульчицького «Кримське питання в контексті політичної історії XX століття» [612], О. Мальгіна «Украина: соборность и регионализм» [660], М. Мельника «Україна і Крим в історичних взаєминах» [676], В. Сергійчука «Український Крим» [790], Н. Старовойтової «Особливості сучасного етнокультурного процесу в Криму» [808], В. Чумака «Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу» [882].

Напередодні окупації Криму Російською Федерацією, значна кількість істориків та політологів пов’язували стабільність етнополітичних процесів на півострові із зовнішньополітичними чинниками, гармонійною інтеграцією кримських татар до українського соціуму: М. Джемільов «Национально-освободительное движение крымских татар» [474], Р. Ілясов «Кримськотатарська проблема: реалії і перспективи» [528], І. Курас «Інтеграція кримських репатріантів в українське суспільство і завдання української науки» [617], Р. Куртієв «К вопросу о периодизации крымскотатарского национально- освободительного движения (80-е годы XVIII – конец XX века)» [620], О. Ляшенко «Кримськотатарські політичні організації у виборчих кампаніях 1994 – 2002 рр.» [649], В. Павлов «Об

основних этапах возвращения и социально-экономической интеграции кримских татар в украинское общество» [722], І. Прибиткової «Возвращение крымских татар: новейшая история» [747], «Современные миграционные процессы: обустройство и адаптация ранее депортированных крымских татар в Крыму» [747], С. Червоної «Крымскотатарское национальное движение 1991 – 1993 годы» [873].

Крим – це місце зіткнення двох цивілізацій – мусульманської та християнської, що не може не позначитися на етнополітичній ситуації в регіоні. Переплетення ісламу з політичними рухами в Криму та загалом на пострадянському просторі охарактеризовано у працях Г. Алісова «Мусульманский вопрос в России» [299], А. Алова «Ислам в России» [301], В. Ахмадуліна «Государственно-исламские отношения в России: история, теория, механизмы, военно-политические аспекты» [322], [323], Р. Ланди «Ислам в истории России» [629], «Россия и мир российского ислама» [630], М. Легенгаузена «Современные вопросы исламской мысли» [638], О. Малашенка «Ислам в СНГ» [656], «Исламское возрождение в современной России» [657], Е. Муратова «Крымские мусульмане: взгляд изнутри» [690], О. Сагана «Іслам у контексті етноконсолідації кримських татар» [775], колективних працях «Постсоветское мусульманское пространство: религия, политика, идеология» [743], «Религия и политика в современной России» [762] та ін.

Таким чином, навіть цей, далеко не повний перелік монографічних праць та розвідок дає підстави стверджувати, що проблема експансії Росії, її зовнішня політика упродовж XVII – XXI ст. перебували у центрі зацікавлення українських, російських, татарських, турецьких істориків, громадсько-політичних діячів. Крізь призму аналізу наукових праць попередників, у дисертаційній роботі, заповнено фактологічні прогалини, які стосуються військово-політичної агресії Росії (кримський вектор) у досліджуваний період.

1.2. Джерельна база

Джерельну основу дисертаційної праці становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України у місті Львові (ЦДІАЛ України), Галузевого архіву Служби Безпеки України, Державного архіву Автономної Республіки Крим, доступних в мережі internet матеріали Центрального архіву ФСБ Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, а також опубліковані документи, спогади учасників революційних подій 1917 – 1921 рр., періодика, в якій акумульована інформація, яка безпосередньо або ж опосередковано відображає кримський вектор російської експансії. Подібна різноплановість джерельної бази дисертації зумовлена її значними хронологічними рамками, що охоплюють період від XVII ст., аж до віхових історичних подій сьогодення.

Якщо розглядати джерела, які «лягли в основу» дисертації у період утворення Кримського ханства та його розвитку упродовж перших понад півтора століття, відзначимо, що це практично виключно історичні праці вітчизняних та іноземних дослідників – минулого й сучасності. Потрібно водночас наголосити на особливій цінності історичних спогадів та мемуарів безпосередніх сучасників тих подій.

Щодо вивчення історії Криму в період, який припав на час зародження й розквіту українського козацтва, то, крім власне історичних та історіографічних досліджень, важливими джерелами дисертаційної роботи стали матеріали дипломатичного листування Кримського ханства з Козацькою державою, а також із правителями інших держав, що дозволяє глибше зрозуміти умови та динаміку політичних і дипломатичних тогочасних рішень. Відповідна інформація міститься, зокрема, у збірниках документів.

Архівні та опубліковані документи використані у дисертаційній роботі для суспільно-політичних та військових процесів у Таврійській губернії, УНР,

СРСР. Їх, у свою чергу, можна розділити (структурувати) на декілька підгруп: 1) нормативно-правові акти центральних та місцевих органів влади; 2) статистичні матеріали; 3) інформаційно-аналітичні доповідні, які відображають особливості російської політико-правової думки у руслі досліджуваних подій.

Серед документів окреслених групи у дисертаційній роботі використані укази, розпорядження, циркуляри імператора, Сенату, уряду, що стосуються політико-правового регулювання входження Криму до складу Російської імперії, кроків влади на шляху до гармонізації / загострення міжнаціональних відносин, відображають військові аспекти державного будівництва.

У науковій праці широко використовуються рішення, розпорядження канцелярії Таврійського губернаторства щодо реалізації на території краю державної національної політики; інформаційні щорічні звіти губернаторів, рапорти про рух населення, особливості його розселення, господарську діяльність представників етнічних спільнот краю, стан освіти та ін.; інформаційні, аналітичні та доповідні записки чиновників губернської установи щодо життя та діяльності етнічних спільнот, які мешкали на територіях губерній; листи, скарги, заяви мешканців краю щодо діяльності місцевих органів влади тощо.

Значний пласт архівних матеріалів пов’язаний з активізацією національно-визвольного руху татар, який синхронізувався в часі з перебігом ідентичним процесом на території материкової України – нормативно-правові акти органів і української (УНР, Директорії), кримської (Кримської Народної Республіки), радянської влади.

Власне відкриття архівосховищ у період незалежності України дозволило ввести до наукового обігу низку документів ДА АРК, ЦДАГО України, ЦДАВО України, які відображають усю складність суспільно-політичного життя на українських землях у період Української революції, міжвоєнний / післявоєнний час, а також на сучасному етапі українського державотворення. Для прикладу, після ознайомлення із документами Ф. 1

«ЦК Компартії України» ЦДАГО України, дисертація збагатилася широким комплексом раніше недоступних для широкого загалу документів (матеріали засідань політбюро, оргбюро, матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, секретаріату та відділів ЦК КП(б)У, документи громадських об'єднань, які функціонували на Кримському півострові у досліджуваний період).

Документи ЦДАВО України незамінні при дослідженні державотворчих аспектів української революції 1917 – 1923 рр. В архівосховищі знаходимо чимало матеріалів, які відображають зовнішню та внутрішню політику молодої держави, зокрема її національну, соціально-економічну, культурно-освітню політику, тактичні успіхи та невдачі в боротьбі за Кримський півострів.

Чимало реальних фактів, які свідчать про труднощі, з якими зіштовхнулась радянська влада в Криму (наприклад, упродовж 1920-х років) замовчувались або ж подавались у викривленому, традиційно тенденційному світлі. Про це свідчать, насамперед, спогади сучасників. Для того, щоб уникнути помилкових висновків, необхідно звертатись та співставляти отриману інформацію із архівними матеріалами, які стосуються 1920-х – 1930-х рр. (протоколи засідань політбюро ЦК ВКП(б), пошто- та шифротелеграми вищого політичного та партійного радянського керівництва, спецзведення Секретно-політичного відділу ОГПУ, постанови РТО СРСР та РНК СРСР тощо). Симптоматично, що чимало з опрацьованих архівних документів тогочасної радянської влади в Криму мали обмежений доступ – перебували під грифом «таємно» та «цілком таємно», навіть щодо таких, здавалося б, важливих для соціалістичного будівництва рішень, як організація хлібозаготівельного процесу, зокрема в Кримській АРСР.

Принагідно додамо, що законодавчі та нормативні акти вищих органів влади Російської імперії, опубліковані також у комплексних зібраннях законів, серед яких першочергове – багатотомне «Полное собрание законов Российской империи». Документи, які стосуються військово-політичних аспектів досліджуваної проблеми упродовж XX ст. привертали увагу значної

кількості дослідників, що відображено у численних збірниках документів, які присвячені депортації кримських татар, політико-економічних здобутків радянської влади на Кримському півострові упродовж міжвоєнного періоду XX ст., зростанню військового потенціалу СРСР тощо.

Період Кримської війни середини XIX ст., Української революції 1917 – 1921 рр., Другої світової війни та післявоєнного військово-політичного протистояння СРСР із буржуазним Заходом, як зрештою і зріз тогочасної суспільно-політичної ситуації в Криму (наприклад, передумови масових хвиль кримськотатарської еміграції) відображені у спогадах сучасників подій. Скурпульозний аналіз спогадів дореволюційного / радянського періоду історії Криму дозволяє з'ясувати, чому постановка «кримського питання» та його еволюція в рамках офіційної радянської ідеології свідомо спрямовувалась на формування необ'єктивної і недостовірної «історичної правди» для власних громадян та світової громадськості.

З метою всебічного аналізу етнічної політики на теренах Криму, оцінки гостроти постановки мовного питання, та конституційного закріплення пов'язаних із цим прав, закріплених у Конституціях 1921, 1929 та 1937 років, у тому числі впродовж здійснюваної радянською владою кампанії «татаризації», у дисертаційній роботі використано офіційні дані декількох всесоюзних переписів населення, що водночас відкриває можливості для аналізу демографічних змін, які відбувались у динаміці та структурі народонаселення Кримського півострова.

Не змінилась, а навпаки, ускладнилась ситуація в Криму у повоєнний період. Радянська історіографія впродовж тривалого часу продовжувала замовчувати або ж викривляла реальні історичні факти – передусім ті, що пов'язані з провалами у здійснюваній радянською владою політиці або ж свідчать про відверті злочини радянської влади проти автохтонного населення Криму. У цьому контексті особливо показово те, що радянська влада, наприклад, такі масштабні заходи, як депортації кримських автохтонів у 1944 р., що стосувались сотень тисяч людей, намагалась «сховати» за

грифами «таємно» та «цілком таємно». З метою ґрунтовного аналізу архівних документів та матеріалів ГАРФ, РГАСПИ, пов'язаних із кримськими депортаціями, опрацьовано накази, листи, спецповідомлення народного комісара внутрішніх справ СРСР керівництву партії, а також подання на нагородження осіб-учасників спецоперації по виселенню автохтонів Криму, накази народного комісара внутрішніх справ СРСР, народного комісара держбезпеки СРСР (із грифом «цілком таємно»), телеграми заступників народного комісара держбезпеки СРСР та народного комісара внутрішніх справ СРСР, матеріали службової переписки народного комісара внутрішніх справ Кримської АРСР, постанови ДКО, проекти доповіді МВС СРСР керівництву країни.

Вплив радянського ідеологічного тренду визначив і фарватер історіографічного дискурсу щодо трактування та оцінки ряду кульмінаційних подій повоєнної доби. Водночас існує достатньо підстав, щоб стверджувати, що цим офіційним радянським пропагандистським дискурсом насправді вуалювалась безпорадність радянської влади у питанні відновлення рівня розвитку галузей господарської системи Криму хоча б до довоєнного рівня, що підштовхувало радянську політичну верхівку шукати розв'язок цієї проблеми в руслі можливих змін в адміністративному перепідпорядкуванні Криму. Для верифікації цього твердження опрацьовано значний обсяг архівних матеріалів республіканської та регіональної (кримської) статистики, що охоплюють показники довоєнного періоду та двадцятирічного повоєнного період розвитку Кримської області. Вони стосуються питань продовольчої безпеки, розвитку сільського господарства та окремих галузей промисловості, показників динаміки міграційних процесів у Криму, соціальної, духовної та культурної сфери (зокрема, постановки мовного питання в період передання Кримської області до складу УРСР) в окресленому періоді.

Окремий пласт документів та матеріалів, що становлять джерельну базу дослідження хронологічно відноситься до післявоєнного періоду зародження та розвитку кримськотатарського визвольного руху – це архівні матеріали

радянських спецслужб (у тому числі – з обмеженим доступом), численні інформаційні повідомлення, доповідні записки керівників КДБ при Радміні УРСР до ЦК КПРС та республіканського партійного керівництва, правові акти радянської влади – укази Президії ВР СРСР, постанови ЦК КПРС, постанови Радміну СРСР, Ради Національностей Верховної Ради СРСР, аналіз змісту яких дозволяє пролити світло на сприйняття й розуміння владною радянською елітою тенденцій перебігу руху кримських татар за національно-територіальне відродження, механізмів та інтенсивності протидії цьому процесу з боку радянських спецслужб (як у Криму, так і в місцях спецпоселень в Узбецькій РСР), інших органів комуністичної влади.

Аналіз сучасного періоду в розвитку кримського питання ґрунтується на джерельній базі, значну частину якого становлять правові акти як українських (постанови Верховної Ради України, матеріали засідань комітетів Верховної Ради України), так і російських органів влади (Постанови ВР РФ), а також документи міжнародних інституцій (матеріали Радбезу ООН). З іншого боку, зважаючи на об’єктивно обумовлений сплеск активності досліджень з історіографії «кримського питання», який відбувся після розпаду СРСР, а особливо – після анексії Кримського півострова Російською Федерацією у 2014 р., аналіз цих джерел дозволив сформувати чіткий контекст та викристалізувати цілі нашого дослідження.

Для аналізу кримського питання в пострадянському періоді використано статистичну інформацію, що дало змогу оцінити рівень дотримання стратегічних національних інтересів українською стороною в контексті перебігу українсько-російських військово-політичних та дипломатичних взаємин з 1991 року, охарактеризувати повернення репатріантів у Крим та їх підтримку українською владою, проаналізувати стан справ відносно ефективності економічної політики держави щодо Кримського півострова, ретроспективно зробити деякі припущення про закономірність саме такого розвитку подій з огляду на провальну політику української влади щодо Криму після здобуття Україною незалежності.

Таким чином, джерельна база дисертації доволі репрезентативна. Її основу становлять архівні матеріали, віднайдені автором у ЦДАГО України, ЦДАВО України, ЦДІАЛ України, ГДА СБУ та ін. архівах України та Російської Федерації. Чимало фактичного матеріалу почерпнуто із опублікованих документів, а також спогадів учасників подій та місцевої періодики. На жаль, проблема експансії Російської імперії / Російської Федерації (кримський напрям) в сучасній українській та зарубіжній історіографії відображена фрагментарно, що вимагає значної пошукової роботи. Проте, загалом, джерельна база дослідження дозволяє відтворити особливості військово-політичної агресії Росії в історичній ретроспективі.

1.3. Методи дослідження

Дисертаційне дослідження проблеми здійснено відповідно до його предмета, мети та завдань, у послідовності, визначеній структурою роботи за допомогою певної методології, яка спрямована на об’єктивне і цілісне розкриття подій, фактів стосовно російського експансіонізму, які навмисно перекручувалися, замовчувалися, подавалися з радянської ідеологічної точки зору.

Перш ніж охарактеризувати методи і принципи дослідження, звернемося до особливостей термінологічного апарату дисертаційної роботи. Одним із базових термінів дисертації виступає поняття «*Російська збройна агресія*» – пряме та опосередковане застосування збройної сили Російською Федерацією проти суверенітету та територіальної цілісності України внаслідок якого український народ станом на лютий 2017 року втратив понад 9,8 тис. осіб убитими, 23 тис. пораненими, майже 1,8 млн чоловік стали вимушеними переселенцями. Росією та її маріонетковими утвореннями було захоплено 7,2 % території України.

Російська агресія та *експансія* (розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі) продиктована *російським імперіалізмом* – державна політика в різних формах її існування (Московське князівство, Московське царство, Російська імперія, СРСР, Російська Федерація) спрямована на підкорення раніше завойованих народів та завоювання нових територій, встановлення політичного й економічного контролю над іншими державами. Імперіалізм, як державна політика, базується на ідеологічних кліше, створених для обґрунтування «права зверхності», «обраності», «святості Русі», «захисту православ'я», «старшості», «залучення до цивілізації», «захисту миру та знедолених», «вищості російської культури», протистояння «ворожому оточенню». Історично, російський імперіалізм є спадкоємцем культури влади Золотої Орди: концентрація влади в одних руках, відкидання договорів, насильство.

Сповідування ідеології російського імперіалізму сучасним керівництвом Російської Федерації привело у 2014 р. до *окупації території України* (зайняття збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави без отримання суверенних прав на неї). «Окупувавши український півострів, Путін перейшов через стратегічний Рубікон у відносинах з США і ЄС…, – констатують сучасні політологи. – Уже наприкінці першого року окупації Криму і початку бійні на Донбасі еліти в Вашингтоні і Брюсселі дійшли висновку, що ніякі «обміни» з Кремлем не принесуть мир і стабільність. Навпаки, будь-які поступки за рахунок України Путін сприйме як запрошення до подальшої агресії. Одній зі сторін доведеться капітулювати. Світова «гібридна війна» почалася в Криму. Там же вона має закінчитися…» [811].

Окупація Криму велася методами «*гібридної війни*». Починаючи з 2006 р., констатує політолог В. Артюх, поняття «гібридної загрози» почало з'являтися в низці військових документів США. Спочатку в співпраці з генералом Джеймсом Маттісом, а згодом – самостійно, його розвинув науковий співробітник Національного університету оборони США Френк

Гофман, який підготував серію статей, а в 2007 році випустив на їх основі монографію «Конфлікт у XXI столітті: походження гібридних воєн» [315]. Констатуємо, що «…за цей достатньо тривалий час… ані в Україні, ані на Заході так і не було проведено ґрунтовного дослідження щодо аналізу та оцінки висновків і уроків цієї «гібридної війни», які мали б лягти в основу розбудови сектору безпеки і оборони як окремих країн, так і коаліцій країн в умовах проведення «*війн нового покоління*» («*війн нової генерації*»)». Як виняток – дослідження американського політолога Філіпа Карбера «Війна нового покоління Росії», в якому надані десять найбільш важливих воєнно-стратегічних і оперативно-тактичних уроків, «…які армія США повинна винести з цього російсько-українського конфлікту, …наймасштабнішого конфлікту в Європі після закінчення Другої світової війни» [753].

Українські історики, політологи також не залишились осторонь низки теоретичних проблем, пов’язаних із окупацією Криму. Яскравий приклад – праця Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» (Київ, 2015). Політичний експерт, директор Центру суспільних відносин, переконує, що «попри твердження Володимира Путіна, що анексія Криму стала реакцією на події Майдану, аналіз злагодженості військових, інформаційних та дипломатичних дій Росії у першому кварталі 2014 року та в подальшому свідчить про тривалу підготовку до дестабілізації ситуації в Україні. Є підстави вважати, що в активну фазу вона перейшла ще в 2010 році, з приходом до влади Віктора Януковича» [651].

Більшість світових експертів схильні вважати, що базові складові частини російської сучасної гібридної війни були сформульовані у 2013 р. начальником генерального штабу ВС РФ В. Герасимовим. «Саме на основі цих принципів було сплановано та реалізовано *напад на Україну*, захоплення Криму та розв’язання війни на Донбасі, – читаємо у праці О. Курбана «Інформаційні війни у соціальних онлайн-мережах». – Серед ключових складових російської концепції зазначається збільшення ролі невійськових методів тиску на противника, насамперед за допомогою політичних

(дипломатичних), економічних і гуманітарних елементів. Інформаційна складова визначалася як основа діяльності на всіх етапах конфлікту від його підготовки до постконфліктного періоду. Особлива увага приділяється «асиметричним заходам», до яких були віднесені: діяльність підрозділів спеціального призначення, підтримка внутрішньої опозиції і колабораціоністів, а також збільшення цілеспрямованого інформаційного впливу на об’єкт нападу» [817].

«Неправильно називати те, що відбувається на сході України, гібридною війною» – такого погляду дотримується чимало європейських експертів, у тому числі У. Шнекенер з університету в Оснабрюці. Він вказує на те, що усі війни в історії людства були по-своєму «гібридними» – і громадянські, і між державами, і колоніальні, і, навпаки, визвольні, і силове придушування заколотів або сепаратизму. «Всі такі збройні конфлікти, – вказує він, – містили, як це тепер називають, елементи гібридної війни» [499].

Директор Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович переконує, що Кремль веде в Україні не гібридну, а «*більшовицьку війну*». «Такі події як утвердження радянської влади насправді у 1918, 1919, 1920 роках і те, що відбувається зараз – в цьому можна провести багато паралелей. Світ говорить про якийсь новий тип війни, який застосовується проти України, так звану гібридну війну, але мені здається, насправді, цей тип не новий – це типовий більшовицький тип ведення війни, який вівся проти України ще в 1918 році», – зазначив В. В'ятрович [419].

Підсумовуючи аналіз значення терміну гібридна війна» констатуємо, що існують різні трактування її суті. Нам імпонує висловлена у фундаментальній монографії українських науковців точка зору, згідно з якою сучасні форми ведення війн породжують значну кількість нових військових, правових, соціальних, моральних та інших проблем, доцільно трактувати назву «гібридна війна» як так званий парасольковий термін (*umbrella term*), який покриває різні аспекти цього явища та уможливлює інтегрування й відносно

цілісне розуміння широкого набору пов'язаних із ним різноманітних та різноспрямованих підходів [778].

Також можна погодитися із думкою, що одне з найбільш вдалих визначень гібридної війни наступне – це комбінація конвенційних, іррегулярних та асиметричних засобів, що включають постійну маніпуляцію політичним та ідеологічним конфліктом, а також залучення сил спеціальних операцій та конвенційних збройних сил, агентів розвідки, політичних провокаторів, представників медіа, економічний шантаж; кібератаки; проксі-сервери й сурогати, паравійськові, терористичні й кримінальні елементи [440, с. 76]. Правда, – це визначення є розлогим, проте воно набагато інформативніше за більш стислі визначення на кшталт такого: гібридна війна може бути описана як сукупність економічних, соціальних, кібервійськових, медійних та політичних засобів, які використовуються для досягнення певної мети [908].

Можна зустрітися з намаганням зараховувати до ознак гібридної війни відсутність офіційного оголошення війни. Так, у Є. Магди читаємо: «Гібридна війна – це прагнення однієї держави нав'язати іншій (іншим) свою політичну волю шляхом комплексу заходів політичного, економічного, інформаційного характеру й без оголошення війни відповідно до норм міжнародного права» [651]. Проте ця точка зору суперечить історії воєн. Так, у літературі цілком слушно вказується, що ознаки гібридної війни мала ще Пелопоннеська війна.

Сучасна гібридна війна, яку веде Російська Федерація проти України, базується, загалом, на вдосконалених методах *радянської спецпропаганди*. Втім, перший етап розвитку радянської спецпропаганди характеризують не лише здобутки. У міжвоєнний період XX ст. Кремлем небагато уваги приділялося розвитку теорії спецпропаганди та професійній підготовці її кадрів. В апараті з роботи серед військ противника гостро відчувався брак офіцерів зі знанням німецької мови. Вкрай негативно позначилася на стані радянської пропаганди деградація суспільних наук у Радянському Союзі, яка

стала особливо відчутною в 1930-х роках. Попри те, що «…бої на озері Хасан в 1938 р., з японськими військами переконали керівництво РСЧА [Робітничо-селянської червоної армії. – *О.Г.*] і НКВС [Народного комісаріату внутрішніх справ. – *О.Г.*]: пропагандистська теза про пролетарську солідарність трудящих, які стали солдатами протиборчих армій, не завжди є визначальним стимулом для припинення боротьби» [687, с. 156], тогочасна радянська спецпропаганда продовжувала орієнтуватися на звернення до такої солідарності.

Співробітники апарату спецпропаганди «…вкрай незадовільно вивчали Третій рейх і вермахт, мали викривлене уявлення про бойовий дух і морально-психологічний стан особового складу німецької армії…» [763]. Концепція, якою вони керувалися «…була розрахована на наступальну військову доктрину, військові успіхи і не брала до уваги ведення оборони, можливі невдачі у війні із сильним… противником, яким у 1941 р., була Німеччина» [763]. Тому не дивно, що на початку Другої світової війни вплив радянської пропаганди на війська країн гітлерівської коаліції був надзвичайно низьким [763].

Проте, слід визнати, що радянській спецпропаганді вдалося досить швидко адаптуватися до реалій війни проти Німеччини та її сателітів. Уже 25 вересня 1941 р., вперше в ефірі з’явилася програма «Листи на батьківщину», пропагандистський ефект якої виявився величезним: у ній зачитували листи німецьких солдатів – як загиблих, так і тих, хто опинився в радянському полоні. Здійснювалися й інші успішні спецпропагандистські акції. Тому 10 грудня 1941 р., в німецькі війська була скерована директива «Про пропаганду», в якій зазначалося, що радянський уряд розвиває виняткову діяльність у царині пропаганди, і вимагалося, щоб в інструктуванні особового складу особливий наголос робити на тому, щоб боротьба із пропагандою противника велася так само нещадно, як і проти будь-якої іншої зброї ворога [382].

Одне з красномовних свідчень своєчасності цієї директиви – зроблений у листопаді 1941 р., запис у щоденнику німецького унтер-офіцера Г. Пушмана:

«Сьогодні російські літаки засипали нас листівками. Читали майже всі, навіть офіцери. Мене завжди вражала здатність комісарів просто і ясно викласти найскладніше питання. Крім того, мене дуже цікавить ось що: де навчилися більшовики писати простою і зрозумілою мовою. Ось це справді пропагандисти» [382].

У червні 1942 р., при Головному політичному управлінні Червоної армії було створено Раду військово-політичної пропаганди. Серед включених до її складу був ряд провідних компартійних функціонерів. До напрямів діяльності Ради належало й керівництво політичною роботою серед військ і населення Німеччини та її сателітів. Вважається, що її створення започаткувало новий етап в розвитку радянської спецпропаганди. Проте, на нашу думку, започаткування другого етапу радянської спецпропаганди відбулося дещо раніше, а саме в березні-квітні 1942 р., коли Головним політичним управлінням Червоної армії було проведено три кущові наради пропагандистів, на яких проаналізовано всі питання тодішньої радянської спецпропаганди, визначено її недоліки та шляхи їх усунення [382]. За М. Бурцевим, який створив відділ (із серпня 1944 р., – управління) спецпропаганди Головного політичного управління Червоної армії, одна з найбільш значущих рекомендацій, що з'явилися за результатами цих нарад, передбачала ведення формуляра морально-політичного стану на кожну ворожу дивізію. Ці формуляри використовували для написання листівок і підготовки звукових передач для військовослужбовців конкретних військових одиниць [382].

Інформаційною основою складання таких формулярів, крім протоколів допитів полонених, були зведення розвідки, переклади трофейних службових і особистих документів [580, с. 94]. Формуляри служили базою для «точкових» агітаційних ударів, оскільки детальні відомості про життя і настрої у конкретних ворожих частинах дозволяли радянським політпрацівникам більш ефективно готувати звукові передачі для особового складу цих частин та листівки [508, с. 94].

Очевидно, що підхід, який лежав в основі складання й використання вищезгаданих формулярів, був добре відомий тим російським військовослужбовцям, завданням яких було організовувати і здійснювати агітацію українських військовиків переходити на бік Російської Федерації. Адже вони використовували шантаж, у тому числі через родини [344], а це передбачає наявність детальної інформації про його об’єкти.

Зміни в організації та технології радянської спецпропаганди, що відбулися на її другому етапі, дали відчутні позитивні результати вже на його початку. Про це, зокрема, свідчить «Контррозвідувальний бюлетень» штабу 2-ї німецької армії від 3 листопада 1942 р., в якому зазначалося: «Війська, що перебувають на Східному фронті, буквально затоплені радянськими листівками і розкладницькими чутками... Більшовицька розкладницька пропаганда та її методи продумані й систематизовані. Стає дедалі помітнішою тенденція роз'єднати німецький народ з фюрером, вбити клин між партією і збройними силами... Радянська пропаганда працює як істинно масова пропаганда на найширшій базі: вона ніколи не розраховує на стани й групи, розраховує завжди на маси. З ними говорить вона народними, солдатськими і специфічно місцевими виразами, дає можливість німцям звертатися до німців» [564].

Роль спецпропаганди в грудневих успіхах Червоної армії в районі Сталінграда оцінив начальник політуправління Воронезького фронту генерал С. Шатілов: «Можна сказати, що італійці політично розкладені завдяки нашій тривалій агітації. Завданий нашими військами удар… зустрів безумовно підготовлену до здачі в полон італійську армію» [382]. Помітним виявився внесок радянської спецпропаганди і в забезпечення подальших перемог радянських військ над німцями та їх сателітами. Значною мірою це було зумовлене постійним вдосконаленням пропагандистської роботи. Так, беручи участь у підготовці Кримської наступальної операції Червоної армії, її спецпропагандисти з 1 листопада 1943 по 7 квітня 1944 р. вели масовані інформаційні атаки на солдатів противника з використанням, зокрема,

«попереджувальних» листівок про майбутній великий наступ переважаючих сил радянських військ [382].

Дедалі частіше проводилися агітоперації, які здійснювали одночасно всіма можливими формами і технічними засобами агітації та пропаганди і які цілеспрямовано чинили масований ідеологічний вплив на окрему частину або з'єднання противника [382]. У діяльності радянської спецпропаганди неухильно зростала роль німецьких військовополонених, широко практикувався зворотний відпуск полонених, який почали використовувати ще з кінця 1942 р. У полоні німецькі офіцери неодноразово підтверджували, що в усіх випадках зворотний відпуск полонених був найдієвішою формою впливу радянської пропаганди [609, с. 178].

Успіхи радянської спецпропаганди у справі використання військовополонених для реалізації її завдань відмічає П. Лайнбарджер: «росіяни перетворили полонених на справжній актив у своїй пропаганді» [628, с. 138]. У нього знаходимо високу оцінку й інших сторін діяльності радянських спецпропагандистів під час німецько-радянської війни:

1. «У психологічній війні вони творчо застосовували досвід минулого, проявивши справжню винахідливість. За їх зусиллями ховалася далекоглядна політика. Ведучи пропаганду на війська й населення Німеччини, росіяни апелювали до пам'яті Фрідріха Великого; вони нагадували німцям про попередження Бісмарка не здійснювати походів на Схід, застосовуючи всілякі пропагандистські прийоми, налаштовували німецьких юнкерів проти нацистського непотребу, який розвалював німецьку армію» [628, с. 138];

2. «Вони досягали величезних успіхів у використанні пропаганди в тактичних операціях зі схиляння солдатів противника до капітуляції» [628, с. 211].

Успішною виявилася діяльність радянської спецпропаганди і на завершальному етапі Другої світової війни, під час війни проти Японії.

Третій етап розвитку радянської спецпропаганди охоплює період з 1946 по 1991 р. Вона вступила в цей період чи не найуспішнішою в світі, ставши

зрештою не лише пропагандистским рупором радянського уряду, але й його своєрідною етнопсихологічною розвідкою [810]. Проте для неї цей етап завершився нищівною поразкою.

Серед певних успіхів, зокрема, постійного пошуку нових інструментів військово-політичного аналізу боєготовності військ іноземних держав та способів впливу на їх особовий склад у бойових умовах, розроблення й постійного оновлення ґрунтовних аналітичних документів по конкретних країнах і арміях, успішної підготовки кадрів зі знанням іноземних мов і країнознавства, загальна криза радянського суспільства, яка неухильно поглиблювалася, не могла не позначитися на стані спецпропаганди. Найбільш наочно це проявилося на момент початку радянського вторгнення в Афганістан у грудні 1979 р., коли структури спеціальної пропаганди Збройних Сил СРСР оперували, в основному, застарілими уявленнями часів Другої світової і керувалися положеннями, які грунтувалися на досвіді цієї війни, не враховуючи вимог часу [738].

У посттоталітарній Росії традиції радянської спецпропаганди не тільки були відроджені, але й примножені. Велика увага приділяється підготовці кадрів для спецпропаганди. Вказуючи на це під час виступу на XIX Форумі Відкритого Суспільства Естонії 18 вересня 2014 р., Іларіонов у доповіді «Виклики інформаційної війни для вільного суспільства й можлива контрстратегія» повідомив: «За деякими оцінками, у даний час в Росії існує 74 центри, котрі готують спецпропагандистів. Там навчаються військовослужбовці, журналісти, військові кореспонденти, психологи, філологи, люди інших професій. Їм викладають основи і методи ведення інформаційної війни» [527].

Важко переоцінити роль, яку у відродженні й примноженні традицій радянської спецпропаганди відіграли й продовжують відігравати в Російській Федерації праці представників її науки, присвячені проблематиці інформаційних воєн. Ще 1996 р. «побачила світ» доволі відома стаття С. Комова «Інформаційна боротьба в сучасній війні: питання теорії». У ній

інформаційну боротьбу визначено як комплекс заходів інформаційного забезпечення, інформаційної протидії та інформаційного захисту, що проводяться за єдиним задумом і планом з метою захоплення й утримання інформаційної переваги над противником при підготовці і в ході військових (бойових) дій [581, с. 76–80].

Також у статті показаний взаємозв'язок інформаційної боротьби з видами оперативного (бойового) забезпечення та іншої діяльності військ (сил), розкриті закономірності цієї боротьби, сформульовані специфічні принципи її організації та ведення при підготовці і в ході операції (бою). До таких принципів відносяться: а) підпорядкованість цілей, завдань і заходів інформаційної боротьби задуму й плану операції (бою); б) відповідність обстановці; в) виділення питань інформаційної боротьби в загальному процесі організації операції (бою); г) раціональне поєднання форм і способів збройної та інформаційної боротьби, багатоцільове застосування сил і засобів при підготовці та в ході операції (бою); ґ) безперервність; д) прихованість задуму проведених заходів [581, с. 76–80] .

Наступного року Московський військовий університет видав навчальний посібник А. Караяні «Інформаційно-психологічне протиборство в сучасній війні», в якому докладно висвітлені сутність інформаційно-психологічного протиборства, психологічні операції як елемент інформаційно-психологічного протиборства, шляхи протидії інформаційно-психологічному впливу противника, радянський досвід інформаційно-психологічного впливу на противника в роки німецько-радянської війни [564].

Резонансними в Росії стали монографії з проблематики інформаційних воєн, опубліковані такими представниками російської пострадянської науки, як С. Зелинський, С. Кара-Мурза, Ю. Громико, В. Лисичкін і Л. Шелепін, В. Прокоф’єв, В. Циганов і В. Бухарін. Та найбільший вплив на стратегію і тактику інформаційної агресії пострадянської Росії справили ідеї С. Расторгуєва, [754], [755], І. Панаріна [727], О. Дугіна [487], [488], А. Манойла [666].

Власне у дисертаційній роботі чимало уваги присвячено теоретичній та практичній складовій проблеми ведення «*інформаційної війни*». Інформаційна зброя, відзначає С. Расторгуєв, як і будь-який вид зброї, найбільш ефективна тоді, коли її застосовують до найуразливіших місць системи – інформаційних мішеней, під якими розуміють елементи інформаційної системи, що належать або здатні належати сфері управління й мають потенційні ресурси для перепрограмування на досягнення цілей, далеких даній системі. Прикладом такого перепрограмування є ухвалення парламентом країни, яка є об'єктом агресії, законів, шкідливих для неї, але вигідних для агресора [755].

Інформаційний агресор, зазначає С. Расторгуєв, домагається перемоги, виключно підпорядкувавши собі структури управління противника, які є інформаційною мішенню. Перепрограмування будь-якої інформаційної системи, підкреслює він, вимагає індивідуального підходу [755]. Також політолог стверджує, що пропаганда сприятиме ефективному перепрограмуванню противника лише тоді, коли над нею постійно працюють, щоб вона: а) містила елементи новизни, оскільки інакше до неї дуже легко адаптуватися; б) звеличувала тільки реальні переваги того, що пропагується, адже в будь-якій ситуації можна знайти певні переваги; в) служила певній конкретній меті, а не мала загального характеру; г) була науково обґрунтована [755].

Принагідно зазначимо, що з поглядами С. Расторгуєва на перепрограмування інформаційної системи перегукуються ключові положення розробленої Ю. Громико *теорії консцієнтальної війни*, а саме:

1) консцієнтальна війна – це війна результатом якої має стати знищення певного типу або певних типів свідомості, причому їх носії можуть вижити, якщо відмовляться від них. Хоча це відбувалося й раніше, приміром коли язичництво витіснялось християнством, лише в сучасну епоху така боротьба набуває тотального характеру;

2) знищення певних типів свідомості передбачає руйнування і переорганізацію спільнот, які конституюють даний тип свідомості [459].

За І. Панаріним, інформаційна війна – це спосіб впливу на інформаційний простір супротивної сторони з метою досягнення стратегічних цілей, а інформаційне протиборство є формою боротьби сторін, яка полягає у впливі на інформаційну середу протилежної сторони, і захист власної від негативних інформаційних впливів. Різниця між двома поняттями полягає лише в тому, що інформаційна війна ведеться більш активно з використанням диверсійних і терористичних методів [728].

На думку І. Панаріна, чия докторська дисертація «Інформаційно-психологічне забезпечення національної безпеки Росії» використана для розробки Доктрини інформаційної безпеки Російської Федерації 2000 р., організаційно-управлінські рішення в інформаційній сфері Росії після прийняття цієї доктрини пробуксовують. Росія повинна докладати активних зусиль для того, щоб зміцнити свій інформаційний щит, котрий, як стверджує І. Панарін, удвічі слабше, ніж американський [728]. Тому не дивно, що він висунув пропозиції розробити для Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) *Доктрину інформаційного протиборства*, створити підрозділ інформаційного реагування ОДКБ та Комітет інформаційної безпеки ОДКБ з наступними основними функціями:

1. Нова система підготовки інформаційної еліти країн ОДКБ, яка повинна формувати такі особистісні якості, як професіоналізм, патріотизм, інформаційну грамотність і активність, інноваційна поведінка.

2. Інтеграція зусиль державних інформаційно-розвідувальних структур країн ОДКБ в організації спільних інформаційних операцій (оборонних і наступальних) щодо захисту інформаційно-ідеологічного простору країн ОДКБ.

3. Формування позитивного іміджу країн ОДКБ у світовому інформаційному просторі.

4. Встановлення конструктивних комунікацій з глобальними правлячими суб'єктами світової політики і відстоювання своїх національних інтересів.

5. Захист Інформаційної Матриці ОДКБ (три Д: «Духовність, Державність, Демократія»), спрямованої на формування комфортного для життя людей суспільства, що забезпечить лідерські позиції країн ОДКБ в світі [728].

Розвиваючи свої погляди, О. Дугін заявив, що Крим і Східну Україну, як і Україну загалом, необхідно оголосити простором ведення Росією *мережевої війни* проти тих, хто веде мережеву війну там же, проти Росії [485]. Що стосується його уявлень про зміст та інструменталізацію мережевої війни, то головне в них зводиться до наступного:

а) мережева війна – це війна, яка ведеться переважно в інформаційній сфері й заснована на використанні ефекту резонансу, коли найрізноманітніші, не пов'язані між собою ідеологічні, громадські, цивільні, економічні, етнологічні, міграційні процеси маніпулюють зовнішніми операторами для досягнення конкретних цілей;

б) у просторі постмодерну, в якому ні наявність багатомільйонної армії, ні ядерна зброя, ні спецслужби «старого зразка» не гарантують надійного захисту, захиститися можна тільки використовуючи адекватні методи – методи мережевих воєн;

в) головною метою в мережевий війні є десуверенізація тих, з ким вона ведеться;

г) оптимальним простором для ефективного ведення мережевих воєн є громадянське суспільство, бо його інститути не підлягають, як правило, жорсткій юрисдикції і щільному адміністративному контролю;

ґ) щоб зберегти свій суверенітет, Росія має свідомо включитися в мережеву війну проти США і їх світових мереж та наступати в ній, з огляду на що «певна частина російської державності має бути волюнтаристична і в авральному порядку очищена від сегментів американської мережі, переведена в екстраординарний режим роботи, наділена надзвичайними повноваженнями й кинута на створення адекватної мережевої структури, здатної хоча б частково протидіяти американському виклику»;

д) принцип євразійської мережі – це «…ведення партизанських дій в мережі, у структурі супротивника, це пошук її слабких місць [485].

З- поміж положень щодо інформаційних воєн, сформульованих у працях А. Манойла, найбільшої уваги, з погляду реалізації завдань нашого дослідження, заслуговують ті, що стосуються ознак і принципів інформаційно-психологічної війни. За А. Манойлом, ознаками останньої є: 1) діяльність з метою завдання шкоди державним інтересам; 2) таємні інформаційно-психологічні операції як організаційна форма такої діяльності; 3) застосування інформаційної зброї. При цьому під таємними інформаційно-психологічними операціями він розуміє такий вид таємних операцій, які здійснюються за допомогою керуючого інформаційного впливу на індивідуальну, групову й масову свідомість, почуття, волю громадян іншої держави, дезінформування осіб, які в ній причетні до прийняття політичних, економічних та інших рішень, підрив її інформаційної інфраструктури, а під інформаційною зброєю для інформаційної війни проти соціальних систем – засоби, призначені для здійснення інформаційного (інформаційно-психологічного) впливу на окремих людей і соціальні системи через індивідуальну й масову свідомість (психіку) людей по каналах поширення (отримання) інформації [665].

Що ж до принципів інформаційно-психологічної війни, то вони, за А. Манойлом, наступні:

– інформаційна асиметрія, яка полягає в трансформації структури інформаційного простору супротивника з метою створення й маскування у його інформаційних об'єктів нових властивостей, вразливих для асиметричного зброї. Завдяки їй можливо завдавати серйозної шкоди сильнішому супротивнику, оскільки завжди можна відшукати слабкі місця в симетричному захисті останнього;

– прихованість і анонімність оперування інформаційно-психологічними впливами, можливість проведення їх «під чужим прапором» і з будь-якої точки інформаційного простору;

– «плавність» перемикання інформаційних впливів, інтенсивність і тривалість їх реалізації, що регулюються в широких межах: від організації інформаційних «шоків», «ударів», «вкидань», «блокад» до уповільнених, латентних, розтягнутих на роки мікродозованих впливів;

– багатоаспектність і багатооб'єктность впливу з високим ступенем координації у часі і просторі;

– здатність «малими» інформаційними впливами отримати «великі» кінцеві результати;

– перенесення функцій стримування на інформаційну сферу. Провідні держави світу орієнтуються на превентивність дій у реалізації функцій стримування. У разі успіху курсу на ядерне роззброєння світу інформаційне домінування може стати головним механізмом стримування і забезпечення світового, у тому числі в силовому аспекті, лідерства;

– інформатизація як головний резерв підвищення ефективності силових (військових) акцій;

– спричинення хаосу в сфері, яку піддано інформаційному впливу та подальше управління ним (або з його допомогою) для отримання потрібних результатів [665].

Охарактеризувавши базові терміни дисертаційної роботи зауважимо, що дослідження базується на принципах об’єктивності, історизму та системності. Використовуючи перший з них, ми виходили з такого:

1) абсолютну об'єктивність можна визначити як відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини та її свідомості. Ця умова повністю не піддається реалізації навіть в природничих науках, оскільки світ завжди відображається через суб'єкта, який пізнає, завжди відображається з різним, але неминучим ступенем спотворень і упущень. Тому можна прагнути тільки до зменшення суб'єктивності і збільшення відносної об'єктивності [366, с. 13].

2) в історичному пізнанні збільшення об'єктивності утруднюється, перш за все, тим, що дослідник позбавлений можливості безпосереднього

спостерігання свого об'єкта, оскільки минуле вже не існує в даний момент часу, а все знання про нього переломлюється крізь призму джерел [366, с. 13];

3) історику, крім власної суб'єктивності, доводиться мати справу зі свідченнями, які створені людьми минулого і несуть відбиток їх суб'єктивності, яка до того ж часто для нас до кінця ніколи не стане цілком зрозумілою через різницю в часі і в культурі. Також слід ураховувати, що можливі ситуації, коли збереглися переважно (чи лише) ті джерела, які містять другорядну інформацію. Належить зважати й на те, що частина джерел засекречена або не є доступною для загального користування – ситуація, з якою нерідко доводиться стикатися дослідникам військової історії і яка має місце й в нашому випадку. Отож, є небезпека спотворення картини минулого, якщо йти шляхом простого відтворення інформації з наявних джерел [366, с. 14];

4) незважаючи на суб'єктивну форму пізнання, воно може давати об'єктивне за змістом знання. По-перше, об'єктивною є реальність у всіх її виразах, тобто те, що відображають знання. По-друге, суб'єкт пізнання зацікавлений в отриманні об'єктивних знань про досліджувану реальність, бо знання потрібні йому для використання їх в практичній діяльності, для задоволення певних потреб, досягнення поставлених цілей. По-третє, побудова дослідницького процесу, яка дозволяє отримати об’єктивні знання, є можливою. Для цього необхідні: а) всебічний підхід до об'єкта пізнання (а отже, всебічність його розгляду. – *О.Г.*); б) застосування найрізноманітніших методів дослідження; в) широкий і глибокий підхід до пояснення фактів, до розкриття змісту і форми, явища і сутності, кількості і якості, внутрішніх суперечностей і рушійних сил досліджуваної реальності; г) базування дослідницького процесу на існуючому знанні, надання йому творчого й активного характеру [366, с. 15].

Існує точка зору, яка заперечує «…можливості застосування дослідником принципу наукової об'єктивності, уважаючи, що це не прийом

наукового дослідження, а його мета». Проте, на наш погляд, метою наукового пізнання є не наукова об'єктивність, а об'єктивна істина [472, с. 113].

Стосовно принципу історизму належить зауважити, що в науковій літературі поняття історизму використовується в широкому сенсі та у вузькому. У широкому сенсі це дуже важливе світоглядне поняття, яке означає спосіб мислення, що базується на усвідомленні неперервного зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім. Натомість під історизмом у вузькому сенсі розуміють принцип наукового пізнання, який вимагає вивчення того чи іншого явища в його конкретно-історичній обумовленості і динаміці [184, с. 85]. Інакше кажучи, «принцип історизму – це установка на вивчення будь-якого явища в його генезисі та розвитку…» [366, с. 13].

Слід сказати й про те, що принцип історизму стосується й історичного пізнання, бо воно також змінюється під впливом принаймні трьох чинників, а саме:

1) розвитку самої історичної науки внаслідок накопичення знань, відкриття нових джерел;

2) суспільно-політичного середовища;

3) філософських систем, які озброюють істориків теоретичними і методологічними знаннями, необхідними для об'єктивного осмислення минулого. Тому історик має звертатися до історіографії проблеми, яка досліджується [315].

Щодо принципу системності, у науковій літературі немає єдності в поглядах. На нашу думку, найбільш вдалу характеристику цього принципу дав Е. Виноград. Як альтернативу він пропонує розгорнуту системність, головними положеннями якої стали:

1. Системоконституююче відношення полягає в тому, що об’єкт виступає як система щодо розв’язання суперечностей, актуальних для забезпечення його якості, виникнення, функціонування, розвитку.

2. Діалектичний принцип системності передбачає розгляд об’єкта як складного, організованого цілого, існування й розвиток якого забезпечується через розв’язання актуальних суперечностей у заданих умовах середовища.

3. Кожен об’єкт – це система, яка водночас є елементом більш масштабної системи. Якісні характеристики системи обумовлені як закономірностями відповідних більш масштабних систем, так і якісною своєрідністю підсистем.

4. В онтологічному плані принцип системності спрямовує на виявлення інтегративних закономірностей, механізмів і процесів, що забезпечують об’єднання частин у ціле, виникнення інтегративних якостей і форм, у гносеологічному – визначає установку на провідну роль ідеї інтегративного синтезу на всіх етапах дослідження системи, в організаційно-праксіологічному – орієнтує на виявлення закономірностей ефективної інтеграції діяльності, оптимального проектування, комплексування й розвитку об’єктів різної природи, у загальнометодологічному – передбачає сполучення гносеологічного й праксіологічного підходів в один методологічний комплекс оптимізації соціальної дії [400].

Не менш вдалою є й запропонована Е. Виограєм стисла характеристика сутності системності: «Діалектично збагнутий принцип системності означає синтез принципів структурності (зв’язку) і динамічності (поведінки й розвитку) на основі принципу суперечності, тобто з точки зору взаємозв’язку конструкції й динаміки об’єкта в розв’язанні актуальних суперечностей» [401].

Принцип системності реалізується насамперед за допомогою системного підходу. Під ним слід розуміти «…напрям філософії та методології науки, спеціально-наукового пізнання й соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об’єктів як систем» [707].

Суть комплексного підходу до наукового дослідження найбільш вдало передають такі твердження: «Комплексний підхід реалізується через принцип взаємної додатковості …Взаємна додатковість реалізується там,

де потребами самого дослідження диктується необхідність зорганізувати бачення об'єкта з найрізноманітніших позицій, необхідність поєднання в пізнанні методів різних наук, необхідність синтезу різноаспектного знання, його комплексування» [591, с. 24]. Як бачимо, комплексний підхід до наукового дослідження забезпечує міждисциплінарний характер останнього. У нашому випадку це проявилося у залученні наукової інформації і методологічних засобів таких наук, як політологія, економічна історія, статистика.

Ситуаційний підхід покликаний сприяти адекватному відображенню того аспекту дійсності, який характеризує поняття «ситуація», що характеризую поєднання чинників, що обумовлюють характер і зміну стану об'єктів дослідження. У даній роботі його в основному використано в рамках висвітлення стратегій Росії під час «відторгнення» Криму від України.

У процесі нашого дослідження комплексно застосовано загальнонаукові й спеціальні методи пізнання: методи аналізу та синтезу, (за допомогою даних методів здійснено відтворення та комплексний аналіз історичних явищ та процесів, які характеризують кримський вектор російської військово-політичної експансії в XVII–XXI ст.); компаративний метод, який використовувався при зіставленні двох і більше джерел, воєнного потенціалу України в Криму з воєнним потенціалом у ньому Російської Федерації, аналізі наслідків приєднання Кримської області до України; герменевтичний, який використовувався в процесі аналізу джерельної бази; статистичний, за допомогою якого було досліджено інтенсивність татаро-турецьких нападів на територію України упродовж 1440 – 1640 рр., соціально-економічні та етнодемографічні наслідки як депортації частини населення Криму (1944 р.), так і передачі останнього до складу УРСР. Під час застосування статистичного методу найбільше використовувалися статистичні порівняння, таблиці, графіки.

Таким чином, дисертаційна робота базується на низці принципів (об'єктивності, системності, всебічності, історизму тощо), методів,

покликаних забезпечити всебічне, системне розкриття подій, фактів, явищ, які стосуються (безпосередньо / дотично) російської експансіоністської політики (кримський напрям) уподовж досліджуваного періоду. Науково-термінологічний апарат, використаний у дисертації, сприяє реалізації задумів автора.

РОЗДІЛ 2
РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ЕКСПАНСІЯ НА ЇЇ КРИМСЬКОМУ НАПРЯМКУ ДО 1992 РОКУ

2.1. Передісторія, перебіг та наслідки поглинання Криму Російською імперією

Після утворення Кримського ханства воно стає союзником Литви й набуває значно важливіше значення для литовсько-польської політики, ніж Золота Орда. Однак польсько-литовський союз із Кримом довго не проіснував. З одного боку, до цього спричинилося укладення Казимиром IV союзу з ханом Золотої Орди Ахматом, унаслідок чого кримський хан Менглі-Гірей I пропонує союз московському князеві Івану, передусім для боротьби зі спільним ворогом – Ахматом. З іншого боку, діяли й інші чинники, оскільки перші напади кримців почались ще до укладення угод між Казимиром IV та Ахматом. Один з них полягав у тому, що з метою отримання вигоди від оподаткування транзитної торгівлі Кримський ханат прагнув відсунути кордон з Великим князівством Литовським (ВКЛ) на північ, щоб послабити вплив цього князівства на дніпровському відтинку торгового шляху на північ, що, своєю чергою, давало можливість Москві пускати каравани повз литовський кордон. Значною статтею доходів казни кримського хана, очевидно, було й оподаткування видобутку солі в районі Хаджибея та її вивезення в сусідні країни [876, с. 408].

Слід також зважати і на те, що вірогідно відбулося суттєве зростання чисельності татарського населення в Криму (на нашу думку, на це опосередковано вказує збільшення чисельності татарського війська в часи перебування при владі Менглі-Гірея I та Мехмед-Гірея I) [876, с. 407]. Утім, кримський хан намагався дотримуватися двоїстого підходу у військово-політичних відносинах: декларуючи прихильність і Казимиру, і Івану, отримував «поминки» одночасно і від Литви, і від Москви.

У період перебування при владі Менглі-Гірея I істотно зросли інтенсивність та масштаби нападів кримських татар на українські етнічні землі в складі Речі Посполитої, що спричиняло величезні соціально-економічні, демографічні та культурні втрати. Правда, О. Єфименко констатує, що після спустошливих нападів Менґлі-Гірея I Південна Русь уже не мала серед кримських ханів такого запеклого ворога, за часів правління якого «…життя на Україні складалось під Дамокловим мечем цієї безперервної і страшної загрози» [497, с. 155].

Очевидно, дослідниця має на увазі масштаби спустошення, адже кількість кримськотатарських набігів на українські землі упродовж 1440–1620 рр., загалом мала тенденцію до зростання (рис. 1). І це попри те, що після смерті великого князя московського Івана III ціною величезних зусиль вдалося змістити вектор агресії Кримського ханства, «…звернувши розбійничу енергію Криму на Москву» з метою убезпечити свої землі від набігів кримців: від 1507 р., кримськотатарські війська почали спустошувати московські землі «…і все більше входили в смак сього нового спорту», у 1513 та 1515 рр., відбулося декілька походів на Сіверщину, а в 1521 р., син Менглі-Гірея I – Мехмед-Гірей I здійснює похід на Московщину, водночас дещо спадає інтенсивність нападів на територію Польсько-Литовської держави [544, с. 103].

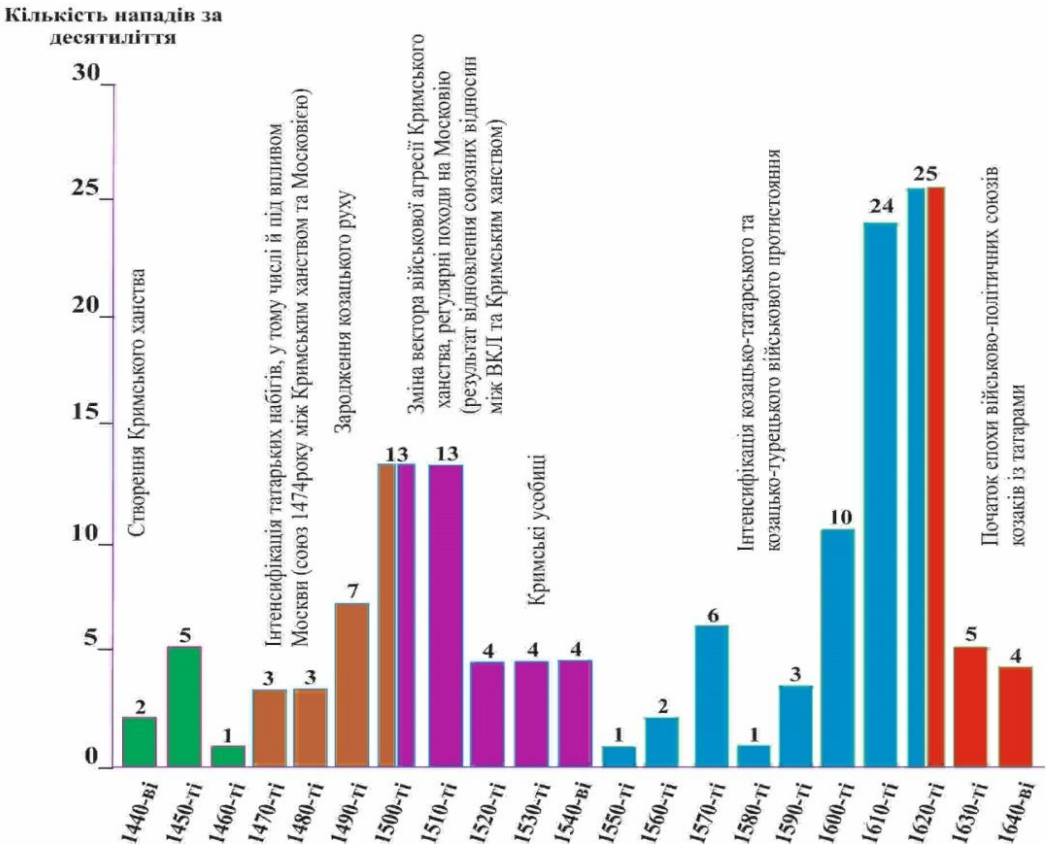

Рис. 1. Інтенсивність татаро-турецьких нападів на територію України упродовж 1440–1640 років, по десятирічних періодах.

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [129, с.134–137].

Спад інтенсивності татаро-турецьких нападів на українські землі (як можемо помітити на рис. 1), настає лише в 1630-х рр., коли починає зростати могутність нового гравця на воєнно-політичній карті Східної Європи – українського козацтва. Очільник останнього Д. Вишневецький виступає ініціатором планів створення коаліції християнських держав Литви і Москви та козацьких сил для боротьби з Кримом. Москва щодо таких планів декларувала повну підтримку, водночас московські кола «…не мали причини признавати ініціативу сього ефектовного пляну чужинцеви Вишневецькому, а тому «офіціальна московська літопись говорить про перші стадиї боротьби з Кримом, як про діло самих московських воєвод, зовсїм іґноруючи Вишневецького» [517, с. 72]. Реакція ж польського-литовської сторони на такі сміливі плани не була однозначною й перебувала в руслі політики незагострення відносин із Кримом, недопущення козацьких нападів на татар і турків [517, с. 74].

Безперечно, що висвітлюючи передісторію та перебіг поглинання Криму Росією, необхідно розглядати і питання відносин між Запоріжжям та Кримським ханством.

В. Ключевський визнає, що після завоювання Казані та Астрахані саме Крим з огляду на зв'язок з турками завдавав Москві найбільше клопотів [574, с. 196]. Хоча заклик московського царя до великого князя литовського спільними зусиллями (і без будь-яких претензій на литовські землі) врятувати християн від татарського насильства і знайшов підтримку в литовських колах, водночас він викликав побоювання: з одного боку, всі вигоди від поразки кримських татар могла одержати Москва, зміцнивши відповідно свою позицію проти Литви, з другого – за кримського васала могла заступитися Туреччина, і не було гарантій, що Москва підтримала б Литву в цьому протистоянні [574, с. 196].

Втім, перемовини сторін у 1558 р., після висунення Москвою умови про укладення вічної згоди із закріпленням статус-кво в питаннях спірних територій закінчилися безрезультатно, остаточно розвіявши надії на спільну боротьбу із Кримом; з останнім Литва згодом поновлює союз проти Москви. А результати московських походів на Крим 1558–1559 рр., не будучи масштабними, здебільшого мали на меті викликати страх та стримати кримського хана від подальших нападів на московські землі, мобілізуючи водночас основні сили для майбутньої лівонської війни 1561 року. Згодом, у 1571 р., Москву з обома фортецями дощенту зруйнували перекопські татари. При цьому від диму та вогню загинула величезна кількість населення міста, лише незначній частині вдалось урятуватися втечею, чимало людей потрапило в полон [435, с. 15].

Упродовж другої половини XVI століття запорізькі козаки неодноразово завдають серйозної шкоди своїми походами на татар, ігноруючи застереження польського двору щодо підтримання добрих відносин із Кримом і загострюючи в такий спосіб кримсько-польські відносини, а московський цар всіляко сприяє татарським походам козаків [871].

Як можемо побачити на рис. 1, з початку XVII ст., різко зростає інтенсивність татаро-турецьких нападів на українські землі: за перші тридцять років XVII століття відбулось 59 таких нападів, що перевищує кількість татаро-турецьких нападів (51) за ціле попереднє століття. Можемо припустити, що в сплеску військової агресії, про яку йдеться, важливу роль відіграло, зокрема, і загострення татаро-турецьких відносин у 1620-х рр. У цих конфліктах козаки виступають на боці кримських татар, здійснивши кілька морських походів на Туреччину, а також допомагають татарам у Криму протистояти турецькому війську, а в 1624 р., укладають з калгою Шагін-Гіреєм письмовий договір, який формалізував перший, як вважається, масштабний військово-політичний союз козаків та кримських татар [370, с. 84].

Не менш показовим також є лист від 1626 р., калги Шагін-Гірея до Війська Запорізького, зміст якого демонструє шану та велику прихильність татарського калги до козацької сторони, який називає її «мої ласкаві панове козаки Війська Запорізького кола рицарського», а себе характеризує як «приятель ваш близький» [370, с. 90–91]. І хоча козацько-татарський військовий союз 1624 р., був розірваний невдовзі після його укладення – з ініціативи Шагін-Гірея (чого домоглася Річ Посполита), тим не менш, у кампаніях Гіреїв у наступні роки проти турків, як і в міжусобній боротьбі за ханський престол, козаки неодноразово надавали військову допомогу, а здобуття Азова стало апогеєм зближення у 20 – 30-ті роки XVII ст., Запорізької Січі з Кримським ханством в прагненні добитись незалежності від своїх метрополій [364, с. 277–279].

Козацько-татарський союз допоміг Б. Хмельницькому у кількох блискучих епізодах його боротьби проти Польщі. Проте згодом кримський хан намагається схилити Б. Хмельницького до війни з Московським царством (чого Хмельницький всіляко уникав), погрожуючи розірвати приязні відносини з гетьманом. Одночасно хан неодноразово закликав і польського короля долучитися до цього походу, обіцяючи, що залишить собі лише

«Казанську, Астраханську й инші орди магометанської унії», тоді як решта захоплених земель перейде під владу короля. Щоправда, згодом ці замисли спільного наступу на Москву стають відомими московському цареві [819, с. 119].

Наступник Б. Хмельницького І. Виговський з метою протистояння Москві укладає із кримським ханом у 1659 р., військовий союз, який, щоправда, довго не проіснував, але встиг відзначитись спільною блискучою перемогою під Конотопом над московським військом [828, с. 27]. Натомість Ю. Хмельницький, уклавши в 1659 р., угоду із російським царем, пристав до московського табору, чим автоматично денонсував козацько-кримські домовленості.

Після розгрому московських військ польсько-татарськими силами офіційний Бахчисарай мав на меті після ліквідації присутності Москви на українських землях взяти останні під протекторат. При цьому головним речником такої політики татар був перекопський мурза Карач-бей. Це не дивно, бо серед кримськотатарської верхівки саме перекопська знать була найтісніше пов’язана з козаками, пам’ятаючи часи приязних взаємин, часи достатку і багатих воєнних трофеїв [447, с. 488].

Зрештою у 1661 р. Ю. Хмельницький встановлює з Мехмед-Гіреєм IV «...вічну приязнь, яку нікому не вдасться розірвати...» [447, с. 244]. Та політичне падіння Ю. Хмельницького унеможливило новий українсько-кримського союз.

Вартий уваги і козацько-татарський союз, укладений в 1667 р. П. Дорошенком, а також рішення старшинської ради в 1669 р., прийняти турецьку протекцію, в результаті чого П. Дорошенка було титуловано правителем України, з наданням широких прав у внутрішньополітичній, адміністративній, релігійній сферах, а кримського хана зобов’язано надавати допомогу Українській козацькій державі [828, с. 27]. Слід нагадати й про Вічний мир між Україною (Малоросійським князівством) та Кримом, укладений між П. Іваненком (Петриком) та кримським ханом Сафа-Гіреєм.

Ось фрагмент тексту з преамбули цього документу: «…князівство Київське та Чернігівське і все військо Запорізьке городове прийшло до такого миру і вічного братства, якого від давніх літ малоросійські жителі бажали» [539]. Характерним є те, що наведений текст дає вказівку на прихильне ставлення *у тому числі* й цивільного населення (принаймні підмосковської України) до союзу з кримськими татарами. І це при тому, що українське населення, як відомо, впродовж кількох попередніх століть потерпало від постійних нападів татар: за приблизною оцінкою Я. Дашкевича, впродовж XV – першої половини XVII ст. татари (не лише кримські, але й буджацькі та інші степові орди з Північного Причорномор'я), а також турки знищили та захопили ясиру з України в кількості приблизно 2–2,5 млн осіб [467, с. 614].

Безумовно, українсько-кримські відносини не могли перебувати поза увагою Московського царства. Як пише Л. Львов, попри те, що Крим вже не становив загрози для Москви, в останній «…з недовірою дивились на перемовини козаків і пробували заборонити не лише самостійні перемовини козаків з ханом, але й взагалі будь-які зносини з татарами». Та незважаючи на відповідні укази російського уряду, військові й політичні розрухи кінця XVII століття, а можливо, як зазначає дослідник, і завдяки їм, культурне зближення Запоріжжя й Криму прогресувало [650, с. 18].

З другого боку, уявлення про тогочасне ставлення Москви до Кримського ханства можемо скласти з таких слів В. Ключевського: «…Крим сидів більмом на оці в московської дипломатії, входив прикрим елементом до складу кожної її міжнародної комбінації». А зі вступом Московського царства в 1686 році в європейську коаліцію проти Туреччини, саме воно взяло на себе боротьбу з татарами, наступ на Крим [575, с. 117].

Характеризуючи період кінця XVII ст., коли відбулись кримські та азовські походи московських військ, А. Кримський висловлює думку, що кримці й турки вже тоді виразно усвідомили загрози, які становить для них «нова, Петрова Росія», наводячи на підтвердження вказаного слова історика

XVIII ст., Мухаммеда Ризи: «Наші люди в Криму почали зазирати на події часу крізь двері страха й чекання» [602, с. 6].

Особливо проявилась загроза для Кримського ханства з боку Москви під час російсько-турецької війни 1686 – 1700 рр. Тоді Бахчисарай втрачає можливість отримувати данину з Москви, а також грабувати і брати ясир на українських землях. Тому не дивно, що він здійснює постійні спроби розпалити антиросійські настрої у турецької верхівки, спровокувати конфлікт, покращити за допомогою турків власне становище. І така нагода з'явилася: військове протистояння Росії та Швеції могло створити для татар можливість відновлення своїх позицій у контексті взаємодії османів зі шведами – для боротьби зі спільним ворогом [807, с. 137].

Боротьбою проти цього спільного ворога були обумовлені й плани П. Орлика укласти союз із татарами для визволення за допомогою останніх українських земель з-під московського ярма. *У* тексті «Договорів і постанов прав і свобод військових…» 1710 року, затверджених П. Орликом, знаходимо такі слова: «Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чиєї допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні …аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати» [122].

Після Ніштадтського миру, за яким Росія надійно закріпилася на Балтійському морі, ключове територіальне питання її міжнародної політики, як вказує В. Ключевський, полягало в тому, щоб «…просунути південний кордон держави до його *природних* [курсив наш – *О.Г.*] кордонів, до північної берегової лінії Чорного моря із Кримом і Азовським морем і до Кавказького

хребта. Це східне питання в тогочасній історичній своїй постановці» [575, с. 36].

З початку 30-х років XVIII століття Російська імперія початково зазнає невдач у кількох походах на Крим, однак після російсько-турецької війни 1735 року, що розгорілася внаслідок татарських набігів, російські війська тричі спустошують Крим (у 1736, 1737, 1738 рр.) [602, с. 6]. На австро-російсько-турецькому конгресі в Немирові 1737 р., Росія вимагала від турецької сторони, зокрема, «…всіх татарських земель від Кубані до гирла Дунаю з Кримом включно…» [576, с. 276]. Проте в 1739 р., у Білгороді було укладено мирний договір, за яким Азов хоча й уступали Росії, проте без усіх укріплень, які необхідно було демонтувати, а Росія не повинна була мати на Чорному морі військовий і навіть торговельний флот [576, с. 276–277].

У 1771 році весь Крим був завойований Росією. Втім, побоюючись схвилювати Європу такими великими приєднаннями, як Крим та азово-чорноморські степи, Росія вирішила піти дещо іншим шляхом: не приєднувати татар до Росії, а лише відірвати від Туреччини й оголосити незалежними [573, с. 44–45]. Наприкінці липня 1771 року на зібранні кримської знаті в Карасубазарі був підписаний лист, в якому проголошувався вихід з-під влади Туреччини, встановлення союзу із Росією, а також самопроголошення незалежним народом [453, с. 27, 95].

Новим ханом на зібранні був обраний лояльний до Петербурга Сахіб-Гірей II. Однак уже в 1773 р., в результаті наростання антиросійських настроїв у Криму з метою втриматися на престолі хан надсилає Порті петицію із проханням скасувати договір про «незалежність» Криму та повернення його в залежність від Туреччини. Проте в результаті завершення російсько-турецької війни і підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 р., Кримське ханство було проголошено незалежним, лише в релігійній сфері Туреччина зберігала вплив на Крим [453, с. 27, 32, 34–35].

Останні роки існування Кримського ханства були затьмарені усобицями Гіреїв у боротьбі за владу та непослідовною позицією татарської еліти в її

підтримці хана чи претендентів на ханський престол, а також у зовнішньополітичних питаннях. Кінець кінцем невдалі реформи (зокрема в адміністративній та релігійній сферах) хана Шагін-Гірея в другій половині 1770-х років викликали гнів кримського населення, що переросло у збройні сутички, які, щоправда, невдовзі були придушені силами російських військ [552]. Відтак наростання в наступні роки суспільно-політичної напруги, що супроводжувалося репресіями проти політичних опонентів Шагін-Гірея, зрештою призвело до зречення останнього від ханського престолу.

Кульмінацією вищевказаних процесів стала ліквідація Кримського ханства, «прийняття» [фактично, анексія – *О.Г.*] Російською імперією Кримського півострова, про що 8 квітня 1783 року Катериною II був підписаний «Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську» (див. Додаток А). Текст цього документу є доволі знаковим, а логіка аргументації, яка простежується зі змісту викладених у ньому положень, становить чималий інтерес з погляду сьогодення. Тому останні потребують детальнішого розгляду [156].

У маніфесті стверджується, що підпорядкування Криму Порті було причиною конфліктів з Росією у минулому, а тому, щоб назавжди покласти край цим конфліктам, було вирішено перетворити татарські народи в область вільну і незалежну [156, с. 897]. Однак, як зазначається далі в маніфесті, перетворення для блага татар Криму на вільну область «за нездатності їх користуватися плодами такої свободи» обумовило клопіт, збитки і труднощі для військ Російської імперії, тоді як Порта почала здійснювати верховну владу на татарських землях, а тому, з метою збереження миру з Портою, як і в не меншій мірі – задля відшкодування збитків, яких зазнала Росія «…вирішили МИ взяти під державу НАШУ півострів Кримській, острів Тамань і всю Кубанську сторону» [156, с. 898].

Отож, можемо констатувати наступне:

1. Ні в назві, ні у тексті маніфесту чітко не зазначено, що йдеться саме про територіальне приєднання: використовуються лише такі формулювання,

як «прийняття» і «взяття під державу». Зміст цих понять у випадку, коли йдеться про територіальне приєднання (не кажучи вже про примусове), є розмитим з юридичної точки зору, оскільки взагалі не дає змоги ідентифікувати правосуб'єктність сторін у рамках такого роду квазіюридичних актів («прийняття», «взяття під державу»). Навіть більше, текст маніфесту містить пряму вказівку на односторонність такого акту Російської імперії («вирішили МИ») [156, с. 898] .

2. У тексті маніфесту, крім наведених вище формулювань «прийняття» і «взяття під державу» щодо населення Криму вжито термін «підданство» [156, с. 898]. Фігурує він також в іменному указі Катерини II від 28 липня 1783 року Новоросійському генерал-губернатору князю Потьомкіну «Про прийняття Кримських жителів і інших Татарських народів у Російське підданство» [216, с. 985–986]. Водночас у зазначеному указі (на відміну від формулювань, які знаходимо в тексті маніфесту – «прийняття», «взяття під державу») щодо Кримського півострова вже використовується термін «приєднання» [216, с. 985–986], як згодом і в Акті «Про приєднання до Російської Імперії Криму, Тамана й Кубані, укладеному між Імперією Всеросійською й Портою Оттоманською» від 28 грудня 1783 року [94].

3. На початку тексту маніфесту стверджується, що перетворення татарських народів у вільну й незалежну область мало на меті усунути назавжди конфлікти між Росією і Портою [156, с. 897]. Натомість у підсумковій частині документу, як бачимо, засобом усунути причини цих конфліктів називається рішення «взяти під державу» [156, с. 898].

4. Наведена в маніфесті сума збитків – 12 млн руб., яких нібито зазнала Російська імперія в процесі надання «допомоги» татарським народам свідчить, що влада Російської імперії оцінювала вартість Аляски значно дешевше «Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони»: 12 млн руб. (оцінка втрат в маніфесті 1783 року) в екв. дол. США за курсом 1792 року (першого року введення в обіг загальнонаціональної американської валюти) – 1,39 руб./дол. США, становили 8,6 млн дол. США, а

сума продажу Аляски у 1868 році – 7,2 млн дол. США (за тогочасним курсом 1,3 руб./дол., приведена до курсу 1792 року – 6,75 млн дол. США. І це при тому, що навіть лише при порівнянні площі цих територій впадає у вічі просто колосальна різниця між указаними територіями: Аляска – 1 518,8 тис. кв. кілометрів, Крим і Тамань – близько 29 тис. кв. кілометрів. Звернімо увагу й на те, що, за нашими обрахунками, сума збитків, указана в маніфесті (12 млн руб.), у параметрах бюджету Російської імперії 1783 року становила б 28,6 % її видаткової частини (42 млн руб.). Беручи до уваги, що обрахована нами середня частка (за показниками бюджетів 1773 та 1787 років [752, с. 32] військових витрат (на армію та на флот) у загальній сумі видатків бюджету імперії склала 31,4 %, можемо стверджувати, що сума військових видатків на «вирішення» кримського питання, зазначена в маніфесті, дорівнювала приблизно одному тогочасному річному військовому бюджету Російської імперії.

Перед розглядом питання про наслідки для Криму його поглинення Російською імперією в 1783 році потрібно повернутись до однієї важливої події, що сталася на півострові кількома роками раніше. Йдеться про примусове виселення в 1778 році російськими властями із Криму всіх християн, які проживали на його території з одночасним початком розселення в Криму іммігрантів з Туреччини, Австрії та Пруссії [897, с. 15–16]. Внаслідок цього із Криму було депортовано 18 391 греків (у тому числі – 87 представників духовенства), а також 12 598 вірмен, яких було поселено поблизу Ростова [475, с. 27]. Цей захід мав на меті не лише заселення безлюдних земель південної України землеробами і скотарями та витіснення із цих земель українських козаків, які ще залишились після зруйнування Січі. Така акція була й елементом експансіоністської політики Російської імперії щодо подальшого загарбання Кримського півострова: попри офіційну причину переселення – визволення православних християн з-під магометанського гніту, воно було спрямоване на підрив економіки півострова, адже саме християнське населення Криму займалось

агровиробництвом [475, с. 228–30]. Однак вже невдовзі Росії довелося в Криму «пожинати плоди» цієї депортації. Як свідчить учасник тих подій П. Сумароков, «…через п’ять років по тому [після переселення християн – *О.Г.*] цей край… постав перед нею [Росією – *О.Г.*] у спустошеному… вигляді. Вона здригнулася, знайшовши, що села перетворилися на руїни, сади в запущені ліси, ремесла, промисловість у неробство й переконалась, що прирекла на сирітство нових своїх чад ще раніше за їх усиновлення» [815, с. 160].

А кілька років по тому, в 1786 році, видатний французький політичний діяч Ж.-Ш. Ромм, подорожуючи анексованим Росією Кримським півостровом, так описував свої враження від побаченого там: «Немає нічого сумнішого за цю подорож місцевістю, спустошеною війною …Міста, щойно прикрашені й заселені, отримують ім’я свого засновника, а потім це ім’я переходить до спустошувача, котрий чваниться цим новим прізвищем, яке свідчить лише про його велику здатність всюди вносити смерть і жахи, у результаті прославлених битв призводити до знищення промисловості та землеробства й губити щастя багатьох тисяч сімей, які стають жертвою честолюбця. Саме так в 1771 р. князь Долгорукий піддав розоренню Перекоп, і кривавий успіх цей приніс йому титул Кримського» [768].

Після анексії Криму Російською імперією значно ускладнилася внутрішньополітична ситуація на півострові, головною причиною чого стало введення значного контингенту російських імперських військ, розміщення по всій території півострова військових постів для здійснення нагляду за громадською безпекою та настроями в середовищі татар, що призводило до свавілля і постійних утисків татарського населення, яке було фактично безправним. Ще одна причина ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Криму в 1780-х – 1790-х роках була пов’язана із арнаутами, яким після 1783 року належало помітне місце в соціально-політичній структурі Криму – вони були присутніми (у тому числі на високих посадах) у штатах більшості держустанов Таврійської області; крім охоронних функцій арнаутських

команд, представники арнаутів фактично перебрали на себе функції адміністрацій на південнобережних територіях півострова, внаслідок чого фактично перетворились на непідконтрольне автономне воєнізоване формування, через що татарське населення на цих територіях було безправним і беззахисним [589, с. 10–11].

Про інші наслідки перебування в Криму російських військ можемо створити уявлення із праці В. Січинського, де він оповідає про враження професора Кембриджського університету Е. Д. Кларка від подорожі Кримом у 1812 році, який так описував враження від побаченого. За Е. Д. Кларком, у Бахчисараї «росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнування, знищили цілковито цю столицю», у Керчі «зрівняли із землею 500 будівель», натомість побудували «близько тридцяти вбогих бараків», а у Херсонесі систематично нищили його руїни [793о, с. 20].

Після анексії Кримського півострова Російською імперією розпочалась масштабна еміграція татар (так звана «перша хвиля еміграції»), упродовж якої емігрували, за різними оцінками, щонайменше 80–85 тис. осіб [668, с. 170].

Варто вказати і на те, що після анексії Криму в 1783 році відбулося згортання релігійних свобод кримськотатарського населення, поступовий занепад релігійного життя мусульман, що стало наслідком цілеспрямованої російської політики з деісламізації Криму, у т. ч. з метою послаблення позицій мусульманського духовенства (яке вважалося російською адміністрацією протурецьким чинником), нейтралізації впливу останнього на кримськотатарське населення півострова, адже фундаментальна роль цього чинника у збереженні національно-культурних традицій кримських татар добре усвідомлювалася російською владою [589, с. 12–13, 15]. Імперська політика зросійщення, що реалізовувалась у Криму після його завоювання, призвела до того, що «…і в середині XIX ст. або в 1860-х рр. цілком легко було зустріти освіченого кримчака, надто з мурзацьких (дворянських) родів, який, закінчивши російську школу або попросту послуживши довший час на

російській урядовій службі цивільній чи військовій, виходив швидше російським інтелігентом, ніж татарином» [601, с. 169].

Після 1783 року почався процес активного заселення Криму й переселенцями з-поміж українського селянства – кріпаками, спровадженими російськими землевласниками до Криму, та втікачами від кріпацтва, яким все ж вдавалося прорватися на територію Криму й оселитися на залишених татарами землях [467, с. 618]. Я. Бойко наводить результати дослідження, яке провели С. Брук та В. Кабузан, згідно з якими в період 1782 – 1858 років у Таврійську губернію з північноукраїнських, російських і білоруських губерній загалом переселилося 168 тис. осіб [361, с. 6].

Зацікавленість російського уряду в активній колонізації півострова українським населенням (у тому числі й з Правобережжя), частка якого, як указує Б. Короленко, стала найвищою в етнічній структурі колонізаційних ресурсів, обумовлювалась тим, що «…український елемент був найбільш інкорпорованим до імперської соціально-політичної структури, отже лояльним і прогнозованим» [589, с. 12]. Результатом інтенсивного заселення Криму з кінця XVIII ст. селянами з України стало те, що упродовж XIX ст. «…степова частина Криму опинилася переважно в руках українського селянства», а перед Першою світовою війною існувало багато україномовних сіл під Сімферополем [793, с. 23–24].

Принагідно вкажемо на ще один, на наш погляд, дуже важливий аспект тогочасних українсько-татарських взаємин, на який звертає увагу Я. Дашкевич. Ідеться про те, що фактично з моменту ліквідації Кримського ханства і до 1917 року до складу Таврійської області (згодом – губернії), окрім власне Кримського півострова, входили також три великі повіти Степової України (з майже виключно українським населенням), що «…відігравали роль сільськогосподарського тилу», а зі створенням Новоросійського генерал-губернаторства, до якого, крім Таврійської, також увійшли Херсонська і Катеринославська губернії, ще більше посилилася економічна та політична інтеграція Криму з південноукраїнськими регіонами:

«Крим взагалі опинився в українському оточенні» [467, с. 620]. Підтвердженням останнього може слугувати навіть побіжний погляд на території, що входили до складу Таврійської губернії, які бачимо на Генеральній карті Таврійської губернії 1822 року [59].

Після 1783 року частиною земель Кримського півострова наділяють вельмож та царедворців [436]. Мали місце непоодинокі випадки примусового виселення кримськотатарських родин і навіть цілих сіл, конфіскація їхніх земель [350, с. 29]. Численними були й судові суперечки між поміщиками і татарами; для їх розгляду було навіть утворено особливу комісію, яка, щоправда, за 10 років свого існування так остаточно їх і не вирішила [667, с. 107].

Важливим етапом економічного життя тогочасного Криму стала колонізація його земель іноземцями. Про актуальність для Російської імперії іноземної колонізації Криму на зламі XVII – XIX століть свідчить Указ Олександра I від 23 липня 1803 року про поселення німецьких колоністів у Криму [215]. У тексті цього документу йдеться про таке доручення російського імператора херсонському воєнному губернаторові: «…усіма залежними від вас способами сприяти міцному і зручному цих переселенців оселенню». Особливий наголос при цьому робився на колоністах-виноградарях: для них передбачалось надання придатних для виноградарства земель на території півострова, а за неможливості цього – негайне придбання місцевою російською адміністрацією земель для вказаних цілей шляхом їх викупу в приватних осіб. Проте несправедливо буде стверджувати, що інтенсивний розвиток (як якісні, так і кількісні його параметри) у XIX ст., в Криму садівництва й виноградарства був забезпечений виключно завдяки іноземним колоністам. Принаймні, на це вказує думка, висловлена авторитетним ученим-агрономом Л. Семиренком: «Бахчисарайські караїми вважаються у нас першорядними садоводами» [884, с. 148].

Ослаблений масовою еміграцією татар до Туреччини наприкінці XVIII ст., Крим згодом переживає війни 1806 – 1814 рр., занепад торгівлі,

збільшення податків і повинностей, природні катаклізми. У повоєнні роки інтенсифікувалась колонізація Криму, головним чином завдяки припливу іноземців, зростають промисловість і торгівля. Разом з тим почало перетворюватися на відчутний негативний фактор російське чиновництво. Поширеними стали факти «…неправосуддя, судова тяганина, хабарництво, розкрадання й незаконний продаж скарбової землі, намагання задовольнити особисті вигоди та інтереси, а не громадські й державні» [667, с. 109–110, 139]. Створена в Таврійській губернії для розслідування можливих зловживань особлива комісія, зокрема, повідомляла про те, що зловживання, пов'язані із продажем місцевих земель сягнули апогею [668, с. 142]. Це спричинило витіснення кримських татар у гори, що вкрай обмежило їх землекористування, однак згодом і звідти вони були витіснені ще далі – у найбільш непридатні скелясті частини гірської місцевості [396, с. 53].

Тотальне ігнорування юридичних й історичних прав татарського населення колишнього Кримського ханства призвело до того, що значна його частина була змушена емігрувати в Туреччину, Болгарію та Румунію [396, с. 53]. Тим не менше під час Вітчизняної війни 1812 року кримські татари робили значні пожертви, а також сформували чотири кінні полки, які брали участь у військових діях Російської імперії [667, с. 110], а в Кримській війні 1853–1856 рр., під прапорами російської армії брав активну участь лейб-гвардії кримськотатарський ескадрон (був сформований у 1827 р., пройшовши випробування російсько-турецькою війною 1828–1829 рр.), що був відзначений у цій війні численними нагородами і почестями [179]. Російський патріотизм виявили тоді й інші автохтони Криму. Так, 1-й татарський полк був сформований коштом караїмів [412, с. 72].

Водночас серед кримських татар були особи, які надавали допомогу союзним англо-французьким військам [412, с. 72]. Зокрема, коли у вересні 1854 р., головнокомандувач англійських військ лорд Ф. Раґлан після виснажливої морської операції з перекинення англійських і французьких військ з Варни до Криму попросив допомоги за винагороду в старійшин

найближчих кримських сіл, татарські представники відповіли, що «…не бажають своїм північним сусідам – росіянам – зла, але дадуть безкоштовно англійцям усе необхідне» [412, с. 56]. Спостерігалися й прояви відверто ворожого ставлення татар до Росії: в Євпаторійському, Ялтинському повітах, а також і в інших місцях відбулись повстання, захоплення чиновників і поміщиків, грабежі маєтків, захоплення худоби, розвідка проти російських військ тощо. Щоправда, такі дії з боку татар не були повсюдними і масовими [668, с. 175]. Так, Е. Тотлебен підкреслює, що грабежі поміщиків деякими татарами «…не були схвалені масою народу, а становили лише виняток». Більше того, грабежі здійснювалися не тільки з боку татар, поряд із турками та англійцями, а й греками, вірменами, євреями та росіянами, наприклад, такий інцидент мав місце у Керчі, про що одноголосно запевняли жителі міста [824, с. 532–533].

Незайвим буде вказати на те, що антиросійська позиція частини кримських татар значною мірою була спричинена поведінкою деяких представників російської влади. Так, з огляду на звістку про висадку союзників по антиросійській коаліції таврійський цивільний губернатор наказав чиновнику Максимовичу із сотнею козаків спостерігати за татарами в Євпаторійському повіті. Отримавши цей наказ, його виконавці почали «…карати й грабувати у всіх селах», і при цьому траплялися випадки вбивств татар, які супроводжувалися загрозами що «…із приходом із Росії військ, усі татари будуть перерізані». Тому не дивно, що з появою прокламації маршала Сент-Арно про повне покровительство татарам 20 тис. татар Євпаторійського повіту перейшли на бік союзників [824, с. 532].

У 1856 р., одразу по закінченні Кримської війни, російський імператор Олександр II на повідомлення про вихід татар за кордон відізвався так: «…не лише не належить обмежувати татар в переселенні, а вважати нагоду, яка з’явилася, дуже сприятливою для звільнення від них краю» [824, с. 537]. Привертає увагу й згадка Е. Тотлебена про те, що в тому ж 1856 р., почали ширитися чутки про виселення татар з Криму у внутрішні губернії, про

примусове навернення татар у християнство, а також вістка про те, що татари підлягатимуть рекрутському набору, поряд з іншими жителями губерній [824, с. 536–537].

Чи були вказані факти проявами цілеспрямованої інформаційної кампанії російських властей задля інтенсифікації татарської еміграції? На користь ствердної відповіді на це питання промовляє заява на засіданні Комітету по заселенню Криму дійсного статського радника Гернгроса, що імператор дивиться на виселення кримських татар «…як на факт сприятливий, оскільки вони нездатні до землеробства, розвиток і вдосконалення якого в Криму дуже бажані» [668, с. 180]. Не менш промовистими є слова Е. Тотлебена, що було б «…важко замінити… переселенцями 300.000… татар» [824, с. 531]. Адже з наведеної Е. Тотлебеном цифри виходить, що російська адміністрація розглядала можливість повного виселення всіх татар з Таврійської губернії, оскільки загальна чисельність мусульман у цій губернії в 1859 році становила 295,4 тис. осіб [726, с. 196].

Коли ж еміграція татар у 1860 р. сягнула свого апогею і впродовж чотирьох місяців емігрувало 100 тис. татар, через що навіть довелося виділити поміщикам 3 тис. солдатів для проведення польових робіт, російська влада почала стримувати цю еміграцію енергійними адміністративними заходами, зокрема, ускладненням процедури отримання паспортів татарам, які бажали емігрувати. Проте позиція російської влади та її місцевого чиновництва не була послідовною. Так, з листа П. Кеппена до Х. Стевена відомо, що згаданий раніше Гернгрос був посланий у Крим головним чином для закупки в казну земель у татар, які емігрували. І це, скоріше за все, відповідало дійсності, оскільки ціна землі на той час різко впала [668, с. 178–180]. Мали місце й серйозні зловживання з боку місцевих чиновників: за закордонні паспорти, які по закону коштували 2 руб, татари платили до 25 руб [824, с. 531].

Варто зазначити, що починаючи від грудня 1860 року від татар, які емігрували, почали надходити прохання про дозвіл повернутися до Криму,

що тривало і в 1861 – 1863 рр., однак загальна чисельність татар (див. Додаток Б)., що повернулися, була невеликою [668, с. 179]. Тому друга масштабна хвиля еміграції кримських та ногайських татар, яка припала головним чином на 1860 – 1863 рр., була дуже потужною. За оцінками тогочасних дослідників, загальна чисельність людей, які емігрували під час цієї хвилі, становила щонайменше 180 тис. осіб [601, с. 106]. Упродовж 1873 – 1916 рр., спостерігалося ще декілька хвиль татарської еміграції із Криму, щоправда, набагато менших за масштабами, порівняно з першими двома [7, арк. 1–49], [10, арк. 1–19].

Таким чином, історія Криму налічує декілька тисячоліть, із яких Кримський півострів знаходився у складі Російської імперії 134 роки. Саме наприкінці XVIII ст. Крим, враховуючи його важливе геополітичне значення, остаточно підпадає під сферу інтересів Росії, яка намагається його дететаризувати, використати у власних геополітичних інтересах. Перша світова війна, революція 1917 р. в Росії відкрили нову сторінку в історії півострова, не менш трагічну за попередні століття.

2.2. Військово-політична боротьба за Крим у 1917–1921 рр.

Революційні події лютого 1917 р. дали поштовх для розгортання національно-визвольних рухів народів Російської імперії. Не стали винятком і основні автохтони Криму – татари. Вже у квітні 1917 р., відбувся З'їзд мусульман Криму та був обраний Мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) [560, с. 8–9, 15, 22–23]. Знаковою подією для кримських татар стала участь їхніх делегатів у З'їзді поневолених народів, який відбувся у вересні 1917 р., в Києві під головуванням М. Грушевського. Виступаючи на з'їзді, представник Мусульманського виконавчого комітету А. Озенбашли наголосив: «Кримські татари зазнали багато лиха від царського уряду. Не тільки накладено на них ярмо політичної неволі, але всіма способами

намагалися знищити їх культуру та економічне життя …Аж тепер, з революцією, народ татарський взявся до сильної організації всіх верств і свідомість національна надзвичайно поширилася. Татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять теж, щоб хто-небудь інший верховодив у Криму» [759, с. 28, 70].

Згадуючи цей з'їзд, М. Грушевський зазначив, що кримська делегація «…незвичайно горнулась до українського руху і викликала гаряче спочуття українців» [467, с. 620]. З другого боку, враховуючи тривалий період економічної та політичної інтеграції Криму з Україною, «…не було нічого дивного в тому, що з моменту утворення Центральної Ради вона розглядала Крим як потенційно складову частину України» [467, с. 620].

Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. активізував політичні процеси в Україні та в Криму. У відповідності до тексту III Універсалу [239, с. 75], до складу проголошеної Центральною Радою Української Народної Республіки входили землі «…заселені у більшости українцями», а отже, Таврія включалась до складу УНР без Криму [239, с. 77]. Втім, окремі дослідники дотримуються гіпотези про те, що у липні 1917 р. під час перемовин із керівництвом Центральної Ради делегатів Мусвиконкому останніми висувалася пропозиція про включення Криму на правах автономії до складу України [540, с. 131–152]. Однак у своїй офіційній позиції, висловленій на початку грудня 1917 р., у відповіді на ультиматум Раднаркому, Центральна Рада висловлювалася за необхідність утворення Центральної влади Російської республіки, пропонуючи «…добровільне погодження всіх областей і народів Росії… Криму й інших» на умовах однорідно-соціалістичного, федералістичного уряду [552, с. 554].

Невдовзі після проголошення УНР, у Криму у грудні 1917 р. на Курултаї [608, с. 22–25] було проголошено Кримську Народну Республіку, яка отримала визнання з боку УНР. Безумовно, такий перебіг подій у Криму не міг залишитись без реакції більшовицьких сил, що супроводжувалося терором кримськотатарського населення, переслідуванням його політичних

лідерів та духовенства, ліквідацією органів влади Кримської Народної Республіки [560, с. 22–25]. Упродовж грудня 1917 – січня 1918 рр., більшовики захоплюють всю територію Кримського півострова, а в березні 1918 р., проголошують Таврійську Радянську Соціалістичну Республіку [659, с. 77–75], яка, зрештою, проіснувала недовго. У квітні 1918 р., її представники вручили міністру закордонних справ УНР М. Любинському протест проти «посягань на повну незалежність Вільної Кримської республіки» [540], [39, арк. 1–9], [40, арк. 1–26], [41, арк. 1–14].

Не маючи змоги вирішити з німцями кримське питання дипломатичними засобами, уряд УНР вирішив поставити їх перед доконаним фактом. У першій половині квітня 1918 р., отаман одного з кращих з’єднань української армії О. Натієв отримав таємний наказ міністра військових справ О. Жуковського виділити із Запорізького корпусу окрему групу всіх родів зброї під командою підполковника П. Болбочана [255, с. 88]. Їй доручалося випередити на кримському напрямі німецьке військо, знищити більшовицькі частини та захопити головну базу Чорноморського флоту – Севастополь. Завдання мало бути виконане без відома німців. Це гранично ускладнювало операцію, адже Кримська група П. Болбочана могла опинитися між вогнем як більшовиків, так і німців. Вона складалася з 2-го Запорізького пішого полку, 1-го кінного полку імені Костя Гордієнка, інженерного куреня, кінно-гірського гарматного дивізіону, трьох польових та одної гаубичної батареї, автопанцирного дивізіону та двох броне потягів [553, с. 427]. Загальна кількість бійців не перевищувала 1200 осіб [248, с. 46].

Оскільки кінцевою метою було взяття під контроль Української Народної Республіки Чорноморського флоту, до штабу Запорізького корпусу було тимчасово зараховано капітана 2-го рангу Місникова. Наказом по морському відомству 19 квітня 1918 р., він був призначений отаманом оборони Кримського півострова, командувачем Севастопольською фортецею та отаманом флоту.

Вийшовши із Харкова до Лозової і просуваючись через Катеринослав та Олександрівськ, Кримська група підійшла до Криму, де й провела перші вдалі бої з частинами Республіки Тавриди, проголошеної більшовиками у березні 1918 р. У Північній Таврії відбулася й перша зустріч болбочанівців з німецькими військами під командуванням генерала фон Коша. 15-та німецька дивізія також отримала наказ захопити Крим і Севастополь. Уникаючи непорозумінь, П. Болбочан попередив німецьке командування про даний йому наказ. Йому не стали перешкоджати, сподіваючись на можливість прориву такими силами кримських укріплень або намагаючись використати українців як ударну силу. Самі ж німці не наважувалися штурмувати Перекоп чи Сиваш наявними силами, а очікували підкріплення.

Тим часом Кримська група військ УНР захопила Мелітополь, Бердянськ та Новоолексіївку і впритул наблизилася до Чонгарської переправи через Сиваш в Крим, де були зосереджені значні сили противника. Вночі сотня Зілинського на дрезинах переїхала замінований міст, а за нею просунулися броньовики. Військові формування Республіки Тавріди панічно залишали окопи. Вимогу німців пропустити їх бронепоїзд в авангард П. Болбочан рішуче відкинув.

Після оволодіння Джанкоєм Кримська група розділилась: одна її частина наступала на Феодосію, інша – на Євпаторію, а головні сили, діючи в сімферопольському напрямі, зайняли станцію Сарабуз. Звідти полк гордієнківців обхідним маневром попрямував на Бахчисарай. Запорізькому полку вдалося випередити німців і першими ввійти до Сімферополя. Городяни вітали українські війська. Міська управа звернулася до Болбочана з проханням про найшвидше призначення у місті українського уряду, пообіцявши допомогу. Представники Кримського кінного полку просили включити їх до складу української армії [888, с. 58]. Тим часом прибулі німецькі представники, загрожуючи бойовими діями, вимагали припинення наступу. Болбочан, зважаючи на німецькі сили, пішов на це до прибуття в Сімферополь фон Коша. Водночас він наказав частині зупинених військ, у

тому числі кримськотатарським добровольцям, таємно йти із Сімферополя на допомогу бойовим товаришам [888, с. 58].

21–24 квітня 1918 р. на південному березі Криму спалахнуло антибільшовицьке повстання кримських татар і офіцерів-росіян. Є дані про участь у ньому українських вояків. Зокрема, про це згадував один з керівників Республіки Тавріди І. Семенов. Тим часом кіннота Кримської групи військ УНР зайняла Бахчисарай, а її роз'їзди вже доходили до околиць Севастополя. Проте для подальших дій потрібні були підкріплення, котрі були блоковані в Сімферополі. Із прибуттям туди фон Коша ситуація для українських військ не покращилася. Були моменти, коли ледь не доходило до збройних сутичок. Німці, посилаючись на Брестський договір, вимагали, щоб українські війська залишили Крим, а з прибуттям нових частин кайзерівської армії почали вимагати, щоб українці ще й роззброїлися та звільнили всіх добровольців кримчан. Позиція П. Болбочана значно ускладнювалась і небажанням українського уряду офіційно визнати перебування підпорядкованих йому військ на території Криму [888, с. 58].

Після прибуття в Сімферополь командира Запорозького корпусу О. Натієва та важких переговорів із німцями і Києвом П. Болбочан отримав наказ українського уряду залишити територію півострова на тій підставі, що згідно з Брестським договором Крим не належить Україні, оскільки Центральна Рада сама відреклася від Криму на переговорах у Бресті і в III Універсалі проголосила, що Україні належить Таврія без Криму [244, с. 302]. Надвечір 27 квітня перші ешелони озброєних запорожців залишили Сімферополь. Про поширення проукраїнських настроїв серед частини місцевого населення свідчить той факт, що після ліквідації німецької облоги до П. Болбочана прибули представники громадських організацій, які, серед іншого, «просили передати українському урядові гаряче бажання, щоб Крим був прилучений до України» [244, с. 305].

29 квітня 1918 р., вранці до Києва на адресу Центральної Ради була надіслана радіограма: «Сього числа Севастопольська фортеця і флот, що в

Севастополі, підняли українські прапори. Командувати флотом приступив адмірал Саблін» [390, с. 82]. Тоді ж на штабному кораблі флоту «Георгій Победоносець» було піднято адміральський сигнал-наказ: «Заступив у командування українським Чорноморським флотом. Адмірал Саблін». Одночасно робилися призначення до адміністрації, яка мала взяти під контроль всю Таврійську губернію [244, с. 309].

Водночас у Сімферополь до німецького командування була спрямована делегація під головуванням контрадмірала В. Клочковського від командування Чорноморським флотом, але домовитися не вдалося. Командуючий німецькими військами в Криму фон Кош делегації не прийняв і заявив, що буде діяти згідно з наказом [248, с. 156–157]. Я. Штендера підкреслює, що німецький генерал, у свою чергу, також намагався уникнути збройного конфлікту між українськими та німецькими підрозділами, чудово усвідомлюючи його драматичні наслідки для обох сторін, і тому пообіцяв ще раз порушити справу Запорізької дивізії перед своїм командуванням [888, с. 249].

Ні з чим повернувся й зв’язковий, надісланий до військ П. Болбочана командуванням Чорноморського флоту. Не отримавши відповіді з Києва на ранкову радіограму, в середині дня адмірал наказав передати ще одну: «Браття Київської Центральної Ради! Сього числа Севастопольська фортеця і флот у Севастополі підняли українські прапори. Контрадмірал Саблін» [888, с. 249]. Але й на цю телеграму відповіді не було, та й не могло бути. Через фатальний збіг обставин якраз 29 квітня в Києві відбувся державний переворот – Центральна Рада була повалена, а до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. 30 квітня М. Саблін, не маючи підтримки з Києва та під загрозою німецького наступу вивів під андріївськими прапорами близько двох десятків кораблів у Новоросійськ. Контрадмірал М. Остроградський як свідомий українець став на чолі тієї частини флоту, яка залишилася в Севастополі під українськими знаменами. 1 травня німці ввійшли до Севастополя, а 3-го вони підняли над кораблями замість українських свої

прапори. Після завершення окупації Криму німецькими військами Таврійська РСР припинила своє існування. Відтак, похід українського війська до Криму виявив усю безпорадність тодішнього уряду Центральної Ради, його некомпетентність у виробленні державної політики та недалекоглядність у зовнішній політиці [587, с. 33].

В Україні ж після державного перевороту, здійсненого наприкінці квітня 1918 р. за підтримки німецьких сил, та приходу до влади гетьмана П. Скоропадського «кримське питання» аж ніяк не втрачає своєї важливості. Симптоматичними є слова Скоропадського, що Україна без Криму – це «тулуб без ніг» [541, с. 315]. Тому цілком закономірним виглядає те, що в постанові уряду гетьмана від 7 травня 1918 року наголошувалося: «Звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України» [739, с. 386].

Тим часом у червні 1918 року в Криму створено його уряд, очільником якого став генерал С. Сулькевич. Того ж місяця канцелярія гетьманського військового міністерства та головноуповноважені уряду щодо ситуації в Криму повідомляли, що в ряді повітів татари виявляють вороже ставлення до українського населення, яке здебільшого закінчується з боку татар кривавими погромами українців і що німці, вступивши у Севастополь, за допомогою татар виселили з міста все українське населення й відправили його в Україну. Такі акції щодо українського та російського населення були проведені татарами у Ялті, Феодосії, Євпаторії, Сімферополі й і інших населених пунктах. У результаті, за інформацією з різних джерел, лише впродовж 1918 р., татарами було витіснено з півострова декілька десятків тисяч осіб українського населення [259, с. 147].

Проводячи відверто антиукраїнську політику, уряд С. Сулькевича відхилив пропозицію Гетьманату щодо автономії у складі України [480, с. 5]. І це при тому, що і татари, і караїми, і німецькі колоністи і навіть чимало росіян не заперечували щодо включення Криму до складу України. У відповідь на такі дії кримського уряду українська сторона в серпні 1918 р., запроваджує економічну блокаду Кримського півострова, повністю

припинивши торгівлю, залізничний та морський рух із Кримом. І вже у перші тижні блокади стала очевидною повна економічна залежність півострова від України [442, с. 197].

Внаслідок наростання серйозних загроз продовольчій безпеці півострова, невдоволеності населення та тиску на уряд С. Сулькевича, останній іде на поступки перед Гетьманатом – уже у жовтні 1918 р., представники кримської делегації погоджуються на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова на засадах автономії [442, с. 197]. У Проекті Уряду Української Держави про умови возз'єднання Криму з Україною, у 19 пунктах пропонувався такий варіант договору: 1. Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю під єдиною Верховною владою Його світлості Пана Гетьмана. 2. Усі піддані Української Держави в межах Криму і Кримського краю в межах України користуються однаковими правами. 3. Усі права міжнародні і міжнародних договорів, усе управління армією і флотом належить Пану Гетьману і Українському Урядові, причому армія Криму формується за принципом територіальним і в мирний час повинна перебувати в межах Криму. 4. Кримський край має Крайовий Уряд і Крайові народні Збори, а також право місцевого законодавства в межах компетенції Крайового Уряду. 5. Усі місцеві Закони, схвалені Крайовими народними Зборами, одержують силу після затвердження їх Паном Гетьманом безпосередньо. Ним же затверджується призначення вищих посадових осіб Крайового Уряду. 6. У галузі народної освіти, релігійній, національній, торгівлі й промисловості, землеробства і сільського господарства Кримський край є вповні самостійним і на нього не поширюються загальні закони Української Держави. 7. Усі шляхи сполучення, за винятком залізниць, а також використання природних сил краю цілком належать віданню Крайового Уряду. 8. Крайовий Уряд визначає й стягує всі прямі податки, за винятком подохідного, і призначає всякого роду місцеві збори і повинності. 9. Окружні і мирові судові установи і слідчі власті перебувають у віданні Крайового Уряду. У Сімферополі засновується особлива Кримська Судова

Палата. Верховною Касаційною, адміністративною судовою інстанцією є Український Державний Сенат. 10. Крайовий Уряд має свій самостійний бюджет. 11. Митний кордон і єдина митна система є спільною з усією Україною. У Кримському Краї встановлюється спільна з Україною валюта, єдиний Державний Банк, загальні дотичні податки і неокладні збори, спільні з Україною правила для торговельного флоту, спільна експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. 12. На Кримський Край поширюється дія всіх цивільних і кримінальних законів України, причому виїмки з цих законів, що викликаються місцевими умовами, проводяться в законодавчому порядкові через Крайові народні Збори і затверджуються безпосередньо Гетьманом. 13. Усі військові й торговельні порти перебувають у віданні Українського Уряду, котрий несе всі витрати щодо їх утримання. 14. Крайовий Уряд має право визначення державної мови, і в його повному віданні перебувають усі міські й земські самоуправління. 15. У віданні Крайового Уряду перебувають усі питання народного здоров'я і питання організації праці. 16. У віданні Крайового Уряду перебуває все державне майно Криму, за виключенням удільного чи приналежного окремим відомствам. 17. Українська Держава несе на собі всі витрати щодо утримання армії і флоту, військових і комерційних портів, залізниць, пошт і телеграфу і всіх закладів, які відають загальними, а не винятково місцевими питаннями. 18. При Міністерствах Закордонних Справ, Військовому і Фінансів організовуються особливі Відділи з кримських справ. 19. При його Ясновельможності Пану Гетьману вводиться особливий Статс-Секретар з кримських справ з відповідним секретаріатом. Цей Секретар бере участь з правом голосу у засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які зачіпають питання Кримського Краю. Цей Статс-Секретар призначається Його Світлістю Паном Гетьманом з числа трьох кандидатів, наданих йому Кримським Крайовим Урядом [790, с. 113–115].

Цей проект так і не був реалізований на практиці внаслідок загострення політичної кризи в листопаді 1918 році, коли в Україні було повалено Гетьманат і влада перейшла до рук Директорії УНР, а в Криму після

відставки уряду С. Сулькевича був сформований інший крайовий уряд [172660, с. 77–78].

Визначне місце в історії Гетьманату належить Чорноморській флотилії. Уряду П. Скоропадського після тривалих переговорів вдалося отримати згоду німецького цісаря Вільгельма II на передачу Україні військових суден, які були захоплені німцями. Згідно з цією угодою до Української Держави повинні були перейти: дредноут «Воля», крейсер «Кагул», 11 міноносців, кілька підводних човнів, сім лінійних кораблів старого типу «Пантелеймон», «Євстахій», «Іван Золотоустий», «Ротислав», «Три Святителі», «Сіноп», «Юрій Побідоносець» та транспорт-майстерня «Кронштадт». Також із дна моря було піднято дредноут «Марія», який мали реставрувати. Україна під час організації власного військового флоту дала колишнім російським кораблям українські назви: крейсери «Гетьман Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко»; ескадрені міноносці «Київ», «Львів», «Чигирин», «Батурин», «Гетьман Іван Виговський», ««Іван Сірко», «Пилип Орлик», «Кость Гордієнко», «Мартин Небаба», «Іван Підкова», «Петро Могила»; лінійний корабель «Соборна Україна»; крейсери «Гетьман Петро Дорошенко», «Гетьман Петро Сагайдачний»; підводні човни «Щука», «Карась», «АГ 21», «АГ 22», «АГ 23», «АГ 24», «АГ 25», «АГ 26»; матка для підводних човнів «Дніпро» [823, с. 42–44].

На чолі Українських морських справ з 3 травня 1918 р., стояв контр-адмірал М. Максимів, а з 12 листопада – адмірал Ю. Покровський. Чорноморським флотом у Севастополі командував контр-адмірал М. Остроградський, а з 10 червня 1918 р., – контр-адмірал В. Клочковський. Але більшість кораблів за наказом Раднаркому Росії були евакуйовані в Новоросійськ. Німеччина поставила ультиматум перед Росією – повернути кораблі у Севастополь, згідно з умовами Брестського договору. Та за вказівкою В. Леніна і Л. Троцького, які панічно боялися, що Чорноморський флот стане власністю молодої Української держави (а зовсім не того, що він потрапить до рук німців), ці кораблі були потоплені. Окупаційні війська,

захопивши Крим, підпорядкували собі й флот, та лише у вересні на вимоги гетьмана почали передавати Україні військові судна. А в листопаді виходить наказ П. Скоропадського про бойовий розклад, командування та новобранців Військово-морських сил держави. У ході перебрання влади Директорією УНР зв'язок із Чорноморським флотом був відсутній, а після відходу окупаційних військ з України до Севастополя прибули війська Антанти, які 29 листопада 1918 р., ввійшли у Чорне море й окупували всі чорноморські порти, а з ними і кораблі. Таким чином весь український флот потрапив до рук Антанти [823, с. 42–44].

Сформований після відставки С. Сулькевича білогвардійський уряд у Криму на чолі із С. Кримом довго не проіснував: попри певні позитивні зрушення в соціально-економічній сфері (на тлі яких, щоправда, мали місце випадки терору з боку представників Білої армії). Погіршення з початку 1919 р., макроекономічної ситуації в Криму (передусім неконтрольоване зростання цін, зниження рівня зайнятості) спричинило наростання хвилі невдоволення політикою цього уряду. Така ситуація була сприятливою для пробільшовицьких сил, які розгорнули підпільний партизанський рух на території півострова, а згодом – після успішного наступу більшовицьких військ – наприкінці квітня 1919 р., була проголошена Кримська Соціалістична Радянська Республіка. Очільники Кримської СРР одразу ж запровадили тотальну націоналізацію майна; потерпало й селянство, в якого вилучали надлишки продовольства, що спричинило серйозні протести населення. Із захопленням у червні 1919 р., військами Добровольчої армії Кримського півострова Кримська СРР перестала існувати. Згодом, після відступу денікінців у Крим, головнокомандувачем військ Півдня Росії стає П. Врангель, якому вдалося здійснити в Криму аграрну реформу. Цікаву згадку про це знаходимо в листі від 21 жовтня 1920 р. В. Маклакова (котрий у 1920 р. мав зустріч у Криму із Врангелем) до іншого російського політичного та громадського діяча Б. Бахметьєва: «Врангель із захопленням проводить аграрну реформу: кажу це без перебільшення, – із захопленням і без задньої

думки [176]. Для нього це «point d'honneur» – це вимога армії, це зброя, якою він привернув до себе принаймні попервах селян» [552, с. 323]. Про глибинний контекст реформаторських заходів П. Врангеля у Криму, розуміння ним фундаментальних чинників перебігу тогочасних суспільно-політичних процесів свідчить висловлена ним думка: «Не тріумфальною ходою з Криму до Москви можна звільнити Росію, а створенням хоча б на клаптику російської землі такого порядку й таких умов життя, які потягнули б до себе всі помисли і сили народу, який стогне під червоним ярмом».

Проте зобов'язання П. Врангеля щодо поставок величезних обсягів хліба – 118 млн пудів (орієнтовно 1,93 млн т) союзницьким силам Антанти (як розрахунок за отримане від них озброєння) змусили його за допомогою військ вдатися до масових конфіскацій продовольства в селян Миколаївщини і Херсонщини. Реакцією на це стало створення селянами озброєних загонів та їх боротьба проти військ Врангеля [552, с. 638]. Такий перебіг подій восени 1920 року був сприятливим для наступальної військової операції радянських військ Південного фронту під командуванням М. Фрунзе з метою взяття Криму. В цьому наступі брали участь і підрозділи Н. Махна на підставі відповідного військового договору, підписаного на початку жовтня 1920 року махновськими лідерами, радянським керівництвом та командуванням Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) [774, с. 404]. У середині листопада 1920 р. після важких боїв радянським військам вдалося зайняти півострів, а П. Врангелю і частині його військ – прорватися з півострова та евакуюватися на кораблях. Поетапно з порядку денного зводиться нанівець «татарське питання» [54, арк. 1–2].

Слід зазначити, що під час перебування Кримського півострова під владою білогвардійців мав місце білий терор щодо населення Криму. Проте, на відміну від червоного терору, білий терор не був аж настільки масштабним та не мав системного характеру. Упродовж 1918 – 1920 рр., білими та інтервентами було заарештовано 1 428 осіб, засуджено до страти – 281 особу [349, с. 22]. Із приходом Червоної Армії в Крим було знищено десятки тисяч

осіб – насамперед колишніх білогвардійців. Розмах червоного терору тут набув таких масштабів та інтенсивності, що його надмірність згодом визнав «великою помилкою» і сам Ф. Дзержинський [349, с. 21]. Про кадровий потенціал НК Криму та результати його діяльності можемо скласти уявлення з резолюції Ф. Дзержинського від 3 серпня 1921 р., на листі гр. Розенгольца, який писав про те, що органи НК Криму розклалися й пропонував здійснити масову чистку особового складу. До речі усно Розенгольц характеризував ці органи як «кримінальщину», «пияцтво», «грабежі», зазначаючи, що в Кримській НК дуже багато декласованих матросів [228, с. 16].

Питання адміністративного підпорядкування Кримського півострова було для більшовицької політичної верхівки досить проблематичним [42, арк. 1–50]. З одного боку, для неї були зручними тісні взаємовідносини України з Кримом, адже Україна під час війни неодноразово надавала допомогу півострову. З іншого боку, радянські вожді усвідомлювали й певні ризики того, що продовження подібних контактів України та Криму може викликати впевненість у керівництва радянської України у приналежності Криму саме до останньої, тим більше, що намагання радянського керівництва в Україні приєднати до неї Крим спостерігались і в 1918 р., (висунення ідеї створення Південної федерації, до якої мав увійти і Крим), і в 1919 р., (коли Раднарком Української СРР прагнув установлення контролю над Кримом), і навіть у 1921 р. Перешкоджало передачі Кримського півострову Україні те, що сама радянська влада на той час ще не надто твердо вкоренилася в Україні [480, с. 10].

Отже, в січні 1921 р., на спільному засіданні Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б) після розгляду питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР» була прийнята наступна резолюція: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці…» [615, с. 2–4]. Врешті 18 жовтня 1921 р., на території Кримського півострова була проголошена Кримська АСРР у складі РСФРР.

Таким чином, упродовж 1917 – 1921 рр. за Кримський півострів точилася особливо гостре протистояння між українськими державними утвореннями, більшовицькими військами, прихильниками відновлення Російської імперії в її дореволюційних кордонах та мусульманами півострова, які вели боротьбу за відновлення власної державності. Наслідком цього протистояння стало встановлення повного контрою більшовиків над Кримом та проголошення Кримської АСРР (1921 р.), що сприяло посиленню міжнаціональної напруги в регіоні, загострило «проблему кримських татар», які на довгі десятиліття втратили навіть теоретичні шанси на відновлення державності.

2.3. Причини та наслідки колабораціонізму частини населення Криму з Німеччиною під час Другої світової війни

Колабораціонізм народів Центрально-Східної Європи у роки Другої світової війни – одна із найсуперечливіших сторінок історії, яка все частіше порушується сучасними істориками та політологами у контексті геополітичних процесів XX – XXI ст. Проте, без сумніву, констатуємо, що основна причина колабораціонізму частини населення Криму з нацистською Німеччиною у цей час – радянська політика на півострові, насамперед у національній та економічній сферах.

Не можна не визнати, що спочатку радянське керівництво почало розв’язувати національне питання в Криму в дусі політики «коренізації», причому ще до офіційного проголошення цієї політики. Тому не дивно, що в Конституції Кримської АСРР від 1921 р. поряд із російською державною мовою була проголошена татарська. Належить також сказати про те, що з початку 1920-х років з боку радянської влади робилися серйозні кроки в напрямку підвищення освітньо-культурного розвитку кримських татар. Так, інтенсивно розвивалась мережа навчальних закладів (хоча, в основному це стосувалося тільки початкової освіти), клубів, бібліотек, кримськотатарською

мовою виходили газети. Кримські татари отримували більші, порівняно з усіма іншими етнічними групами, асигнування на розвиток культури.

Були зроблені певні кроки і в напрямку забезпечення представництва кримських татар у районних та республіканських органах радянської влади [346, с. 421–422]. Проте результати в цій ділянці татаризації були неоднозначними. На користь нашого твердження свідчать дані, наведені у табл. 1.

Таблиця 1.

Показники структури населення Криму у розрізі окремих етнічних груп за даними перепису населення наприкінці 1926 року та етнічної структури службовців управлінського апарату на території Кримської АСРР на початку 1928 року

Етнічна група	Структура населення відповідно до перепису 17 грудня 1926 року	Структура службовців управлінського апарату станом на 1 березня 1928 року	Відхилення, +/»
1	2	3	4
Росіяни	42,2%	59,0%	16,8 в. п.
Татари	25,1%	10,9%	- 14,2 в. п.
Українці	10,8%	6,3%	- 4,5 в. п.
Інші народності	21,9%	23,8%	1,9 в. п.
ВСЬОГО	100%	100%	0 в. п.

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [54, с. 71; 21, с. 427].

Як бачимо, хоча частка татарського населення в загальній чисельності населення становила 25,1 %, частка татар в управлінському апараті дорівнювала 10,9 %. До речі, дані, наведені в табл. 1, свідчать і про те, що частка українців у цьому апараті відставала від їх частки у населенні Кримської АСРР. Натомість щодо етнічної групи росіян ситуація була цілковито протилежною: частка цієї групи в управлінському апараті

перевищувала частку останньої в населенні Криму на 16,8 відсоткових пункти.

Не була послідовною й позиція радянської влади щодо статусу татарської мови. Конституцією Кримської АСРР від 1921 р., її державними мовами було визнано російську і татарську. В Конституції Кримської АСРР від 1929 р., словосполучення «державні мови» було замінене на «загальновживані мови». При цьому в ній конкретизувалися права представників різних етнічних груп на території Криму щодо широкого використання рідних для них мов у громадсько-політичному житті. Натомість у Конституції від 1937 р., вказана норма стосувалася лише здійснення судочинства деякими етнічними групами. Крім того, вона була елементом свідомої цілеспрямованої політики радянської влади в Криму, спрямованої на консолідацію слов'янської більшості в ньому шляхом русифікації її української складової. Про це свідчить відсутність у ній згадки про право на використання в судочинстві української мови. Адже в результаті нового районування у 1930 р., на території Кримської АСРР було створено низку національних районів (з переважною часткою населення відповідної етнічної групи), у тому числі український Ішуньський район, що мав статус національного [899, с. 287].

Болісних ударів завдали татаризації репресії проти кримськотатарської інтелігенції (тут і надалі див. напр.: [45], [46], [47], [48], [49]). У 1928 – 1930 рр., їх жертвами стали майже всі учасники подій часів більшовицької революції та громадянської війни, а ще раніше вони напали на кримськотатарську інтелігенцію, пов'язану з ісламськими традиціями та виховану на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Тому після 1930 р., татаризація відбувалася за допомогою тієї кримськотатарської інтелігенції, яка була сформована в умовах радянської дійсності. Втім, багато її представників також стали жертвами репресій [346, с. 429]. Усе це викликало наростання негативного ставлення до радянської влади з боку кримських татар, про що зокрема свідчить їх участь у виборчих кампаніях 1930-х рр. [35,

арк. 1–19], [36, арк. 1–31], [37, арк. 1–112], протоколи засідань громадсько-політичних організацій суспільно-культурного спрямування [33, арк. 1–89].

Не могла не сприяти зростанню антирадянських настроїв тенденція до зниження частки татар у складі населення Криму, яка за період 1929 – 1939 р., скоротилася з 25 % до 19 % (табл. 2), [34, арк. 2–15]. Тим більше, що у татар були підстави вважати окреслену тенденцію наслідком переселенської політики Москви (переписи населення 1920-х – 1930-х рр. підтверджують підори [15], [16, арк. 1–25], [17, арк. 1–287], [18, арк. 1–529], [19, арк. 1–110], [20, арк. 1–118], [21, арк. 1–91], [23, арк. 1–23], [26, арк. 1–14]), чиє серйозне невдоволення викликала пропозиція В. Ібраїмова переселити на незаселені землі півострова 100 тис. татар-реемігрантів із країн Близького Сходу та Балкан. І це на тлі інтенсивного переселення до Криму росіян та українців, частка яких серед кримчан зросла за період 1929 – 1939 р., з 52 до 64 відсотків (табл. 2) та планів союзного керівництва зі створення на півночі півострова єврейських сільськогосподарських поселень і районів, де намічалось розмістити 250–300 тис. єврейських переселенців. До речі, опір кримських татар, у тому числі їх представників у владних структурах, чималою мірою спричинився до поступового згортання цих планів. Тому в сільському господарстві Криму станом на початок 1939 р. [735, с. 90], працювали лише 18 065 євреїв. Проте не можна не зазначити, що зусилля зі створення єврейського землеробства в Північному Криму дали досить відчутний ефект. Так, завдяки їм, у тій частині Криму, яка найменше була придатна для успішного землеробства, було освоєно 158 тис. га земель, що раніше пустували, причому серед них 107 тис. га становили орні землі. Недарма ще 1931 р., Кримський обком ВКП(б) і уряд Кримської АСРР констатували, що «єврейське переселення в Крим себе політично й господарськи виправдало», а в 1939 р., серед 256 колгоспників Криму, прізвища яких було занесені в Почесну книгу Всесоюзної сільськогосподарської виставки 64 були євреями [343]. Та цілком зрозуміло, що татар насамперед цікавили не ці результати, а їхні національні інтереси.

До того ж вони могли вважати, що їм як автохтонам було б простіше, ніж єврейським переселенцям розвивати Північний Крим із не менш значущими результатами.

Таблиця 2

Структура, чисельність та динаміка зміни чисельності населення Криму в розрізі основних етнічних груп у 1929–1939 роках

Етнічна група	Чисельність населення, тис. осіб			Структура населення, %			Темп зростання / скорочення чисельності населення, % (1929 рік = 100):	
	1929 рік	1937* рік	1939 рік (довідково)	1929 рік	1937 рік	1939 рік	1937 рік	1939 рік
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Росіяни	324,4	475,7	558,5	42	48	50	147	172
Татари	196,3	206,0	218,9	25	21	19	105	112
Українці	79,2	128,1	154,1	10	13	14	162	195
Німці	46,1	50,6	51,3	6	5	5	110	111
Євреї	49,1	54,8	65,5	6	5	6	112	133
Інші народності	79,8	81,6	78,2	10	8	7	102	98
ВСЬОГО	774,8	996,8	1 126,4	100	100	100	129	145

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [320, с. 93–94. 101, с. 95–96; 55].

*спецрішенням Раднаркому перепис 1937 року був визнаний дефектним, осіб (працівників статистики), відповідальних за його проведення було репресовано. Натомість у 1939 році було проведено повторний перепис населення. (про це див : [51, с. 6–63; 128, с. 18]).

Невдоволення радянською національною політикою спостерігалось і в середовищі інших етнічних груп [28], [29], [30], [31], [32]. Зокрема, на їх опір наштовхувались окремі заходи радянської влади в руслі політики татаризації [876, с. 581]. Особливо гостро вони виступали проти переведення діловодства

в районах з більшістю татарського населення на татарську мову. Слід також зазначити, що й ці групи зазнали відчутних втрат через дії радянських репресивно-каральних органів.

Загалом ще більш провальною була радянська економічна політика. Особливо – це стосується аграрної сфери, в якій окреслена політика часом мала злочинний характер. Так, в дореволюційному Криму надлишки продовольчого зерна сягали 8 млн пудів [371]. Були надлишки й по деяких інших видах продукції рослинництва. Це дозволяло експортувати значні обсяги такої продукції. Проте націоналізація всієї землі, здійснена радянською владою, продрозкладка 1920 – 1921 рр. за неврожайного 1920 р. призвели до того, що зерна не вистачало навіть для посівної; до цього додались ще негативні наслідки аномальної посухи, внаслідок і чого із засіяних 570 тис. десятин загинуло 420 тис. десятин посівів [351, с. 278]. У контексті цих фактів становлять інтерес результати проведених нами обрахунків, наведені в табл. 3.

Таблиця 3.

Валовий збір основних зернових культур у селянських господарствах* Криму в 1913–1925 роках

Показник	1913 рік	1921 рік	1922 рік	1923 рік	1925 рік
Валовий збір основних зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо), тис. пудів	45 993	1 830	4 738	12 855	35 018
Валовий збір основних зернових культур, пудів в розрахунку на 1 особу населення Кримського півострова	63,1	2,5	8,3	22,6	56,1
Валовий збір основних зернових культур, кг в розрахунку на 1 особу населення Кримського	1 033,5	41,7	136,6	369,8	918,7

півострова					

Джерело: власні розрахунки автора на основі даних [192, с. 18; 212, с. 66–67; 42, с. 37–38, 85].
* – для порівнянності даних, в показниках валового збору за 1913 рік по Криму враховано валовий збір з приватновласницьких земель.

Як бачимо в табл. 3, ситуація з валовим збором основних зернових культур у селянських господарствах Криму впродовж перших років існування Кримської АСРР була катастрофічною. Так, якщо в довоєнному 1913 р., на одну особу населення Криму припадало 1 033,5 кг вирощених на півострові основних зернових культур, то в 1921 р., цей показник зменшився майже в двадцять п’ять разів, у 1922 р., – був в 7,6 разів меншим, аніж в 1913 р. Якщо припустити, що довоєнне значення показника валового збору в розрахунку на одну особу населення Кримського півострова, наведене в табл. 3, було близьке до оптимального, то стає очевидним, що дефіцит зернових у 1921 р., становив колосальну загрозу для продовольчої безпеки населення півострова.

Однак, попри таку складну тогочасну ситуацію із обсягами збору зернових, а також той факт, що вже із серпня 1921 р., населення півострова почало голодувати, ВЦВК лише в середині лютого 1922 р., визнав Кримську АСРР регіоном, який потерпає від голоду: у травні 1922 р., голодувало від 350 до 500 тис. осіб; до серпня чисельність померлих сягнула 86 тис. осіб [351, с. 278]. Більше того, встановлення у голодному 1922 р., Наркомпродом РСФРР продподатку для Криму в розмірі 1,2 млн пудів із забороною посівів до його внесення спричинило зниження посівних площ до 250 тис. дес. Упродовж двох голодних років, за офіційними даними Кримського статистичного відділу, населення півострова зменшилось на 150 тис. осіб (за різними оцінками від голоду загинуло від 100 до 150 тис. осіб), причому 66 % із них становили кримські татари (в основному селяни, які мали мінімальні ділянки землі та не вели зернового господарства). Значними були втрати серед рядової інтелігенції.

Дуже складною була ситуація із розвитком рослинництва й у другій половині 1920-х років.

Таблиця 4

Динаміка змін посівних площ, їх структури, а також чисельності населення Кримського півострова за період 1913–1928 років

Показник	Посівні площі, га		Відхилення від показника 1913 року		Структура посівних площ, %	
	1913	1928	+/-	%	1913	1928
Уся посівна площа	803 600	703 900	99 700	88%	100,0	100,0
в тому числі:						
Зернові культури	770 000	656 800	113 200	85%	95,8	93,3
Технічні культури	19 100	20 300	1 200	106%	2,4	2,9
Овоче-баштанні культури і картопля	11 500	23 000	11 500	200%	1,4	3,3
Кормові культури	3 000	3 800	800	127%	0,4	0,5
Чисельність населення, осіб	729 000	754 733*	25 733	104%	x	x

Джерело: власні розрахунки автора на основі даних [192, с. 18, 61–62; 54, с. 71; 320, с. 93–94.]

* – розрахункова чисельність населення Криму (з огляду на відсутність офіційних даних), обрахована із використанням методу інтерполяції

На підставі інформації, наведеної у табл. 4, можемо зробити такі висновки. За приросту чисельності населення Криму на 4 % (+25 733 осіб) загальна посівна площа за аналізований період скоротилася на 12 % (99 700 га). Причому, як бачимо, по зернових культурах скорочення посівних площ відбувалося більш інтенсивно – як в абсолютному вимірі (на 113 200 га), так і у відносному (на 15 %). При цьому в структурі посівних площ півострова частка посівних площ зернових культур як в 1913 р., так і в 1928 р., становила понад 90 відсотків. Очевидно, що навіть зростання вдвічі впродовж аналізованого періоду посівних площ під овоче-баштанними культурами і картоплею та зростання на 106 % посівних площ під технічними культурами навряд чи мали суттєвий вплив на продовольчу безпеку півострова, враховуючи, що частка посівних площ цих двох груп культур у структурі посівних площ півострова не перевищувала 7 % [66, арк. 75–83].

Повільне відновлення посівних площ зернових, порівняно з довоєнним рівнем, навряд чи можна пояснити тим, що в Криму впродовж 1925 – 1928 рр., мало місце таке різке зростання врожайності цих культур, яке дозволило б компенсувати недостатні посівні площі зернових. Адже урожайність основних видів зернових протягом 1922 – 1924 рр., навіть скоротилась, більше того – вона відчутно впала й порівняно із середньою врожайністю в 1905 – 1914 рр. [789, с. 514]. Отже, йдеться про провал сільськогосподарської політики радянської влади, який був особливо наочним на тлі необхідності для неї забезпечувати постійне нарощування обсягів хлібозаготівель та експорту зернових [66, арк. 115–129]. Додамо, що не надто успішною видається й національна політика правлячої партії, про що зокрема свідчать стенограми обласної партійної організації, циркуляри ЦК РКП(б), листи секретарів райкомів партії, доповіді окремих відділів (комісій) місцевого обкому [55], [56], [57], [58] [59], [60] [61], [62], [63], [64], [65], [67].

Значний інтерес становлять для нас архівні матеріали, на підставі яких можемо простежити особливості культурного будівництва в Криму [69, арк. 210–235], специфіку радянської політики колективізації у Кримській АСРР, а також вплив наслідків радянської політики хлібозаготівель наприкінці 1920-х – на початку 1930 рр., на продовольчу безпеку півострова [68, арк. 52–61, 98–101]. Про одні з перших «здобутків» «агресивної» радянської колективізації в Криму можна скласти уявлення з тексту пошто-телеграми № 38 від 28 червня 1930 р. Повноважного представництва ОДПУ по Криму з питань колективізації, підготовки до збирання врожаю та інших на 20 червня 1930 р., в якій повідомлялося про численні факти вкрай гострої нестачі в колгоспах продовольства та фуражу, масові виступи з вимогою видачі продовольства та навіть самовільний розбір страхового зернового фонду. Так, у Джанкойському районі, у відповідь на пояснення представників радянської влади про неможливість задоволення потреб учасників указаних виступів, з боку останніх звучати гасла на кшталт: «Влада забрала у нас хліб, тепер вона повинна нас нагодувати», «Геть радянську владу і компартію. Давайте нам

царя-батюшку, який нас нагодує» [56, л. 225–226]. Попри це, вже за кілька місяців, як видно з тексту протоколу № 7 засідання Політбюро ЦК ВКП (б) «Про експорт хліба» від 6 вересня 1930 р., на Крим, було покладено завдання впродовж вересня 1930 р., відвантажити в порти 35 тис. т пшениці. При цьому давалась вказівка, зокрема, обкому Криму «…розгорнути посиленим темпом проведення обміну сортової озимої пшениці на рядову» та весь залишок від обміну сортової озимої пшениці, що утворився на 15 вересня, направити в порти [111, с. 97].

Подальші заходи радянської влади вражають своєю недалекоглядністю: як видно з тексту додатку до протоколу № 25 засідання Політбюро ЦК ВКП (б) «Про продовольчий баланс» від 5 лютого 1931 р., пропонувалось зменшити план видачі продзернових, у тому числі, по Криму – на 1,5 тис. т [206], а вже трохи більше ніж за два місяці із шифротелеграми секретаря ЦК ВКП (б) П. П. Постишева другому секретарю ЦК КП(б)У В. А. Строганову та голові Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР В. Я. Чубарю від 22 квітня 1931 р., дізнаємося, що ситуація із зерном у Криму «…вкрай важка, запаси на два дні», з огляду на це пропонувалося терміново відвантажити та відправити зерно в Крим [206]. Привертає увагу той факт, що в протоколі № 37 засідання Політбюро ЦК ВКП (б) «Про баланс хліба» від 10 травня 1931 р., разом із визнанням того факту, що ситуація із зерновими запасами загрозлива, містилася вказівка в позачерговому порядку негайно відвантажити з України в Крим 9 тис. т зерна [112, с. 89].

Не кращими виявилися й результати хлібозаготівель, що було обумовлено неефективною організацією (у тому числі – матеріального забезпечення) цього процесу. Про це яскраво свідчать матеріали спецзведення Секретно-політичного відділу ОДПУ «Про підготовку до збору врожаю хлібів» від 10 червня 1931 р., (із грифом «цілком таємно»): по чотирьох зернорадгоспах Криму існує дефіцит робочої сили в 5,5 тис. осіб і жодні заходи для його покриття не вживалися; крім того, забезпечення

заготівельників зернових мішкотарою становило лише 35 % [206], [70, арк. 45–46].

Показовими є вже цілком «нерадянські» дії радянської влади щодо трудящих, передбачені постановою № 176/с РПО СРСР «Про закріплення товарно-сортової пшениці експортних районів для експорту» від 17 серпня 1931 р., (із грифом «секретно»), в тексті якої була наступна вказівка: «Всю пшеницю Криму урожаю 1931 р., за винятком тієї, яка йде на насіння, і некондиційної, забронювати для цілей експорту, заборонивши «Союзхлібу» перемел місцевої пшениці на борошно, за винятком непридатної до експорту» [256, с. 14]. Тому не дивно, що перевиконання плану по хлібоздачі в Криму супроводжувалось масовими випадками крадіжок. Так, у спецзведенні Секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР «Про крадіжки хліба в колгоспах і радгоспах» по матеріалах на 28 листопада 1932 р., (від 1 грудня 1932 року) повідомлялося, що в Криму за розкрадання колгоспного майна притягнуто до відповідальності 500 осіб [205].

Якщо, як ми бачили вище, до 1917 р., Крим міг повністю забезпечити себе продуктами власного рослинництва, то не такою була справа із продукцією тваринництва. Для прикладу, у дореволюційному 1913 р. до Криму було ввезено понад чверть від загальної чисельності поголів'я свиней, а також майже 13 % голів ВРХ від загальної чисельності поголів'я цієї групи тварин на півострові. Поряд із цим, у 1913 р. до Криму було ввезено масла та сиру в обсязі 90,5 тис. пудів [396, с. 11]. Не стала кращою ситуація й в наступні роки після закріплення в Криму радянської влади. Так, у праці вказується, що згідно з балансом на 1924 р., для прогодування населення півострова дефіцит продовольства становив: м'яса різних видів – 325,7 тис. пудів, масла – 51,1 тис. пудів, птиці – 37,5 тис. пудів, яєць – 2,3 млн. штук [396, с. 11] (на цьому тлі чи не єдиною позитивною новиною для місцевого керівництва залишалося зростання партійної організації [71, арк. 60–65], [72, арк. 54–57, 117–119, 178–185]).

Навіть у 1937 р. (див. табл. 5) в Кримській АСРР не вдалося досягти чисельності поголів'я с/г тварин (у розрахунку на 1 000 жителів) довоєнного 1913 р. [73, арк. 15]. При цьому значення даного показника по вівцях та козах у 1937 р. зменшилось на 132 од. і становило 84 % від довоєнного показника, по великій рогатій худобі – зменшилось на 9 од. (96 % від довоєнного показника) [74, арк. 45–47], [75, 56–60], [76, арк. 11]. У 1940 р. «народне господарство» Криму, підготовка фахівців також не викликала захоплення та оптимізму серед партійних чиновників [24, арк. 1–7], [25, арк. 1–193], [77, арк. 50–57], [78, арк. 202–205].

Незважаючи на те, що розглянуті вище помилки, провали та злочини радянської влади не могли не породжувати негативного ставлення до неї з боку населення Криму, далеко не всі кримчани під час німецько-радянської війни пішли на колаборацію з Німеччиною. Проте не можна не визнати, що досить численні її випадки були.

Були чотири основні типи колабораціоністських формувань у Криму:

1. Підрозділи розвідувально-диверсійного призначення, створені нацистськими спецслужбами, а саме Абвером і Службою безпеки (СД) – 3 тис. осіб.

2. Допоміжні формування для виконання небойових функцій – 22 тис. осіб;

3. Формування охоронно-поліцейського характеру – 13 тис. осіб;

4. Бойові або лінійні частини – 12 тис. чоловік [269, с. 91–92].

Як бачимо, найбільшого розвитку набули формування, що мали допоміжний і охоронно-поліцейський характер. При цьому останні практично півтора роки з двох з половиною були основною опорою нацистського «нового порядку».

Можна виділити три категорії осіб, з яких створювалися колабораціоністські формування. Перша категорія – громадяни, що мешкали на території Кримського півострова. Їх, як правило, масово набирали в поліцейські й бойові частини, набагато менше – в допоміжні. І майже не

набирали в розвідувально-диверсійні частини. З другої категорії – військовополонених – були створені, головним чином, допоміжні й бойові формування. Також з військовополонених зазвичай складався рядовий персонал підрозділів, створених у рамках спецслужб. Украй мало військовополонених було в охоронних частинах, а, якщо й були, то як кадровий персонал або на офіцерських чи унтер-офіцерських посадах. Нарешті, третя категорія – це емігранти, яких особливо багато було в розвідувально-диверсійних підрозділах.

Ефективність застосування колабораціоністських формувань на території Криму, залежала від ряду чинників. Головним були зміни обстановки на радянсько-німецькому фронті. Якщо до 1943 р., велика частина колабораціоністів була лояльна до окупантів, то після того, як стався корінний перелом у війні, лояльність багатьох з них зазнала серйозної кризи.

Ураховуючи, що переважна більшість бойових формувань, а також деякі розвідувально-диверсійні (наприклад, полк спеціального призначення «Бергманн») залучалися до антипартизанських дій, стає зрозумілим, який фронт боротьби був головним. З другого боку, антипартизанський характер кримських колабораціоністських формувань зумовив їх неможливість протистояти регулярним частинам Червоної армії. Тому в боях Кримської наступальної операції, що почалась у квітні 1944 р. вони, як правило, не брали участі.

Приблизно від зими 1942 р., коли створення колабораціоністських формувань набуло серйозних масштабів, радянська сторона почала докладати зусиль, щоб їх розкласти. Це були різні форми пропаганди й агітації, спеціальні заходи з метою знищення колабораціоністського комскладу або його компрометації в очах німців, створення підпільних організацій всередині формувань.

Усі ці чинники привели до того, що з літа – осені 1943 р., з допоміжних, поліцейських і військових формувань почалися масові переходи на радянську сторону (з розвідувальних частин їх майже не було). Причому робили це

представники всіх національностей. За найбільш оптимістичними підрахунками, до квітня 1944 р., в частинах вермахту і поліції залишилося тільки 13 тис. колабораціоністів, тоді, як в січні їх ще було 35 тис.

Можна виокремити шість основних фіналів для колабораціоністських формувань, які з 1941 по 1944 рр., перебували на території Криму: 1) для деяких з них, передусім з допоміжних і бойових частин Східних легіонів, півострів був тільки пунктом транзиту на фронт або з фронту [713, с. 283–284]; 2) інші повністю або частково встигли перейти до партизанів, наприклад, кримсько-татарський поліцейський підрозділ Абли Раімова або 804-й азербайджанський піхотний батальйон [713, с. 11]; 3) до чверті частин розформували самі німці, а їхній персонал використали для укомплектування інших колабораціоністських формувань [765, с. 179] (наприклад, німецька 11-а польова армія перед відходом з півострова передала для служби в поліції всіх своїх кримсько-татарських добровольців); 4) були випадки повної демобілізації або навіть відправки в концтабір [112, с. 75]; 5) дуже незначна частина особового складу поліцейських і бойових формувань загинула або потрапила до полону в ході Кримської наступальної операції радянських військ [112, с. 76]; 6) понад 5 тис. колабораціоністів різних національностей було евакуйовано з Криму в країни Європи, які ще залишалися під нацистською окупацією.

Серед колабораціоністів були представники різних національностей, у тому числі й росіяни. Та колективна відповідальність за колабораціонізм була покладена лише на кримських татар та представників ще деяких етносів.

Уже в перші дні після початку Кримської операції радянських військ у наказі (з грифом «цілком таємно») народного комісара внутрішніх справ СРСР і народного комісара держбезпеки СРСР № 00419/00137 «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 13 квітня 1944 р., було передбачено «очистити» територію Кримської АРСР, у тому числі від «…зрадників Батьківщини і запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських

організацій, бандформувань та інших антирадянських елементів, що надавали допомогу окупантам» [116, с. 180].

Уже менше ніж за місяць нарком внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія у своєму листі від 10 травня 1944 р., (із грифом «цілком таємно») про доцільність депортації кримських татар в Узбекистан доповідав про результати «роботи» щодо «…агентури противника, зрадників Батьківщини, посібників німецько-фашистських окупантів і іншого антирадянського елемента», яких, як повідомлялося ним, станом на 7 травня 1944 р., було арештовано 5 381 особи, і вказував на понад 20 тис. татар, які дезертирували з Червоної армії у 1944 р., що становило відповідно 2,8 % та 10,5 % до загальної кількості депортованих кримських татар – 191 044 особи [116, с. 190].

Як бачимо сумарна частка осіб із «групи політичного ризику» для радянської влади в загальній чисельності депортованих татар становила менше 15 відсотків. Тим не менше, як констатувалося в цьому листі, з огляду на «…зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу і виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній околиці Радянського Союзу», НКВС СРСР вніс на розгляд Й. В. Сталіна проект рішення Державного комітету оборони (ДКО) про виселення всіх татар з території Криму [112, с. 41–43]. І вже наступного дня, 11 травня 1944 р., Й. В. Сталін підписує постанову (із грифом «цілком таємно») ДКО № 5859сс «Про кримських татар», у тексті якої вказується, що «…багато кримських татар зрадило Батьківщину, дезертирувало з Червоної армії…», вступало у німецькі військові частини, співпрацювало з німецькою окупаційною владою, брало участь у каральних загонах, переслідуваннях та утисках нетатарського населення Криму, а також у підготовці насильницького відторгнення німецькими військами Криму від Радянського Союзу [112, с. 56]. Характерно, що «мотивувальна частина» тексту вказаної постанови ДКО, підписаної Й. Сталіним, не містить жодної числової аргументації / фактів щодо висунутих кримським татарам звинувачень

(очевидно, що частка кримських татар із «групи політичного ризику», яка становила менше 15 % від їх загальної чисельності могла бути недостатньо переконливим аргументом для обґрунтування таких вкрай радикальних цілей, як тотальна депортація цілого етносу).

Тим не менш ДКО прийняло рішення «всіх татар виселити з території Криму й поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР», завершивши процес виселення до 1 червня 1944 р. Однак операція, що розпочалась 18 травня 1944 р., була завершена вже станом на 16 годину 20 травня, і про її підсумки заступник наркома державної безпеки Б. З. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ І. А. Сєров повідомляли наркома внутрішніх справ Л. П. Берію в телеграмі від 20 травня 1944 р.: загальна чисельність населення татарської національності, вивезених із Кримської АСРР – 191 044 особи, за час операції арештовано 5 989 осіб, вилучено велику кількість зброї та боєприпасів [1, арк. 15].

До загальної чисельності депортованих кримських татар власне із Кримської АРСР, очевидно, потрібно додати і 8 597 осіб кримських татар, депортованих влітку 1944 р., з території Української РСР [378, с. 22]. Отже, загальна чисельність депортованих кримських татар із території Криму та України становила 199 641 особу .

Не оминула доля кримських татар і представників таких етнічних груп, як болгари, греки та вірмени, що здавна проживали на території Кримського півострова. У листі (із грифом «цілком таємно») наркома внутрішніх справ Л. П. Берії Й. В. Сталіну від 29 травня 1944 за № 541/б, в якому «обґрунтовувалася» доцільність виселення з Криму *всіх* болгар, греків і вірмен, звинувачення на адресу представників етнічних груп, про які йдеться, у співпраці з німецькими окупаційними військами, як і у випадку із кримськими татарами, не підкріплюються жодними числовими даними. Лише неодноразово використовується таке неконкретне словосполучення, як «значна частина», що унеможливлює дати хоча б приблизну оцінку кількості колабораціоністів з-поміж представників цих етнічних груп.

У тексті листа увагу привертає фіксація загальної чисельності представників останніх – 36,3 тис. осіб [43, арк. 15]. Це важливо з тієї причини, що вже самою постановою ДКО № 5984сс (із грифом «цілком таємно») про виселення з території Кримської АРСР болгар, греків і вірмен від 2 червня 1944 р., за підписом Й. В. Сталіна на НКВС СРСР було покладено обов'язок також «…виселити з території Кримської АРСР 37 000 *осіб німецьких пособників з-поміж болгар, греків і вірмен* (курсив наш – *О. Г.*)» [43, арк. 18]. Тобто тут має місце кричуща суперечність: Л.П. Берія у своєму листі повідомляє про «значну частину» колабораціоністів з-поміж болгар, греків і вірмен, а Й.В. Сталін у постанові ДКО фактично відносить до вказаної категорії *всіх* представників цих етнічних груп Криму. Причину такого рішення знаходимо в документі, що має значно пізнішу дату, – в доповідній записці начальника УМВС Кримської області А. Рижикова голові Кримського облвиконкому М. Кузьменку про кількість депортованих осіб із Криму в 1940-х роках від 14 лютого 1954 р., (із грифом «таємно»), в якій повідомлялося, що, відповідно до постанови ДКО № 5984сс від 2 червня 1944 р., «…підлягали виселенню з території Криму тільки німецькі пособники…», однак «…у зв'язку з військовою обстановкою і неможливістю в короткий термін перевірити їх діяльність на окупованій території, у 1944 р., були виселені всі болгари, греки і вірмени» [43, арк. 22].

Варто зазначити, що, як видно з довідки Управління МВС по Кримській області про кількісний склад виселеного з Криму «спецконтингенту» від 28 березня 1952 р., примусові виселення й повернення із Криму до попередніх місць спецпоселень представників вищевказаних етнічних груп тривали і впродовж 1944–1952 рр., [43, арк. 22]. А тому апелювання, наведене в документі, до тієї причини тотальної депортації болгар, греків і вірмен, що остання зумовлена «…неможливістю в короткий термін перевірити їх діяльність на окупованій території» [43, арк. 24], є безпідставним.

У спецповідомленні Л. Берії Й. Сталіну від 4 липня 1944 року № 693/б (із грифом «цілком таємно») рапортувалося про завершення операцій по

виселенню з Криму спецпереселенців, за підсумками яких було виселено 225 009 осіб, у тому числі – 12 422 болгарина, 15 040 греків, 9 621 вірменин та 1 119 німців [43, арк. 25]. Водночас в указаному повідомленні зазначена й кількість виселених із Криму спецпереселенців – кримських татар – 183 155 осіб [43, арк. 27]. Однак в документі, згаданому нами раніше, мова йшла про 191 044 особи, вивезені із Кримської АСРР [43, арк. 27]. Тому має рацію А. Наберухін, коли робить припущення, що цифру 183 155 осіб можна вважати чисельністю не висланих, а саме прибулих до місць спецпоселення осіб і що різниця між двома показниками – 7 889 осіб – це кількість людських втрат під час перевезення до місць призначення [43, арк. 31].

Водночас підкреслимо, що в довідці Управління МВС по Кримській області про кількісний склад виселеного з Криму «спецконтингенту» від 28 березня 1952 р., та в доповідній записці начальника УМВС Кримської області А. Рижикова голові Кримського облвиконкому М. Кузьменку про кількість депортованих осіб із Криму у 1940-х роках від 14 лютого 1954 р., (із грифом «таємно») знаходимо певну розбіжність із даними зі згаданого вище спецповідомлення Л. П. Берії від 4 липня 1944 р. № 693/б про підсумкові результати кримських депортацій. Відповідно до постанов ДКО № 5859сс від 11 травня 1944 р., та № 5984сс від 2 липня 1944 р., загальна чисельність виселеного з Криму спецконтингенту становила 230 460 осіб, у тому числі: татар – 190 371 особа, греків – 16 006 осіб, вірмен – 9 821 особа, болгар – 12 628 осіб [378, с. 22].

Як бачимо, різниця в загальній чисельності депортованого із Криму спецконтингенту між даними, наведеними у вказаних документах, становить 5 451 особу. Частково це пояснюється тим, що, як читаємо у довідці Управління МВС по Кримській області про кількісний склад виселеного з Криму «спецконтингенту» від 28 березня 1952 р., та у доповідній записці начальника УМВС Кримської області А. Рижикова голові Кримського облвиконкому М. Кузьменку про кількість депортованих осіб з Криму у 1940-х роках від 14 лютого 1954 р., з липня 1944 р. по 1952 р. було виселено в

індивідуальному порядку (відповідно до постанов ДКО № 5859сс від 11 травня 1944 р., та № 5984сс від 2 липня 1944року) ще 2 737 осіб, у тому числі: татар – 959 осіб, греків – 538 осіб, болгар – 252 особи, вірмен – 222 особи, німців – 132 особи [378, с. 24].

Таблиця 5.

Підсумкові результати репресивних заходів радянської влади щодо окремих етнічних груп Кримської АСРР упродовж квітня–липня 1944 року

Показник	Усього представників різних етнічних груп	у т.ч. осіб кримських татар	у т.ч. осіб з-поміж інших етнічних груп
Арештовано «антирадянського елемента», осіб	7 833	5 989	1 844
Виселено спецконтингенту, осіб	225 009	191 044	33 965
Частка кількості арештованих в загальній кількості виселених осіб відповідної групи	3,48%	3,13%	5,43%

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [251, л. 276.; 303, л. 68–69].

Таким чином, як бачимо із табл. 5, частка арештованого «антирадянського елемента» по етнічній групі кримських татар (3,13 %) була більш як у 1,7 разів нижчою за відповідний показник в середньому по решті етнічних груп (5,43 %).

«Напрошується» певне історичне порівняння з подіями періоду після Кримської війни (1853 – 1856 рр.). У тексті циркуляру таврійського губернатора від 28 серпня 1860 р., вказувалося, що «неодноразово було наказано від мене переконувати татар, що до неодмінного виселення із Криму їх ніхто не примушує і що, залишаючись на колишніх місцях проживання, вони не наражаються на небезпеку бути виселеними всередину імперії або обмеженими в нинішньому становищі» [668, с. 178]. Як бачимо, факти

колабораціонізму татар у Кримській війні не стали для імперської російської влади достатньою підставою для їх примусового виселення з півострова, чого не можемо сказати про радянську владу.

Продовжуючи тему кримських депортацій 1944 р., не можна залишити поза увагою ще один важливий документ – звернення наркома внутрішніх справ Л. П. Берії до заступника голови РНК В. М. Молотова від 19 червня 1944 р. № 652/б (із грифом «цілком таємно») щодо навчання дітей спецпереселенців, в якому наголошувалось на неможливості організації початкової школи з навчанням національними мовами спецпереселенців (у тому числі й кримських татар) з огляду на «…відсутність відповідних перевірених педагогічних кадрів», а тому вказувалося на доцільність організації їх навчання російською мовою. Що ж до навчання дітей спецпереселенців у середніх і вищих навчальних закладах, то НКВС СРСР підкреслював доцільність його проведення у відповідних навчальних закладах на території Казахської, Киргизької й Узбецької РСР «…з правом переїзду за місцезнаходженням навчального закладу, проте без права виїзду як на час навчання, так і після закінчення навчального закладу за межі цих республік» [43, арк. 35]. Як бачимо, політика радянської влади щодо спецпереселенців не лише суттєво обмежувала право на освіту молодого покоління цієї категорії радянських громадян, а й свідомо спрямовувалася на їх русифікацію, тобто була проявом лінгвоциду.

Водночас проводилася інтенсивна русифікація Криму. У зв’язку із цим показовим є лист Я. Є. Браула Й. В. Сталіну від 13 червня 1946 р., в якому перший наводив фрагмент бесіди з одним із працівників кримського обкому, в якому останній так аргументував причину відмови у працевлаштуванні осіб єврейської національності: «…Крим має бути російським…» [79, арк. 54].

Проявом реалізації указаного «гасла» в радянській політиці у Криму стало перейменування, згідно з рішенням Кримського обкому ВКП(б) від 20 жовтня 1944 р. № 60, географічних об’єктів Криму (населених пунктів, річок та гір), перейменування районів і районних центрів Кримської АРСР у

відповідності до указу Президії Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. № 621/8 та, нарешті, видання указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. № 121/145 «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область у складі РРФСР» [79, арк. 57–65].

Якими були демографічні наслідки депортації для спецпоселенців із Криму?

Важливі висновки можемо зробити, проаналізувавши окремі демографічні індикатори, інформацію про які знаходимо в довідці начальника відділу спецпоселень МВС СРСР полковника Шияна про наявність та рух виселенців (станом на 1 жовтня 1948 р.) від 14 січня 1949 р. (із грифом «цілком таємно»):

Таблиця 6

Наявність та рух спецпоселенців станом на 1 жовтня 1948 року

Найменування контингенту	Усього виселених та прибулих додатково	Народилось	Померло	Звільнено	Перебувають на спецпоселенні на 01.10.1948
Із Криму	227 457	6 564	44 887	3 531	185 603
Калмики	90 940	2 702	16 594	1 364	75 684
Чечено-інгуші, карачаївці і балкарці	578 527	28 120	146 892	7 018	452 737
Курди, турки і хемшили	95 669	2 873	15 432	2 175	80 935
Разом по наведених вище групах	992 593	40 259	223 805	14 088	794 959
Німці	*1 070 021*	*25 792*	*45 275*	*37 784*	*1 012 754*

Джерело: складено автором за даними [43, арк. 14.].

У наведеній в табл. 6 інформації привертають особливу увагу такі показники природного руху населення в розрізі вказаних контингентів, як народжуваність та смертність. З метою аналізу останніх здійснимо для кожного контингенту обрахунок коефіцієнта Покровського (коефіцієнта Покровського–Пірла, коефіцієнта життєвості населення) за формулою

$$K = \frac{B}{M} \cdot 100,$$

де К – коефіцієнт Покровського (коефіцієнт життєвості), на 100 померлих; В – загальна кількість народжених за певний період осіб; М – загальна кількість померлих за той самий період осіб.

Використовуючи дані табл. 6, отримаємо такі значення коефіцієнта Покровського:

Найменування контингенту	Значення коефіцієнта
Із Криму	15
Калмики	16
Чечено-інгуші, карачаївці і балкарці	19
Курди, турки і хемшили	19
У середньому по наведених вище групах	18
Німці	*57*

Джерело: складено автором на основі даних [43, арк. 19–25]

Наведені вище результати наших обрахунків дають підстави для висновку, що з усіх груп спецпереселенців, які перебували на обліку в 1948 р., саме по етнічних групах, депортованих із Кримського півострова, зафіксовано найнижче значення коефіцієнта життєвості населення – 15 народжених на 100 осіб померлих, за середнього показника по групах спецпереселенців (окрім німців) – 18 народжених на 100 осіб померлих. Для порівняння наведемо обраховане нами на основі даних середнє значення вказаного коефіцієнта по Кримській області за період 1950–1956 рр. Воно становило 320,6, а в 1940 р., – 214 [163, с. 535].

Безумовно, що високий рівень смертності спецпоселенців був викликаний різкою зміною кліматичних умов проживання, жахливими побутовими умовами в місцях спецпоселень та психологічними стресами [593, с. 10]. Та водночас характерно, що у групі німецького контингенту

значення показника (57 народжених на 100 осіб померлих*) більш ніж втричі* перевищує середній показник по інших групах контингентів. І це, разом зі зробленим в попередньому абзаці порівнянням дає серйозні підстави для припущення, що радянська політика на території спецпоселень у перші роки після депортацій була елементом етноциду щодо спецпереселенців ненімецької національності. До такого припущення підштовхує й той факт, що в роки Другої світової війни значення коефіцієнта Покровського, наприклад, по Свердловську – столиці Північного Уралу становило 81 [253, с. 215].

Зважаючи на вказані вище дані, не дивним є те, що вже в 1948 р., на засіданні Бюро Кримського обкому ВКП(б) наводились факти про випадки повернення спецпереселенців, які «…за допомогою судів повертали свої будинки» (повідомлялося також, що згідно із рішенням МВС СРСР було звільнено від спецпереселення 1 000 осіб, з них 581 особу – з правом проживання в Криму). З огляду на це керівникам місцевих правоохоронних органів була дана вказівка: «…вжити всіх заходів для того, щоб подібні факти повернень спецпереселенців були виключені. Спецпереселенців, які повернулися – виселити». Водночас вирішено було звернутись до міністра внутрішніх справ СРСР із проханням «…припинити видачу дозволів на повернення спецпереселенцям в Крим» [108, с. 99]. Принагідно зазначимо, що того ж року, відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов’язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. № 123/12 (з грифом «Без публікації»), встановлювалося, що переселення зазначених у назві цього указу осіб у віддалені райони Радянського Союзу «…проведено навічно, без права повернення їх до колишніх місць проживання», а за самовільний виїзд (втечу) спецпоселенців з місць обов’язкового поселення передбачалася кримінальна відповідальність і визначалася міра покарання – 20 років каторжних робіт [11, арк. 64].

Примусове виселення із Криму більше 200 тис. жителів призвело до загострення проблеми трудових ресурсів, що змусило радянський уряд всіляко заохочувати переселення до Криму перш за все представників сільського населення УРСР та РСФСР. Невдовзі після депортації кримських татар та представників інших етносів із Криму 12 серпня 1944 р., була прийнята постанова Державного Комітету Оборони за № 6372с «Про переселення колгоспників у райони Криму». На виконання цієї постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У 18 серпня 1944 р., прийняли постанову «Про переселення колгоспників у Куйбишевський район Кримської АРСР», в якій наголошувалось на винятковій важливості організації такого переселення, а представникам радянської влади на місцях ставилось завдання забезпечити відбір колгоспників-переселенців, широко популяризувати серед переселенців інформацію про пільги і держдопомогу для таких осіб та новоорганізованих колгоспів, зокрема про закріплення за останніми земель, що заселяються, на вічне користування [147, с. 35].

У постанові Ради Міністрів УРСР «Про переселення в колгоспи Кримської області» від 29 грудня 1949 р. № 3893 на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. № 5530 було заплановано переселення до Криму 1000 сімей колгоспників із західних областей УРСР і передбачались, зокрема, списання заборгованостей переселенцям по місцю їх виходу (за податками і страховими платежами, обов’язковими поставками державі сільгосппродуктів), безповоротна грошова допомога в сумі 800 крб на голову сім’ї та по 300 крб на кожного члена сім’ї, надання переселенцям кредитів Сільгоспбанку СРСР до 12 тис. крб для відновлення й будівництва житлових будинків і надвірних будівель. Також, згідно з цією постановою, Міністерство фінансів УРСР мало передбачити в республіканському бюджеті на 1950 рік 2,015 млн крб для проведення переселення до Кримської області [147, с. 45]. Згодом постановою Ради Міністрів СРСР від 13 червня 1951 р., Сільгоспбанк було зобов'язано видавати потребуючим колгоспникам-переселенцям кредити на будівництво житлових будинків і надвірних

будівель у розмірі 20 тис. крб на одне господарство (у колгоспах Судакського, Алуштинського, Балаклавського, Куйбишевського, Бахчисарайського, Сімферопольського, Зуйського, Білогірського, Старо-Кримського районів і в колгоспах, що обслуговуються Ялтинським міськвиконкомом) та 16 тис. крб (у колгоспах інших районів Кримської області). При цьому 40 % суми кредиту покривалося за рахунок держави, а решта – підлягала погашенню протягом 10 років, починаючи із четвертого року після отримання кредиту; передбачались також кредити на придбання продуктивної худоби в розмірі до 2 тис. крб на господарство з погашенням протягом п'яти років, починаючи із третього року після його отримання [147, с. 54].

Кримські власті намагалися сприяти залишенню на постійне місце проживання в Криму звільнених у запас військовослужбовців Таврійського військового округу та Чорноморського флоту, оскільки, як наголошувалося в офіційному документі, датованому 13 вересня 1954 р., багато осіб з-поміж військовослужбовців виявило бажання залишитись на постійне проживання в Криму, у т.ч. разом із сім'ями, для подальшого працевлаштування в колгоспах, МТС і радгоспах області [14, арк. 93]. Невдовзі, в довідці відділу господарського облаштування переселенців Кримської області Раді Міністрів СРСР про здійснювані заходи з оформлення на переселення в колгоспи Криму звільнених у запас солдат і матросів Таврійського військового округу та Чорноморського флоту повідомлялось, що для роботи в радгоспах через Кримський трест радгоспів відправлено 150 чоловік [166, с. 315].

Вибуття із Криму переселенців було доволі значним. Так, упродовж 1950 – 1953 рр., частка сімей переселенців у колгоспи, що повернулися назад становила 15,7%. Типовою була ситуація з переселенцями із Вінницької області, з якої у травні 1950 р. до Криму переселилося 169 сімей колгоспників, а на 1 листопада цього ж року повернулося 84 сім'ї. При цьому секретар Судакського райкому ВКП(б) Кримської області Н. Осадчих звертався до першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова про застосування

рішучих заходів, спрямованих на повернення сімей переселенців з Вінницької області до Криму «…як дезертирів з колгоспів і боржників державі за позиками» [43, арк. 40].

Повернення переселенців у місця попереднього проживання мало серйозні причини. Так, у тогочасних офіційних документах зазначалось, що в колгоспах області не мають корів 1385 сімей переселенців, які прибули в 1952 – 1954 рр. У ряді колгоспів невирішеним залишалось питання будівництва колодязів та водопроводів, що було однією із головних причин вибуття або поганого господарського влаштування переселенців. Значна частина переселенців потребувала палива, кормів для худоби, продовольчої та грошової допомоги. Серйозні проблеми існували й у будівництві житла для переселенців, що, своєю чергою, було наслідком невиконання плану постачання будматеріалів, зокрема деревини, та, відповідно, плану здачі в експлуатацію будинків. Ті, що здавалися, через недоліки в якості їх будівництва переселенці відмовлялися приймати [44, арк. 61–70]. Так, на 10 травня 1954 р., до здачі в експлуатацію були готові 239 будинків (9,6 % плану) [44, арк. 61–70].

Труднощі з виконанням плану будівництва житла для переселенців існували і на початку 1960-х років, що було зумовлене недоліками керівництва й контролю з боку як місцевої влади, так і центральних органів виконавчої влади УРСР. Натомість в офіційних документах середини 1960-х років констатувалася значна виконана робота із соціально-побутового облаштування переселенців (будівництво установ культурно-побутового обслуговування, електрифікація, водопостачання будинків). Завдяки цій роботі намітилася тенденція до скорочення відсотка вибуття переселенців: у 1963 р., було прийнято 5 545 сімей переселенців, вибуло – 303 сім’ї (5,5 %), у 1964 р., – 6 239 сімей, вибуло – 226 сімей (3,6 %), у 1965 р., – 6 280 сімей, вибуло – 157 сімей (2,5 %) [9, арк. 3].

Таким чином, Друга світова війна відіграла надзвичайно трагічну роль у житті народів Кримського півострова. Зважаючи на нелояльне ставлення

частини населення півострова до радянської влади, доля татар, як і представників інших етнічних груп була очевидною – репресії, переселення, цькування з накладанням штампу «вороги народу». Усі «гріхи» за будь-які прояви лояльного ставлення місцевого населення до нацистського режиму радянське керівництво «перекинуло» на кримських татар, що привело до депортації корінного народу півострова.

2.4. «Передача» Криму УРСР та її наслідки

Пропагандистська машина Російської Федерації всіма доступними методами намагається утвердити в свідомості своїх громадян уявлення про «споконвічність» російського Криму та концепцію «царського подарунку» Україні, волюнтаристськи зробленого тодішнім керівником Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) М. Хрущовим. Проте пропагандисти і прихильники цієї концепції ігнорують принаймні три дуже важливі обставини.

Одна з них стосується того, що на початку 1954 р., М. Хрущов ще аж ніяк не був всевладним. Як слушно зауважує С. Кульчицький, «лише з липня 1957 р., тобто після поразки так званої «антипартійної групи», коли з Президії ЦК були виведені п’ять противників першого секретаря і введені вісім його прибічників, Хрущова можна вважати вождем в компартійно-радянському розумінні…» [613, с. 299–306].

Уявлення про другу обставину дають слова В. Сергійчука: «…питання про передачу Криму УРСР розглядалося в Кремлі ще восени 1943 р. Тоді під керівництвом другого секретаря ЦК КП(б)У Дем’яна Коротченка готувалися необхідні документи, на основі яких обґрунтовувалась закономірність включення Кримської АРСР до складу УРСР» [789, с. 523].

Наступна обставина полягає в тому, що указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р., й закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня

1954 р., про передачу Кримської області УРСР були викликані дуже вагомими мотивами ідеологічного та економічного характеру.

Ідеологічний мотив, відштовхуючись від дуже проникливих суджень П. Лисяка-Рудницького, С. Кульчицький охарактеризував у такий спосіб: «Наступники Сталіна розуміли (і це підмітив І. Лисяк-Рудницький), що з припиненням масових репресій у них залишався тільки один спосіб утримування українського народу в кордонах радянської імперії: переконування в тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника» [613, с. 299–306].

У контексті висвітлення ідеологічного мотиву передачі Криму Україні видається не зайвим згадати про те, що їй передували кардинальні зміни в тогочасному історіографічному дискурсі щодо Криму. Ідеться про наступне. У травні 1952 р., відбулась об'єднана наукова сесія відділення історії і філософії АН СРСР та Кримського філіалу АН щодо питань історії Криму під керівництвом першого секретаря Кримського обкому ВКП/б, яка, на думку одного з учасників цього заходу – М. Брайчевського, радше «…була замислена як широкомасштабна ідеологічна акція з далекоглядним прицілом» [368, с. 175].

Отож, як вказує дослідник, до 1951 р., в радянській історіографії панівною була теза, що «…приєднання неросійських народів до Росії врятувало їх від поневолення іншими агресивними сусідами (Польща, Туреччина, Іран тощо), а отже становило собою порівняно кращу альтернативу і в кожному разі менше зло». Водночас факт депортації кримських татар під час Другої світової війни різко дисонував з цією тезою. А тому, щоб вкласти хід історичних подій у несуперечливе ідеологічне русло «…було висунуто тезу про Крим, як про споконвіку слов'янську (російську) територію, внаслідок чого завоювання Тавриди в кінці XVIII ст., було інтерпретоване як відновлення історичної справедливості, а на шпальтах

видань (у тому числі наукових) з'явилося сакраментальне слово «возз'єднання» [368, с. 176].

Як зазначає М. Брайчевський, під час цієї наукової сесії щодо термінологічного питання: «приєднання» чи «возз'єднання» Криму з Росією розгорілася гостра дискусія, у результаті якої було прийняте рішення, що найбільш правильним все ж буде вживання терміну «включення» Криму до складу Росії. [368, с. 179] Вельми симптоматичними, на наш погляд, стали деякі із завдань у галузі вивчення історії Криму, вирішення яких Об'єднана сесія вважала позачерговим: «Організувати роботу зі створення справді наукової історії Криму в її нерозривному зв'язку з історією російського народу», «рішуче боротися проти ідеалізації… татар в історії Криму» [368, с. 181–182].

Постає питанням: чи не мали стати «першочергові» завдання, визначені Об'єднаною науковою сесією відділення історії й філософії АН СРСР та Кримського філіалу АН у травні 1952 р., тим ідеологічним підґрунтям, у яке в наступні роки легко б вкладалася радянська ідеологема про Крим як про свого роду «подарунок» Україні з боку Росії? [613, с. 299–306].

Та ідеологічний мотив аж ніяк не був основним. Це з очевидністю випливає з наведеного нижче фрагменту промови Голови Президії Верховної Ради РРФСР М. Тарасова на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року:

«Кримська область, як відомо, займає весь Кримський півострів і територіально примикає до Української республіки, будучи немовби природним продовженням південних степів України. Економіка Кримської області тісно зв'язана з економікою Української республіки.

З географічних і економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки є доцільною і відповідає загальним інтересам Радянської держави» [169, с. 199]. Правда, у промові М. Тарасова є й слова про те, що «передача Кримської області до складу Української республіки… буде сприяти дальшому зміцненню братерських зв'язків між

українським і російським народами, ще більшому розквітові Радянської України, розвитку якої наша партія і уряд приділяли завжди велику увагу» [169, с. 200].

Тобто ідеологічний мотив усе ж таки в цій промові певною мірою присутній. Та його немає в постанові Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» від 5 лютого 1954 р., мотивувальна частина якої містить лише посилання на «…спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю й УРСР…» [169, с. 196]. Аналогічною є й мотивувальна частина указу Президії Верховної Ради СРСР «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР» від 19 лютого 1954 року [169, с. 205].

Отже, головний мотив передачі Кримської області до складу України був економічним. Тим більше, що повоєнна відбудова господарської системи Криму здійснювалася вкрай повільно й з великими труднощами. Численні історичні документи дають підтвердження тому факту, що в повоєнному десятиріччі багато галузей господарства Криму залишались у занедбаному стані.

То ж якими були соціально-економічні наслідки передачі Криму Україні? Чи була виконана обіцянка Президії Верховної Ради УРСР, що «уряд України подбає про дальший розвиток і процвітання народного господарства Криму»?

На наш погляд, кращий шлях для отримання відповідей на ці питання – порівняльний аналіз соціально-економічної динаміки в Криму в повоєнному десятилітті та десятиліття після передачі регіону до УРСР. Перед тим, як перейти до цього аналізу, потрібно, на наш погляд, надати методологічну оцінку попередніх спроб використати метод статистичних порівнянь в аналізі соціально-економічного розвитку Криму. Основні її складові є такими:

1) ці спроби мали фрагментарний характер (аналізувалися лише окремі показники), нерідко – лише за окремі роки, що не дає можливості ґрунтовно

проаналізувати структурні зміни в соціально-економічному житті півострова та відслідкувати динаміку змін упродовж виокремленого періоду;

2) використання окремих порівнянь є некоректним, наприклад, порівняння посівних площ повоєнних років з їх розмірами до початку Другої світової війни та навіть до початку Першої світової війни [789, с. 517], темпи збільшення динаміки посівних площ в перші роки повоєнної відбудови порівняно з показниками впродовж наступного десятиліття, різні види продуктивності використання виробничих ресурсів. Адже на початковому етапі вкрай низькою є база порівняння;

3) навіть за умови коректності порівнянь, не завжди є можливість для їх достовірної інтерпретації. Так, для оцінки рівня матеріального добробуту загальна позитивна динаміка окремих мезоекономічних індикаторів, не будучи зваженою на чисельність населення (як наприклад, зростаюча в часі динаміка виробництво агропродукції), може давати не зовсім правильне уявлення про дійсний стан речей.

І ще одне зауваження методологічного характеру. Своє завдання щодо порушеного кола проблем ми вбачаємо в тому, щоб показати не абстрактну динаміку зміни макропоказників, а використати для їх оцінки індикатори такого роду, які дадуть змогу відстежити зміну добробуту населення Криму упродовж періоду повоєнної відбудови Криму до 1954 р., та в наступному десятилітті.

Почнемо наш аналіз із розгляду індикаторів розвитку агросектора Криму. Як свідчать численні документи, ситуація в цьому секторі на час приєднання Криму до України році була непростою. Так, наприклад, в одному офіційному документі щодо рослинництва повідомлялося про вкрай погане освоєння сівозмін, значне відставання врожайності окремих сільськогосподарських культур порівняно із довоєнними їх рівнями, щодо тваринництва – поганий стан забезпечення грубими кормами поголів’я в колгоспах багатьох районів та забезпеченості свійських тварин приміщеннями [5, арк. 105, 109–117]. В іншому документі, за результатами

перевірки колгоспів, МТС та радгоспів окремих районів Криму робиться висновок, що сільгоспроботи в багатьох із них здійснюються неорганізовано, має місце безгосподарність, поганою є організація роботи обласного управління сільського господарства [44, арк. 33–36].

У проекті листа голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка, першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Раді Міністрів СРСР та ЦК КПРС про необхідність здійснення спеціальних заходів з відновлення та розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області, датованому 7 квітня 1954 р., пропонувались істотне нарощування посівних площ овочів, закладка нових садів, виноградників та ягідників, ряд заходів, спрямованих на стрімке підвищення врожайності всіх с/г культур і продуктивності тваринництва, будівництво та технічне оснащення МТС і радгоспів, підвищення рівня механізації с/г робіт, робіт з розвитку водного господарства [254, арк. 2–3].

Важливі акценти тогочасних проблем у сільському господарстві Криму простежуються в довідці до проекту постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області Української РСР» від 7 квітня 1954 р. В її тексті констатується, що, попри провідне місце садівництва й виноградарства в економіці колгоспів та радгоспів гірських і передгірських районів, ці галузі сільського господарства «…сильно запущені»; відпуск міндобрив для колгоспів області здійснювався у вкрай обмеженому обсязі й зовсім відсутній під сади та виноградники [166, с. 197].

У довідці сектора сільськогосподарських приміських зон Управління справами Ради Міністрів УРСР (далі – РМ УРСР) «Про стан садівництва та виноградарства в колгоспах Кримської області», підготовленій не пізніше жовтня 1954 р., знаходимо вказівки на дуже низький рівень агротехніки у садівництві та виноградарстві, грубі порушення вимог останньої при здійснені агротехнічних заходів, нестачу посадкового матеріалу [166, с. 202]. Однак вже невдовзі фіксувалося, що в четвертому кварталі 1954 року й

навесні 1955 р., проведено значну роботу з посадки садів та закладення виноградників і посіву кукурудзи, констатувалися покращання агротехніки, успіхи в розвитку парниково-тепличного господарства [42, арк. 5–29].

Ми порівняли показники виробництва основних видів продукції агросектора в розрахунку на душу населення в 1940 та 1945 рр., а також обчислені нами середні показники виробництва основних видів продукції цього сектора в розрахунку на душу населення за п’ять років, що передували приєднанню Криму до України (1950 – 1954 рр.), та п’ять років після передачі Криму Україні (1955 – 1959 рр.). Результати порівняння наведені в табл. 7.

Таблиця 7.

Середні показники виробництва основних видів продукції агросектора в УРСР та в Криму в розрахунку на 1 особу (за п’ятирічними періодами, до та після передачі Криму УРСР)

Вид продукції агросектора	Регіон	1940	1945	Середнє значення показника за період 1950-1954 років	Середнє значення показника за період 1955-1959 років	Зміна
1	2	3	4	5	6	7
масло тваринне, кг	УРСР	0,8	-	2,0	4,0	195 %
	Крим	0,4	0,7	1,4	2,9	213 %
олія, кг	УРСР	3,8	-	5,9	9,2	156 %
	Крим	1,1	3,0	1,7	4,5	258 %
мука, кг	УРСР	166,6	-	143,6	182,8	127 %
	Крим	220,7	151,1	175,3	217,8	124 %
крупа, кг	УРСР	10,2	-	8,6	10,0	117 %
	Крим	5,4	7,4	2,7	4,6	174 %
хліб і хлібобулочні вироби, кг	УРСР	99,2	-	86,9	97,1	112 %
	Крим	177,9	127,3	148,1	136,8	92 %
ковбаси і копченості, кг	УРСР	1,6	-	2,6	4,6	174 %
	Крим	2,5	0,8	5,9	7,5	128 %
макаронні вироби, кг	УРСР	1,9	-	2,5	3,7	150 %
	Крим	4,4	0,5	5,3	8,8	167 %
вино виноградне, л	УРСР	1,2	-	1,6	2,9	185 %
	Крим	6,0	3,2	5,2	11,0	210 %

1	2	3	4	5	6	7
консерви умовних банок	УРСР	8,2	-	10,7	20,5	191 %
	Крим	69,5	18,3	68,9	103,7	151 %
м'ясо (включаючи субпродукти 1 категорії), кг	УРСР	7,2	-	10,9	17,7	162 %
	Крим	6,9	3,0	19,6	25,4	130 %
сир, кг	УРСР	0,06	-	0,19	0,44	234 %
	Крим	0,004	-	-	0,02	-
молоко, л	УРСР	172,1	-	196,6	311,3	158 %
	Крим	-	-	183,2	293,7	160 %
яйця, шт	УРСР	79,2	-	102,0	136,8	134 %
	Крим	-	-	116,1	141,4	122 %

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [161 – 165].

Отже, як видно із табл. 7, після передачі Криму УРСР обсяги виробництва продукції агросектора впродовж п’яти років після перепідпорядкування Криму зростали стрімкими темпами. Так, виробництво масла тваринного в розрахунку на одного жителя півострова збільшилось в 2,1 разу (з 1,4 до 2,9 кг; у 1940 р., цей показник становив 0,4 кг), олії – в 2,6 разу (з 1,7 до 4,5 кг; у 1940 році цей показник становив 1,1 кг), вина виноградного – в 2,1 разу (з 5,2 до 11 кг; у 1940 р., цей показник становив 6 кг), ковбас і копченостей – в 1,3 разу (з 5,9 до 7,5 кг; у 1940 р., цей показник становив 2,5 кг), макаронних виробів – у 1,7 разу (з 5,3 до 8,8 кг; у 1940 р., цей показник становив 4,4 кг).

Говорячи про розвиток сільського господарства Криму, не можна не сказати про проблему водопостачання. У згаданій вище довідці до проекту постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області Української РСР» від 7 квітня 1954 року визнається, що недостатньо використовуються можливості щодо розширення зрошуваних площ і покращання водопостачання внаслідок відсутності необхідного обладнання і матеріалів та що багато колгоспів у ряді районів області позбавлені джерел водопостачання й змушені здійснювати підвіз води для побутових та господарських потреб на відстань 5–10 км, що

обмежує можливості підвищення продуктивності тваринництва, овочівництва, садівництва. Там же констатується, що дуже повільно здійснюється будівництво Сімферопольського, Старо-Кримського, Чорнорічинського водосховищ та інших водогосподарських об’єктів і що нагального вирішення потребує проблема впорядкування русел річок, а також меліорації їх заплави [42, арк. 5–29].

Принагідно зазначимо, що перебіг процесу із водозабезпеченням Кримського півострова у повоєнні роки висвітлює логіку прийняття Москвою рішення щодо передачі «братньому українському народу» Криму та може певною мірою сприйматись як передвісник цієї знакової події в історії України радянського періоду.

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1951 р. «Про заходи з будівництва Південно-Українського й Північно-Кримського каналів і про зрошення земель у південних областях України та в Північних районах Криму» Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У постановили, зокрема: зобов’язати трест «Укрводпроект» забезпечити проведення проектно-пошукових робіт і подання Раді Міністрів СРСР проектних завдань по окремих об’єктах будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (по Північно-Кримському каналу з водосховищами з відгалуженням на Роздольне – 1 травня 1952 р.; по зрошувальних і обвідних системах Південно-Українського і Північно-Кримського каналу – 1 жовтня 1953 р.); зобов’язати облвиконкоми и обкоми КП(б)У Запорізької, Херсонської, Миколаївської і Дніпропетровської областей «…взяти під особливий контроль виконання всіх заходів, пов'язаних із розгортанням робіт з будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»; обов'язати виконкоми обласних, районних і міських Рад депутатів трудящих, обкоми, міськкоми і райкоми КП(б)У «…взяти під особливий контроль виконання підприємствами і організаціями замовлень і відправку вантажів для Великих будов Радянського Союзу, в тому числі для будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів»; зобов'язати відділ пропаганди і

агітації ЦК КП(б)У «…в 10-денний термін розробити конкретні заходи щодо розвитку масово-політичної роботи серед будівельників Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»; зобов'язати керівників міністерств і відомств республіканського підпорядкування і керівників підприємств республіканського і союзного значення «…виконувати точно в строк і високоякісно всі замовлення великих будов Радянського Союзу, в тому числі будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, як особливо важливі і почесні державні завдання» [2, арк. 2–15].

Як бачимо, всі ці завдання ставилися перед УРСР. Відтак, можемо припустити, що в разі, якщо б із залученням ресурсів УРСР – без юридичного акту передачі Криму УРСР, Північно-Кримський канал мав шанси бути збудованим у відносно короткі строки, Крим би й надалі залишався в складі РСФСР.

Опосередковано про зв’язок між приєднанням Криму й будівництвом Північно-Кримського каналу свідчить той факт, що невдовзі після указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» 15 березня 1954 р., з’являється Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ «Про будівництво Північно-Кримського каналу», в якій, зокрема, зазначається, що Рада Міністрів Союзу РСР постановою від 26 січня 1954 р. № 140 «…прийняла пропозицію про будівництво Північно-Кримського каналу», а Рада Міністрів Української РСР і ЦК КП України, з метою безумовного виконання вказаної постанови Ради Міністрів Союзу РСР від 26 січня 1954 р. № 140 постановили зобов'язати Міністерство сільського господарства УРСР і Кримський облвиконком «…розробити і до 1 квітня 1954 р., подати на затвердження Ради Міністрів УРСР планове завдання на проектування зрошення і сільськогосподарського освоєння 100 тис. гектарів і обводнення 700 тис. гектарів земель Кримської області за рахунок дніпровських і підземних вод» [2, арк. 7–8].

Після передачі Криму до складу України в ньому прискорився роздрібний товарообіг.

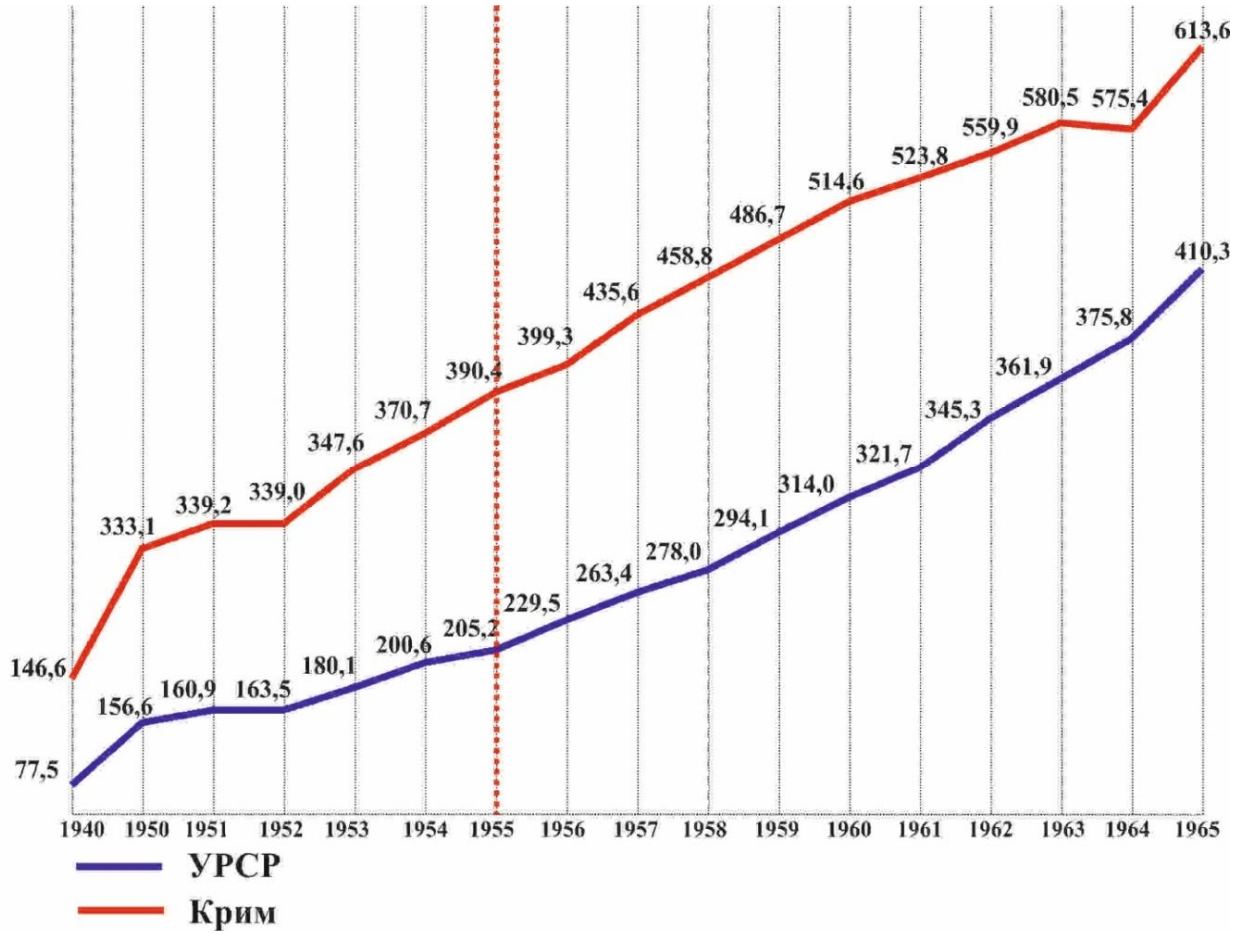

Рис. 2. Загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі в УРСР та в Криму в розрахунку на 1 особу, крб у цінах відповідних років
Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [189; 190; 191; 192; 193].

Як видно із рис. 2, розрив у темпах зростання душового обсягу роздрібного товарообороту в Криму й загалом в Україні після передачі Кримської області УРСР набув тенденції до збільшення.

Щодо тогочасного стану розвитку охорони здоров’я в Криму потрібно вказати, наприклад, на таке. У довідці до проекту постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області Української РСР» від 7 квітня 1954 року зазначалося, що багато здравниць розміщено в непристосованих приміщеннях, в яких неможливо організувати якісне медичне обслуговування, і що не всюди відновлені загальнокурортні лікувальні

заклади. Наголошувалось також, що в післявоєнний період не було побудовано жодної установи сфери охорони здоров’я, у дев’яти районах області відсутні районні лікарні, за потреби в 7600 лікарняних ліжок в області функціонує всього 6020 ліжок, у зв'язку з чим спостерігається значна кількість відмов хворим у стаціонарному лікуванні [2, арк. 5–29].

Про той факт, що саме впродовж періоду після передачі Кримської області до складу УРСР посилився розвиток інфраструктури системи охорони здоров’я Криму, свідчать, зокрема, результати проведених нами обрахунків, наведені на рис. 3.

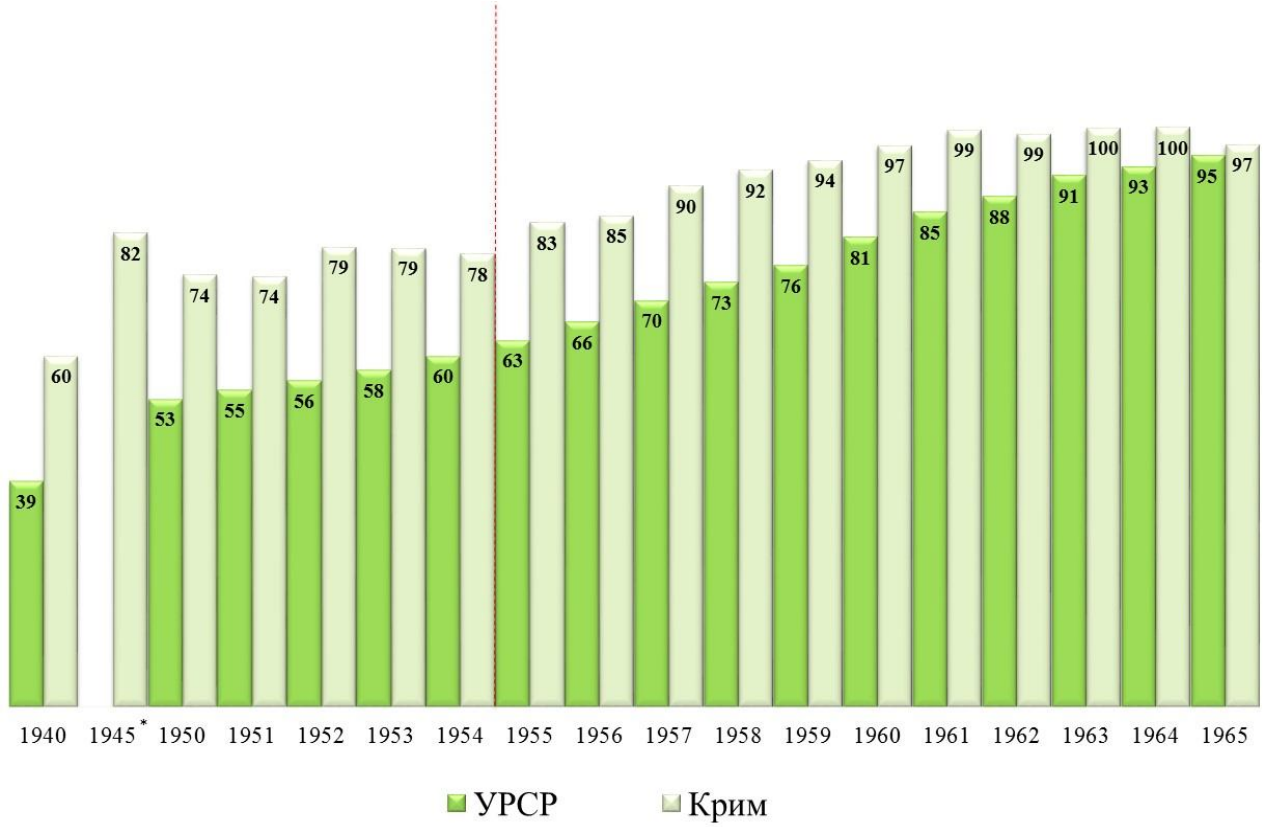

Рис. 3. Динаміка забезпеченості ліжковим фондом у закладах охорони здоров’я УРСР та в Криму упродовж 1940–1965 рр., у розрахунку на 10 тис. населення
Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [162 – 165].
Примітка: дані по УРСР за 1945 рік відсутні.

Як бачимо на рис. 3, у повоєнний період до приєднання Криму до УРСР в 1954 р., забезпеченість лікарняними ліжками населення регіону не відновилась до рівня 1945 року (82 ліжка на 10 тис. населення), становивши в 1954 р., 78 ліжок на 10 тис. населення. Після приєднання до Української РСР цей показник неухильно зростав аж до 1962 р., в якому він не змінився

порівняно з попереднім, а станом на 1963 рік він становив 100 ліжок на 10 тис. населення (приріст порівняно з показником 1954 р., – 28 %).

Аналогічна ситуація спостерігалася й щодо динаміки забезпеченістю лікарями та середнім медичним персоналом у розрахунку на 10 тис. населення (див. табл.8).

Таблиця 8.

Динаміка забезпеченості лікарями та середнім медичним персоналом в УРСР та в Криму у 1940–1965 роках, у розрахунку на 10 тис. населення

Показник	Регіон	1940	1945	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1960	1965
Лікарі	УРСР	8	н/д	13	14	14	14	15	15	19	23
	Крим	17	21	32	31	30	31	33	35	38	41
Середній медичний персонал	УРСР	25	н/д	37	38	39	41	43	47	65	74
	Крим	40	49	70	59	61	66	71	82	102	106

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [162 – 165].

Як видно із табл. 8, у Криму, після певного повоєнного зростання значення показників забезпеченості лікарями та СМП, у період з 1950 по 1954 рік спостерігалось навіть зниження значень показників, про які йдеться. Після передачі Криму до УРСР відбулося суттєве їх зростання.

Очевидно, що такий стрімкий розвиток господарського життя Криму обумовлювався, поряд із міграційними процесами (заселенням Криму в т.ч. українським населенням), і значними обсягами капіталовкладень, які залучалися в розвиток півострова. Яскравим свідченням цього є факти, наведені на рис. 4.

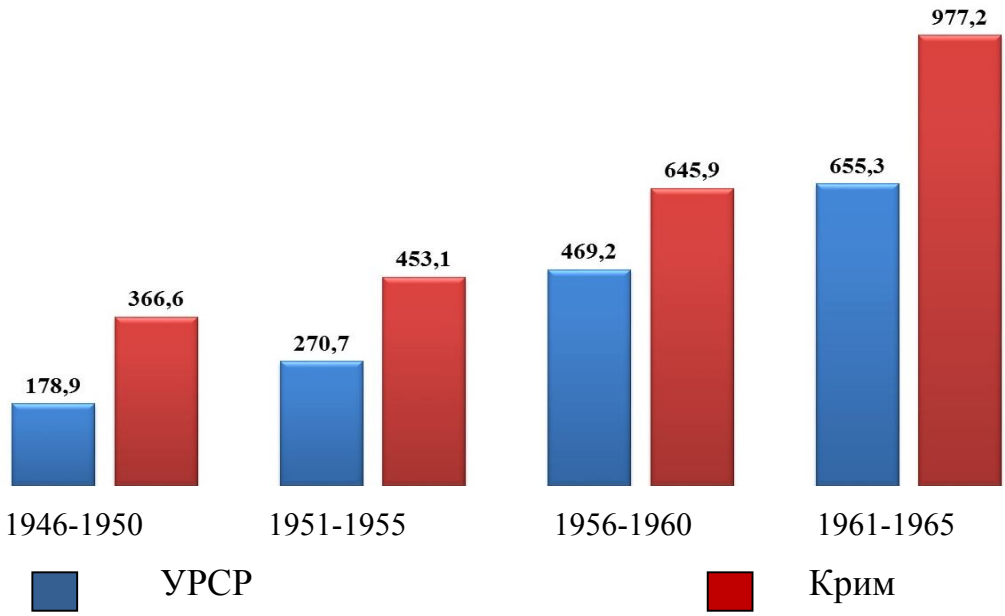

Рис. 4. Динаміка капіталовкладень державних та кооперативних підприємств (без колгоспів) в розрахунку на одну особу у 1946–1965 рр., крб в порівнянних цінах
Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [162 – 165].

Як бачимо, упродовж післявоєнної відбудови радянської економіки в період 1946–1965 рр., показники капіталовкладень в розрахунку на одну особу, що спрямовувалися в Крим, значно перевищували значення відповідного середнього показника по УРСР (показово, що в період 1946–1950 рр., кримський показник перевищував республіканський удвічі, впродовж 1951–1955 рр., – на 40%, упродовж двох наступних періодів – приблизно на 30 %). Це підводить до висновку, що за час перебування Криму в складі РСФСР не вдалося забезпечити розбудови народного господарства навіть за вдвічі більші обсяги інвестицій на одну особу.

Зрозуміло, що не можна залишити поза увагою ситуацію в Криму з мовним питанням. Певне уявлення про його стан у 1954 р., можна скласти з виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного на XXV-й Кримській обласній партійній конференції про порядок впровадження української мови на півострові від 10 березня 1954 р., який запевнив, що діловодство й надалі вестиметься російською мовою, оскільки необхідності переведення його на українську – немає [45, арк. 183–184].

Мовне питання в Криму проявилось і у сфері освіти, особливо шкільної. Так, у рішенні президії ЦК КПУ від 16 липня 1954 року знаходимо вказівки

на заходи, спрямовані на підвищення якості освіти в Криму шляхом обміну лекторами вузів з іншими областями УРСР, курсів перепідготовки та підвищення кваліфікації вчителів, семінарів для керівного складу шкіл, читання лекцій, консультацій, доповідей тощо [38, арк. 114–117]. Кримський обком КП України і Міносвіти УРСР 29 вересня 1954 року запропонували організувати у 1954/1955 навчальному році відділення української мови і літератури при історико-філологічному факультеті Кримського педінституту, скерувавши туди кваліфікованих викладачів, та забезпечивши заклад навчальними і методичними матеріалами [38, арк. 49–50].

Кримський обком КП України ЦК КПУ підкреслював необхідність запровадження вивчення української мови та літератури з II по VIII класи включно в усіх школах Кримської області в наступному – 1955/1956 навчальному році, оскільки на даний час немає достатньої кількості вчителів, які володіють українською мовою (так, з 2193 вчителів початкових класів лише 94 вчителя володіють українською мовою). У річному звіті про роботу шкіл Кримської області за 1955–1956 навчальний рік у сфері вивчення української мови вказувалося, зокрема, що в процесі запровадження української мови у школах Кримської області виникали значні труднощі з огляду на те, що лише окремі вчителі початкових класів володіють українською мовою. У той же час наголошувалося, що «учні з великим бажанням і інтересом ставляться до вивчення української мови» [147, с. 90].

Згодом, у річному звіті про роботу шкіл Кримської області за 1957/1958 навчальний рік у сфері вивчення української мови констатувалося: «Трирічний досвід вивчення української мови довів, що учні добре засвоюють програму з української мови, а вивчення її не завдає ніякої шкоди вивченню російської мови» і в поточному навчальному році українську мову вивчають 26 787 учнів, що навчаються в 1 704 класах [147, с. 125].

Непрості проблеми існували в сфері функціонування україномовних середніх шкіл. Недарма у виступі завідувача Кримським обласним відділом народної освіти О. Косяка на IX пленумі Кримського обкому КПУ (8 жовтня

1957 р.) про труднощі в роботі першої школи з українською мовою навчання у м. Сімферополі наголошувалося на важливості функціонування таких шкіл і зазначалося, що до війни в Криму шкіл з українською мовою навчання було 38, хоча «…не було такого масового переселення в Крим з корінних областей України, як зараз» [147, с. 135].

Тим не менш значний дисбаланс між структурою шкіл та учнів за мовами навчання у порівнянні зі структурою населення Кримської області зберігався й в 1959 році (див. табл. 9).

Таблиця 9.

Розподіл шкіл та учнів за мовами навчання у початкових, семирічних та середніх школах Кримської області за мовами навчання на початок 1958/1959 начального року

Показник	Мова навчання			Разом
	Українська	Російська	Інші мови навчання	
Загальна кількість шкіл				985
У тому числі: шкіл з однією мовою	3	978	0	981
Разом учнів у школах з однією мовою	306	136 429	0	136 735
структура, %				
Частка шкіл з однією мовою навчання загальній чисельності	0,3%	99,7%	-	100,0%
Частка учнів у школах з однією мовою навчання загальній чисельності	0,2%	99,8%	-	100,0%
Довідково: Структура населення Кримської області УРСР за переписом населення 1959 року	*Українці*	*Росіяни*	*Інші етнічні групи*	*Всього*
	22,3%	*71,4%*	*6,3%*	*100,0%*

Джерело: складено за розрахунками автора, здійсненими за даними [82, арк. 5].

Отже, як видно з табл. 9, частка шкіл та учнів з українською мовою навчання в загальній чисельності становили відповідно 0,3 % та 0,2 % за частки українського населення в загальній його чисельності по Кримській області УРСР 22,3 %. Це особливо показовий факт, якщо, до прикладу,

врахувати зміст доповідної записки секретаря ЦК КПУ А. Скаби та завідувача відділом шкіл ЦК КПУ К. Колосової ЦК КПУ від 26 листопада 1959 р., в якій зазначалося, що впродовж останніх чотирьох років з різних областей України переселено більш як 17 тис. сімей, з яких половина – із західних областей. Показовою була й ситуація по інших (окрім росіян) етнічних групах. Так, частка інших (окрім українців та росіян) етнічних груп населення області становила 6,3 % (а це 75,5 тис. осіб), при цьому не було жодної школи з мовою навчання представників цих груп. Натомість, за частки в структурі населення області росіян, що становила 71,4 %, частка шкіл з російською мовою навчання та учнів у таких школах становили відповідно 99,7 % та 99,8 % [696, с. 145].

Після передачі Кримської області до УРСР серйозні кроки щодо популяризації української мови передбачались планом заходів із масово-політичної й культурно-освітньої роботи в Кримській області на липень–вересень 1954 р., затвердженим рішенням президії ЦК КПУ про надання допомоги в роботі партійним, радянським і господарським організаціям Кримської області 16 липня 1954 р. Зокрема, було передбачено забезпечення книготорговельної мережі Кримської області літературою українських видань на суму 1 млн крб, планувались заходи, спрямовані на популяризацію творів українських письменників, передбачалось також направити протягом липня–жовтня 1954 р., на гастролі до області кращі театральні й музичні колективи і виконавців УРСР, зокрема, Державний Український хор, Державну капелу бандуристів УРСР, ансамбль танцю УРСР, Буковинський народний хор, Закарпатський народний хор [228, с. 15].

Певні зрушення щодо поширення української мови в Кримській області відбулись у ЗМІ. Так, бюро Кримського обкому КПУ 30 вересня 1954 р., постановило з 1 листопада 1955 р., почати видання україномовної обласної газети «Радянський Крим» періодичністю п’ять номерів на тиждень, разовим тиражем 20 тис. екземплярів. Привертають увагу висловлювання про запровадження української мови в партійній роботі, які 12 березня 1957 р.,

учасники зборів партійного активу Кримської області почули від першого секретаря Кримського обкому КПУ В. Комяхова. Останній, звернувши увагу на те, що вперше на зборах обласного партактиву Криму окремі доповідачі виступали українською мовою зазначив: «…це цілком правильно і закономірно». Він також висловив думку, що було б правильно, «коли б товариші, які володіють українською мовою, виступали в районах, колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, на підприємствах, в творчих організаціях, наукових установах, в школах і вузах. Це тому, що в Криму більше 250 тисяч чоловік українського населення» [48, арк. 81–82].

Та дуже швидко виявилось, що ці побажання не вкладаються в позицію Москви щодо національної політики та мовного питання. В усій країні посилилася русифікація, і Крим аж ніяк не став винятком. Навпаки, у ньому цей процес був особливо відчутним.

Так, у 1960/61 навчальному році з-поміж 215,7 тис. учнів 1 217 кримських шкіл тільки 24 тис. п’ятикласників (тобто лише 11 %) навчалися української мови, а в 1970 р. на весь Крим була одна україномовна школа зі 412 учнями, причому наступного року в ній вже не розпочався набір до першого класу [48, арк. 71–72]. Тому не дивно, що у 1989 р. 62,1 % українців Сімферополя визнали рідною російську мову 102, арк. 71–72]. Можна навести чимало подібних фактів. Та навіть вже вищеперелічених достатньо для висновку, що Крим, відбудований за рахунок коштів бюджету УРСР, став в ній чи не найміцнішою твердинею так званого «русского мира». З огляду на це, передачу Криму до складу УРСР можна вважати однією із форм реалізації курсу Москви на його подальшу русифікацію.

Яскраво курс на русифікацію Криму виявився в реакції Кремля на активізацію й наростання кримськотатарського національно-визвольного руху після завершення «відлиги» другої половини 1950–початку 1960 рр., під час якої не справдилися надії кримських татар на відновлення історичної справедливості, що було наслідком існування серйозних розбіжностей у

поглядах політичної верхівки на шляхи розв'язання проблем, пов'язаних з репресованими народами [220].

Віховими для розгортання національного руху кримських татар стали окремі правові акти радянської влади післясталінської доби. Це, наприклад, указ Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни» від 28 квітня 1956 р. У цьому документі проголошувалося, що, оскільки існуючі обмеження в правовому становищі спецпоселенців (зокрема, кримських татар) «…у подальшому не викликаються необхідністю», було прийнято рішення зняти таких осіб з обліку спецпоселень та звільнити від адміністративного нагляду органів МВС СРСР. При цьому зазначалось, що зняття обмежень щодо спецпоселення таких осіб «…не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місця, звідки були виселені». Поява цього правового акту викликала серйозне невдоволення та протести, у тому числі й з боку кримських татар – багато з них категорично відмовлялися дати розписки про оголошення їм тексту указу, а кількасот зробили написи на розписках з вимогами відновлення майнових прав та права виїзду до Криму [220].

Невдовзі, 24 вересня 1956 р., ЦК КПРС було прийнято постанову, текст якої прямо проголошував: «Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар… а також те, що в цей час територія Криму є областю Української РСР і заселена» [220]. Таким чином, ця постанова мінімізувала ймовірність набуття права кримськотатарського народу на національну автономію [220], а проблема «кримських татар» перебувала на особливому контролі місцевих чиновників [80, арк. 32–39], [81, арк. 3–5].

Ще одним ключовим документом того часу у світлі активізації національного руху кримських татар став указ Президії ВР СРСР «Про громадян татарської національності, які проживають у Криму» від 5 вересня

1967 року. У ньому проголошувалося, що «…факти активної співпраці з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необґрунтовано віднесені до всього татарського населення Криму. Ці огульні обвинувачення щодо всіх громадян татарської національності, які проживали в Криму, повинні бути зняті…». Однак таке визнання вказаних помилок радянської влади мало лише декларативний характер, оскільки Президія ВР СРСР постановила відмінити відповідне рішення державних органів тільки «…у частині, що містить огульні обвинувачення щодо громадян татарської національності, які проживали в Криму» [220], водночас завбачливо наголошуючи на тому, що кримські татари «…укоренились на території Узбецької та інших союзних республік», і на повноті реалізації їх прав як громадян СРСР та сприянні особам татарської національності в господарському та культурному будівництві – з метою «…подальшого розвитку районів з татарським населенням» (зрозуміло, передусім за межами Криму).

Отже, фактично йшлося про паліативні заходи, які мали на меті не допустити постановки й кардинального вирішення питання про повне відновлення порушених прав кримських татар, перш за все надання їм можливості повернення до Криму. Тому цілком слушною є точка зору М. Бугая, що «…кримські татари отримували напівсвободу», будучи й надалі позбавленими права на повернення конфіскованого при депортаціях майна, як і права повертатися на місця виселення [378, с. 20–26].

Незабаром після появи указу Президії ВР СРСР «Про громадян татарської національності, які проживають у Криму» від 5 вересня 1967 р., а саме 12 жовтня 1967 р., групою «автономістів» з-поміж кримських татар поблизу облвиконкому в Сімферополі було проведено мітинг за участю близько 200 осіб для передачі вимог щодо прописки та працевлаштування. З найбільш активними учасниками цього мітингу було проведено «профілактичні» бесіди і запропоновано покинути територію півострова [220].

У 1968 році в Сімферополі кримськотатарські «автономісти» продовжували організовувати масові заходи, вимагаючи надання їм прописки, житла та працевлаштування. Органи міліції за погодженням із Кримським обкомом щодо таких осіб здійснювали, зокрема, заходи з виселення за межі Криму: так, у ніч з 17 на 18 травня найбільш активних автономістів було затримано та відправлено літаком у Ташкент. У ці дні також були виселені за межі Криму ще 98 осіб, водночас місцеві силові органи затримали на шляхах в'їзду в Крим ще близько 800 кримських татар.

У цей час в Узбецькій РСР КДБ разом з парторганізаціями здійснювалися заходи з компрометації та підриву впливу на населення очільників «руху за повернення татар в Крим». Такі заходи на практиці означали перехоплення ініціативи органами радянської влади, щоб видати факти переселення в Крим певної кількості сімей кримських татар не як результати діяльності «ініціативних груп», а як прояв піклування влади, з поширенням інформації про те, що татари, лояльні до «автономістів», на повернення до Криму не можуть розраховувати. Була розгорнута й агітаційно-роз'яснювальна робота з метою зниження рівня підтримки активістів з боку кримськотатарського населення. Такі дії влади реально послаблювали позиції «автономістів», адже у випадку відкритого прояву негативної реакції останніх на «оргнабір», здійснюваний радянською владою, послаблювався вплив «ініціативних груп» на населення. Це створювало об'єктивні труднощі в разі відправлення кримськотатарських делегатів з вимогами до Москви, оскільки в останній представники влади формально мали можливість заявити про фактичний початок переселення в Крим [84, арк. 12–18], [85, арк. 2–3].

За період з 1968 по 1 січня 1977 року в Кримську область переселилося 6637 осіб (із них 2958 осіб – по організованому переселенню, 3679 осіб – в індивідуальному порядку) [137, с. 104], [82, арк. 1–18], [83, арк. 120–122]. При цьому динаміка переселення татар в індивідуальному порядку виглядала таким чином (табл. 10)

Таблиця 10.

Динаміка неорганізованого припливу татар, що переселялися в Крим у 1973–1977 роках

	1973 рік	1974 рік	1975 рік	1976 рік	1977 рік
Кількість осіб, прибулих у Кримську область в індивідуальному порядку	32	128	605	901	2795

Джерело: складено за даними: [137, с. 104].

Зовсім інша картина динаміки переселення склалася щодо осіб, які прибували в Крим за оргнабором (табл. 11).

Таблиця 11.

Динаміка переселення в Крим татар по оргнабору, здійснюваного радянською владою у 1969–1977 роках

	1969 рік	1970 рік	1971 рік	1972 рік	1973 рік	1974 рік	1975 рік
Кількість татарських сімей, прибулих в Кримську область по оргнабору	104	45	65	50	29	48	50

Джерело: складено за даними: [137, с. 101].

Втім, не виключено, що такі невисокі темпи могли бути наслідком реалізації задуму радянської влади, щоб, з одного боку, мати можливість стверджувати, що вона сприяє репатріації татар, а з другого – дотримуватися певного мінімально прийнятного її темпу. Натомість темпи переселення до Криму осіб кримськотатарської національності поза оргнабором дійсно не могли не викликати певної стурбованості з боку радянських властей.

Логічно припустити, що останнє стало однією з основних причин, що обумовили прийняття Радміном СРСР секретної постанови від 15 серпня 1978 р. № 700 «Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області», відповідно до якої передбачалось встановити, починаючи з 15 жовтня 1978 р., як тимчасовий захід видалення із Кримської області органами внутрішніх справ, за рішенням виконкомів місцевих рад, тих осіб, які прибувають в неорганізованому порядку в Крим і проживають без

паспортів, за недійсними паспортами, без прописки або реєстрації. Водночас передбачалося, що громадяни, які допустили проживання в себе зазначеної вище категорії осіб, у випадку накладення за ці порушення адмінстягнення двічі на рік, підлягають виселенню за межі Кримської області на строк до двох років [193].

У доповідній записці Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука Першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому від 13 квітня 1982 р. наголошувалось, зокрема, на скороченні «неорганізованого переселення татар до Криму» (завдяки Постанові РМ СРСР № 700), а також повідомлялось про те, що ідея збору грошових коштів на «народну справу», його організатори та залучені до цього особи – скомпрометовані. Поряд із цим наводились дані про те, що з моменту прийняття вказаної постанови із Криму було виселено 459 сімей кримських татар без прописки [137, с. 104].

Перебудова, гласність, демократизація в СРСР започаткували новий етап «неорганізованого переселення до Криму татар» [86, арк. 5–9]. Зрештою, у руслі демократичних перетворень в СРСР кінця 1980 – початку 1990-х років, Верховна Рада СРСР ухвалила постанову від 28 листопада 1989 р. «Про висновки й пропозиції комісій із проблем радянських німців і кримсько-татарського народу», що сало наслідком масового повернення татар на свою історичну батьківщину. З метою її виконання Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар у Кримську область» від 11 липня 1990 р. [87, арк. 25–31], якою, зокрема, передбачалось: розробити державну програму повернення кримських татар на постійне проживання в Кримську область – на добровільних засадах, організовано та у відповідності з порядком та строками, встановленими у програмі; розглянути питання резервування земель в місцях розселення кримських татар, що повертаються, а також забезпечення своєчасного надання земельних ділянок для будівництва житлових будинків та виділення відповідних бюджетних асигнувань на ці цілі; забезпечити фінансування державними банками

будівництва об’єктів соцсфери і будівельної індустрії; «розглянути питання про обсяги поставок в суспільний фонд з Української РСР м'яса і м'ясопродуктів, молока і молокопродуктів, цукру, кондитерських виробів, масла рослинного, плодоовочевої продукції, картоплі у зв'язку зі збільшенням механічного приросту населення в Кримській області» [192].

Постановою ВР СРСР від 7 березня 1991 р. № 2013–І «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» визнавалось необхідним скасування Президентом СРСР і Кабінетом міністрів СРСР рішень колишнього ДКО СРСР і Уряду СРСР з питань примусового переселення окремих народів і обмеження прав, у тому числі й щодо кримських татар. При цьому Верховним Радам республік рекомендувалось «…розглянути зазначені питання й вжити щодо них необхідні рішення, не допускаючи ущемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають у цей час на відповідних територіях», а Кабінету міністрів СРСР спільно з вищими органами державної влади і управління республік було доручено «…організувати до кінця 1991 р., практичне відновлення законних прав репресованих народів» [186]. Відтак, слушною є думка М. Бугая, що керівництво СРСР «…перехоплювало ініціативу регулювання цих процесів у свої руки» [379, с. 174–175].

Дещо згодом, 17 квітня 1991 р., був прийнятий Закон України № 962-XII «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні. Статтею 4 вказаного закону передбачено: «Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей». Установлювалися грошові компенсації, повернення (або відшкодування вартості) вилучених будівель та майна, надання безпроцентних позик на будівництво, безкоштовне забезпечення автомобілем, безкоштовний проїзд пасажирським транспортом, пільгові умови

нарахування пенсій, пільгові тарифи на житлово-комунальні послуги тощо [129].

У середині 1990 р. у Криму розгортається рух за перетворення Кримської області в автономію, причому окреслена мета пропагувалася як демократичними силами півострова, так і місцевою компартійною елітою, стрімко втрачала позиції [88, арк. 1–29], вбачала в автономізації можливість збереження влади, підґрунтя для опору українському відродженню. Врешті, 20 січня 1991 р., за підсумками кримського референдуму, 93,26 % його учасників підтримали відновлення Кримської АРСР. У відповідь на це 26 червня 1991 р., на Курултаї було заявлено про незаконність утворення автономії, визнано Меджліс вищим представницьким органом кримських татар та проголошено курс на побудову суверенної національної держави [782, с. 23]. Актуальним питанням для татар залишалося й облаштування новоприбулих переселенців на півострові [50, арк. 230–243], [51, арк. 42–87], [52, 1–131], [53, арк. 1–133].

Таким чином, сьогодні в українській та російській історіографії, суспільно-політичному дискурсі не припиняються дискусії щодо мотивів радянського керівництва, які привели до «передачі» Криму УРСР. Серед чинників, які найчастіше озвучуються науковцями, політиками, очевидцями подій (політичний, економічний, стратегічний тощо), на нашу думку, базові саме економічні детермінанти. Зрештою сам факт добровільної «передачі» неодноразово використовувався російською пропагандою для посилення напруги в українсько-російських відносинах наприкінці XX – на початку XXI ст., зміцнення експансіоністських настроїв в середовищі націоналістичних сил та залишав надії для прагматичного керівництва Російської Федерації щодо повернення Кримського півострова до складу Федерації.

РОЗДІЛ 3
КРИМСЬКИЙ НАПРЯМ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Військово-політична складова гібридної війни Російської Федерації проти України за Крим

Гібридна війна Російської Федерації проти України в Криму розпочалася практично одразу після розпаду Радянського Союзу. Сучасні українські аналітики справедливо зауважують, що «керівництво Кремля завжди було твердо переконане, що без контролю над Україною Росія ніколи не стане державою-світовим лідером, а демократична і заможна Україна загрожуватиме збереженню нинішньої авторитарної влади в Росії» [909].

Збройна агресія (2014 р.) – тільки один з елементів гібридної війни Росії проти України. Іншими її елементами стали:

1) пропаганда, що базується на брехні та підміні понять;

2) торговельно-економічний тиск;

3) енергетична блокада;

4) терор і залякування громадян України;

5) кібер-атаки;

6) категоричне заперечення самого факту війни попри наявність безлічі неспростовних доказів;

7) використання у своїх інтересах проросійських сил та держав-сателітів;

8) звинувачення іншої сторони у власних злочинах [315].

Відновлення української державності (1991 р.) стало відправною точкою нового витка російської експансіоністської політики. Упродовж 1990-х – 2000-х рр. Кремль небезуспішно намагався підтримувати й контролювати дії російських сепаратистів у Криму, активно проводив інформаційну війну, спрямовану на його відторгнення, тримав на півострові значний контингент своїх «цивільних і військових агентів». Зрештою, використання Москвою

засобів торговельної й газової воєн, поряд з іншими стратегічними цілями, переслідувало мету встановлення російського контролю над Кримом.

Власне перші симптоми гібридної війни Росії проти України з'явилися «на зорі незалежності» України – оточення Президента Російської Федерації Б. Єльцина відкрито заявляло: «Якщо не віддасте Крим, то буде війна» [741]. Показова й позиція першого президента, яку він продемонстрував у першій декаді 1992 р., реагуючи на спробу України створювати свій флот на базі тієї частини Чорноморського флоту Радянського Союзу, яка базувалась на українській території. «Чорноморський флот був, є й буде російським… ніхто в Росії його не відбере, у тому числі й Кравчук…», – заявив він у першій декаді січня 1992 року [659].

Підписаний 16 січня 1992 р. у Москві Протокол робочої зустрічі глав держав Співдружності Незалежних Держав про військово-морську символіку засвідчив досягнення певного компромісу, адже у протоколі було зазначено, що «…Військово-Морський Флот колишнього СРСР входить до складу Стратегічних Сил Співдружності, за винятком частини сил Чорноморського флоту, які увійдуть до складу Збройних Сил України» [659] й що питання про передачу частини кораблів і суден, які належать до Чорноморського флоту буде вирішене на основі двосторонньої угоди між Україною та Російською Федерацією [659].

Однак, уже 28 січня 1992 р., Б. Єльцин заявив: «Позиція російського керівництва щодо долі флоту не може бути байдужою. Російським його оголошувати ніхто не буде. З Україною мають бути переговори про рішення військових проблем, вона має право мати свій флот. Але ми проти поділу ЧФ, він повинен бути єдиним, забезпечувати безпеку кордонів СНД» [659]. Згодом він застеріг: «У разі будь-чиїх спроб односторонньої зміни статусу ЧФ, Російська Федерація буде змушена взяти флот під свою юрисдикцію з подальшою передачею до складу стратегічних сил СНД» [659].

Ці, а також подібні їм прояви ворожості Москви щодо України, призводили, як слушно констатовано в Указі Президента України

Л. Кравчука «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» від 5 квітня 1992 р. до загострення соціально-політичної ситуації у військах, розташованих на території України і не включених до складу Збройних Сил України.

Тому не дивно, що цим Указом було, зокрема, передбачено:

– підпорядкувати Міністерству оборони України всі військові формування, дислоковані на території України й не зазначені в статті І Указу Президента України від 12 грудня 1991 р. «Про Збройні Сили України»;

– сформувати Військово-Морські Сили України на базі сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України;

– погодити з Головнокомандуючим Об'єднаними Збройними Силами Співдружності Незалежних Держав перелік кораблів і частин Чорноморського флоту, які тимчасово передаються в оперативне підпорядкування командуванню Стратегічними Силами Держав Співдружності [198].

У відповідь, Указом Президента Російської Федерації «Про перехід під юрисдикцію Російської Федерації Чорноморського флоту» від 7 квітня 1992 р. передбачено «перевести Чорноморський флот під юрисдикцію Російської Федерації з підпорядкуванням його Головнокомандувачу Об'єднаними збройними силами Співдружності Незалежних Держав» [659]. Водночас доручено «Міністерству закордонних справ Російської Федерації спільно з Міністерством оборони Російської Федерації негайно приступити до переговорів з Україною з метою визначення умов базування кораблів і суден Чорноморського флоту в портах України та передачі їх частини до складу Збройних Сил України» [659].

Зрештою 28 травня 1997 р. у Києві керівники урядів України та Російської Федерації підписали низку угод – «Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України»; «Про параметри поділу Чорноморського флоту»; «Про взаємні розрахунки, пов’язані з поділом Чорноморського флоту та перебування Чорноморського

флоту Російської Федерації на території України». Однак, російські експансіоністи й надалі продовжували розглядати «…Кримський півострів як плацдарм для формування своєї політики в Причорноморському регіоні», [637 с. 49], не відмовились від провокацій на кримському півострові.

Важко не погодитися із західними аналітиками, які відзначають, що «старі війни» були ідеологічними або геополітичними, тоді як «нові війни» засновано на політиці ідентичності (етнічної, релігійної чи мовної)… Кожна зі сторін використовує суміш гасел із тенденцією звертатися до спадщини СРСР із боку сепаратистів і до «європейських цінностей» із боку офіційного Києва. Однак і «Європа», і «СРСР» у цих клаптикових ідеологіях не мають чіткого соціального чи економічного сенсу і є радше різними формами вираження націоналістичних претензій» [315].

Зважаючи на вищесказане, надзвичайно важливу роль у гібридній війні проти України за Крим Москва відводила проросійським силам на півострові. Одним із перших кроків цих сил в напрямі «відізвання» Криму від України, зроблених після розпаду Радянського Союзу, стало ухвалення Конституції автономії 6 травня 1992 р., стаття дев’ята якої передбачала, що Республіка Крим входить до складу України й визначає свої з нею відносини на основі договору й угод. Ухвала Конституції стала можливою завдяки тому, що політичний істеблішмент Криму складався переважно із представників колишньої радянської номенклатури (на початку 1995 р. серед районної еліти автономії вона становила 83 %) [143].

З огляду на подібний склад еліти регіону з населенням, переважна більшість якого російськомовна, не дивно, що напередодні ухвалення Конституції, 5 травня 1992 р. Верховна Рада Криму ухвалила постанову про проведення загальнокримського референдуму з питання незалежності й державної самостійності Республіки Крим [720].

Про те, що нормативно-правові акти Верховної Ради Криму були інспіровані Москвою свідчить Ухвала Верховної Ради Російської Федерації № 2809-І «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР

про зміну статусу Криму, ухвалених 1954 р.» від 21 травня 1992 р. [184]. Документ визначив як прийняту з порушенням Конституції РСФСР і як таку, що не має юридичної сили з моменту її прийняття, постанову Президії Верховної Ради РСФСР від 5 лютого 1954 р. «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР» [665. 1992. № 33. Ст. 481].

Наступним експансіоністським кроком Російської Федерації стало прийняття Верховною Радою Постанови № 5359-1 «Про статус міста Севастополя» від 9 липня 1993 р. [194]. Постанова підтвердила російський федеральний статус міста Севастополя в адміністративно-територіальних межах міського округу за станом на грудень 1991 р. При цьому у документі доручено:

– уряду Російської Федерації в найкоротший термін розробити державну програму забезпечення статусу міста Севастополя;

– провести переговори з урядом України про місто Севастополь як головну базу єдиного Чорноморського флоту;

– Центральному банку Росії передбачити фінансування відповідних статей бюджету міста Севастополя через свої відділення;

– Комітету Верховної Ради Російської Федерації по конституційному законодавству підготувати проект закону Російської Федерації про закріплення в Конституції Російської Федерації федерального статусу міста Севастополя;

– з метою не допустити політичної напруги, просити Уряд України скасувати передислокацію в район Севастополя підрозділів спецчастин [194].

Водночас постійний представник Російської Федерації при Організації Об'єднаних Націй в листі на ім'я Голови Ради Безпеки ООН висловив прохання поширити текст Заяви Міністерства закордонних справ Російської Федерації від 11 липня 1993 р. щодо Постанови Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» як офіційного документа Ради Безпеки. «Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста

Севастополя» розходиться з лінією Президента й Уряду Російської Федерації на реалізацію інтересів Росії в питаннях Чорноморського флоту, базування ВМФ Російської Федерації на території України, в Криму і в Севастополі», – відзначено у Заяві [194]. Відзначимо, що текст документу увалено в умовах протистояння президента Росії та парламенту, а поява Заяви зумовлена тактичними міркуваннями – Російська Федерація, намагаючись зблизитись із Заходом, була зацікавлена переконати США, західноєвропейські країни у відсутності в неї імперських амбіцій.

У цей же період, на тлі соціально-економічної, політичної кризи в Україні, на півострові, як зазначають політологи, «збільшилася… кількість ЗМІ російського спрямування, у тому числі відверто антиукраїнського, проросійськи шовіністичного характеру. Так, в середині грудня в Криму і Севастополі з'явилася… газета «Воїн співдружності», що пропагувала неоімперські ідеї силового об'єднання колишніх радянських республік навколо Москви. Природно, газета виступала проти державного суверенітету України, проти розподілу Чорноморського флоту, а також проти українських ВМС» [281]. Водночас на імперських амбіціях Росії все більше позначалися проблеми її внутрішнього державного характеру, передусім – конфлікт у Чечні. «Зачепив він і Чорноморський флот, де тоді розпочалася спішна підготовка штурмовиків десантного батальйону для його участі в бойових діях на чеченській території, – констатують українські ЗМІ. – При цьому цей факт російська сторона ретельно приховувала, прагнучи уникнути звинувачень з боку України в неузгоджених з нею діях з використання сил і засобів Чорноморського Флоту, що перебував в той момент в подвійному підпорядкуванні – Росії і України» [281].

У січні 1994 р. проросійські сили в Криму добиваються значного тактичного успіху – Ю. Мєшкова обрано президентом автономії. З цих причин,14 квітня того ж року прес-службою Президента й Кабінету Міністрів України оприлюднено заяву, в якій, зокрема, вказано, що нове керівництво автономії перейшло від проголошення намірів до конкретних дій,

спрямованих на зміну правового статусу автономної Республіки Крим як складової частини України та створення підґрунтя для виходу Криму з України, причому все це «значною мірою стимулюється окремими політичними силами Росії, дії яких останнім часом набувають ознак відвертого втручання у внутрішні справи України» [170, с. 399–400]. Оскільки «з обранням Президентом Криму Ю. Мєшкова процес сепаратизації набрав швидких темпів», а «соціально-економічне становище в Криму стало майже катастрофічним…» [170, с. 581], керівництво України скасувало посаду Президента Криму і відмінило Конституцію Криму.

Сучасні аналітики відзначають, що зменшення в Криму військової присутності Російська Федерація намагалася компенсувати посиленням свого впливу на місцеве населення. По-перше, місцеву молодь «цілеспрямовано зазивають на службу в лави російської армії і фоту» (для прикладу, на базі 7-го навчального загону Чорноморського флоту для старшокласників-випускників севастопольських шкіл організовувалися так звані «олімпіади», що виявляли кандидатів для вступу у військово-морські училища Росії [281]). По-друге, кримчанам запропоновано отримати російське громадянство. «Цим «громадянством» вона прагнула охопити якомога більшу кількість кримчан. В майбутньому це повинно було б послужити основою для можливої «легітимної» агресії проти України під приводом «захисту російських співвітчизників» на українській території», – констатують учені [281]. По-третє, на півострові штучно нагнітаються проблеми російської мови, культури, необхідності підтримання дружніх зв’язків з Росією.

Власне упродовж 1990-х – 2000-х рр. на півострові створено мережу громадсько-політичних організацій, які пропагують ідеї «дружби народів», невідворотності приєднання Криму до складу Російської Федерації тощо. Зокрема упродовж 1995 – 1996 рр. домінуючі позиції у громадському просторі Криму здобуває створена у 1993 р. «Російська община Криму» – громадська організація, представники якої, як сьогодні зазначається на її офіційному веб-сайті, зробили значний внесок «у процес возз’єднання

півострова з Росією у 2014 році». Саме її голова С. Цеков на засіданні Президії Верховної Ради АР Крим 4 лютого 2014 р. висунув ініціативу про ухвалення Верховною Радою Криму звернення до Російської Федерації із проханням про захист автономії, при цьому, зокрема, зазначивши: «Ми просто зобов'язані звернутися до Російської Федерації з урахуванням того, що Крим – це російська автономія: російська за національністю, з культури і мови. Зрозуміло, що це багатонаціональна територія, на якій проживають представники різних національностей у мирі та злагоді, але, тим не менше, нашим захисником може бути тільки Російська Федерація» [170, с. 42].

Проте роль проросійських сил у Криму не була вирішальною у процесі його «відізвання» від України. Як слушно, на наш погляд, підкреслював Ю. Мєшков, перехід Криму й Севастополя під юрисдикцію Росії став можливим виключно завдяки політичній волі Кремля [312]. У цьому контексті важливо наголосити на військовій складовій гібридної війни.

Перший «пробний камінь» у цій війні був «кинутий» Російською Федерацією в українську сторону у 2003 р. і пов'язаний із спробою Кремля звести греблю, яка повинна була б з'єднати острів Тузлу з територією Росії. Приєднання Тузли до російської території забезпечило б спільний статус Керч-Єнікальського каналу, а також дозволило б Росії ставити питання про переділ шельфу Азовського моря. Хоча російська пропаґанда намагалася трактувати будівництво греблі як дії Краснодарського губернатора – це далеко від істини, адже перші вантажівки з грунтом з'явились на наступний день після приїзду В. Путіна з робочим візитом до Краснодарського краю, а голова адміністрації Президента РФ А. Волошин на зустрічі з українськими журналістами в Кремлі заявив, що Росія ніколи не залишить Україні Керченську протоку [795]. Виключно через рішучу позицію України, російська сторона припинила зведення греблі, а згодом офіційно визнала приналежність Україні острова Коса Тузла та вод навколо нього [795].

Зрештою, у 2014 р. гібридна віна принесла довгоочікуваний результат для Російської Федерації. Військова операція із загарбання Криму Росією розпочалася за тиждень до захоплення російським спецназом будинків кримського парламенту та уряду вранці 27 лютого 2014 р. Недарма на медалі міністерства оборони Російської Федерації «За повернення Криму» як дата початку дій з його анексії вказане 20 лютого 2014 р. На цю ж дату вказав представник Головного управління розвідки України В. Скібіцький, зазначивши, що «20 і 21 лютого 2014 р., ГУР мало попередні дані щодо планування російською стороною силових дій» [895]. Колишній спікер кримського парламенту Л. Грач також зауважував, що перемовини про постукраїнське майбутнє Криму розпочалися не пізніше 20 лютого 2014 р. Нарешті, не може не привертати уваги та обставина, що саме від 20 лютого в російських ЗМІ прямо почали говорити про відокремлення Криму від України [675].

Стратегія анексії Криму Російською Федерацією містила всебічно продуманий ситуативний план зі щонайменше трьома сценаріями. Один з них, мабуть, найбільше влаштовував організаторів російської анексії. Він передбачав силовий опір проукраїнських сил Криму, який міг перерости в криваві міжнаціональні сутички, що дали б можливість Російській Федерації офіційно обґрунтувати встановлення контролю її силовиків над півостровом. Логічно припустити, що першим кроком у спробі цього сценарію стала зроблена 20 лютого 2014 р., заява голови Верховної Ради Криму В. Константинова про те, що Крим може відокремитися від України.

Не виключено, що мета заяви – спровокувати гостру реакцію з боку кримських татар, чиї масові протести могли призвести до силового протистояння між ними та проросійськими силами. І справді, того ж дня лідер Меджліса кримськотатарського народу Р. Чубаров заявив, що кримські татари не дозволять реалізувати заяву В. Константинова. Проте в наступні дні він зробив все можливе й неможливе, щоб не допустити міжнаціональних сутичок у Криму. Зокрема, 26 лютого 2014 р., під час проведення в

Сімферополі під стінами Верховної Ради АР Крим мітингу 15–20 тис. кримських татар та учасників місцевого Євромайдану, які виступали за збереження територіальної цілісності України, та одночасного мітингу близько 5 тис. активістів проросійських організацій, які закликали до проведення референдуму про перехід автономії до складу Росії, Р. Чубаров двічі звертався до мітингувальників із закликом зберігати спокій [170, с. 51–53].

Оскільки події 26 лютого 2014 р. на площі перед будинком кримського парламенту показали, що спровокувати масштабного кривавого конфлікту між кримськими татарами і проросійськими силами не вдасться, Російською Федерацією реалізовано інший сценарій ситуаційного плану. Першим кроком у цьому напрямі стало захоплення 27 лютого 2014 р. двома групами нібито невідомих людей будівель Верховної Ради і Ради Міністрів Криму. За даними Генпрокуратури України групи складалися з 10 – 15 осіб [818].

Проте, за інформацією колишнього голови Радміну АР Крим С. Куніцина, будівлі, про які йде мова, захопили понад 120 професійно підготовлених осіб, озброєних автоматичною зброєю, гранатометами, кулеметами [380]. За іншими даними (її «Інтерфакс-Україна» отримав від очевидця подій), «…в будівлю увірвалися близько 30 осіб. Після того, як звідти вивели міліціонерів, під’їхав автобус, з якого вийшло ще приблизно 30 осіб з великою кількістю амуніції, серед якої вони мали автомати Калашникова, снайперські гвинтівки СВД, гранатомети РПГ» [818].

Констатуємо, будівлі Верховної Ради і Ради Міністрів Криму захопили не якісь «ввічливі» невідомі, а російські «професійно підготовлені особи». Про це відверто заявив колишній командувач Чорноморського флоту І. Касатонов: «ЧФ підготував плацдарм, офіцери знали, що коїться навколо, де розташовані українські частини, сценарії розвитку подій пророблялися на картах (див. Додаток В). Тобто Чорноморський флот зі своїми завданнями впорався – були доставлені «ввічливі люди», з 27 на 28 лютого взята Верховна Рада Криму» [384].

І. Касатонов зауважував, що «ввічливі люди» були армійським спецназом, який перекидався до Криму повітрям і морем [384]. Утім, серед «ввічливих людей», що захопили будівлі Верховної Ради і Ради Міністрів Криму були ще військовослужбовці 810 окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ (див. Додаток Г), яка дислокується в Севастополі [895]. Фігурували ж виконавці акції із захоплення цих будівель в інформаційному просторі як невідомі або «ввічливі люди» завдяки тому, що автори стратегії із загарбання Криму Російською Федерацією, неухильно дотримуючись доктрини гібридної війни, завчасно подбали про те, щоб створити можливість маскування російських військовослужбовців під учасників кримської самооборони (акція з рекрутування членів цієї самооборони широко рекламувалася й ніби проводилася ще до 20 лютого 2014 р.). Так, цього дня з посиланням на ТАСС повідомлялося, що в Криму козаки вирішили створити Єдиний штаб козачих організації для захисту цього регіону й одним з перших кроків цього штабу стало створення загонів самооборони, які розраховували на допомогу Чорноморського флоту Російської Федерації [386]. Окреслений сценарій задовольняв кремлівських креатур у Криму – В. Константинова та С. Аксьонова. Останнього Верховна Рада автономії на засіданні в захопленій російськими вояками будівлі призначила головою уряду.

Водночас знову ж таки зауважимо, що «роль Радміну і Верховної Ради під час подій Кримської весни була, безумовно, важливою, спрямованою перш за все на організацію й проведення референдуму, але мала в основному технічний характер. Легко приймати рішення, коли в будівлі державних органів перебуває озброєний до зубів елітний спецназ і всюди відчувається присутність великої країни, яка взялася, нарешті, серйозно за знехтуваний в єльцинську епоху півострів» [312].

Події в Криму вимагали адекватної реакції української влади. 28 лютого 2014 р. О. Турчиновим скликано засідання Ради національної безпеки і оборони України. Першим на засіданні виступив голова СБУ В. Наливайченко, який привернув увагу присутніх на фат того, що глава

кримського парламенту й новообраний прем'єр співпрацюють з російськими військовими та беруть участь у плануванні та здійсненні всіх провокацій переодягнених і не переодягнених військовослужбовців Збройних Сил та Чорноморського флоту Російської Федерації.

Високопосадовцем також виокремлено невтішні для української сторони факти:

– відбувся перехід на бік ворога значної кількості військовослужбовців, спецпризначенців «Беркут», інших правоохоронців України;

– аеропорти та інша транспортна інфраструктура Криму береться або під безпосередній контроль Росією або ж блокується переодягненими військовослужбовцями Чорноморського флоту Російської Федерації;

– спостерігається масова підтримка ворога населенням;

– кримськими / російськими ЗМІ провадиться потужна кампанія дезінформації, дискредитації й нагнітання суспільних настроїв;

– українські військові та силовики деморалізовані, багато з них не сприймають нову владу у Києві та не готові виконувати її накази або взагалі зрадили присязі, причому особливо складна ситуація у Військово-морських силах України, моральний і психологічний клімат у керівництві яких «…надзвичайно низький, якщо б не сказати, взагалі зрадницький». Він висловив думку, що необхідно не допустити того, щоб військовий тиск російських і проросійських структур знайшов якесь виправдання для встановлення повного військового контролю Російської Федерації над об'єктами інфраструктури, військовими частинами України або взагалі над всією територією Криму [895].

Не менш тривожним стало повідомлення глави Міністерства оборони України І. Тенюха, який зауважив, що на Київському, Харківському і Донецькому напрямках Росією вже сконцентровано 38 тис. осіб, 761 одиниця збройної танкової техніки, 2200 броньованих машин, 720 артилерійських систем та систем залпового вогню, також до 40 ударних вертольотів і 90 вертольотів бойового забезпечення та 90 літаків штурмової авіації; в акваторії

Чорного моря на бойове чергування вийшло 80 військових кораблів РФ (див. Додаток Д) [213].

Попросивши в О. Турчинова дозволу привести Збройні Сили України в бойову готовність і повідомивши, що з 11.00 год. 28 лютого 2014 р. у Криму всіма підрозділами встановлені посилені пости для недопущення захоплення військових частин та посилена охорона всіх військових частин, які перебувають на території Автономної Республіки Крим, І. Тенюх водночас заявив: «…є прохання, щоб не було прямого військового контакту. Ми не готові до повномасштабної війни. Нам потрібен час, нам потрібна допомога. Потрібна жорстка реакція світу, всього міжнародного співтовариства. Буду говорити відверто. Сьогодні у нас немає армії. Вона системно знищувалась Януковичем та його оточенням під керівництвом російських спецслужб. Сьогодні ми зможемо зібрати зі всієї країни військове угрупування чисельністю близько 5 тисяч військовослужбовців, здатних виконувати бойове завдання. Їх можемо кинути в Крим, але це не вирішить проблему Криму. Ми їх там просто покладемо. А що робити з тисячами кілометрів кордону та підготовкою Росії до вторгнення? Коли зайдуть з ранку з боку Чернігівської області, то до вечора вже у Києві будуть!» [213].

На запитання О. Турчинова: «Якою є чисельність російських військових на території України і яка кількість українських військовослужбовців їм протистоїть в Криму?», глава Міністерства оборони України доповів, що номінально Київ має в розпорядженні 15 тис. військових, але готових виконати наказ щодо застосування зброї буде максимум 1,5–2 тис., тоді як з російського боку в Криму окрім сил Чорноморського флоту, є штурмові підрозділи, котрі весь час туди перекидаються, і бойова компонента росіян вже перевищує 20 тис. осіб [213]. З огляду на сказане, пропозиція О. Турчинова запровадити в країні воєнний стан не була підтримана. Водночас серед прийнятих рішень було й такі:

– Начальнику Генерального штабу – Головнокомандувачу Збройних Сил України, керівникам інших військових формувань невідкладно привести

Збройні Сили України та відповідні військові формування у бойову готовність ПОВНА згідно з уточненими планами приведення військ (сил) у бойову готовність;

– забезпечити необхідні передислокацію та перегрупування військ для захисту країни від вторгнення з боку Російської Федерації. У випадку вторгнення використовувати всю наявну військову техніку і зброю, у тому числі авіацію, без додаткових узгоджень [213].

Загалом, РНБО обрано курс на уникнення як силового протистояння українських військових з російськими військовиками в Криму так і силових заходів з відновлення конституційного ладу в Криму, реалізація яких створювала привід для відкритої агресії Росії. Це, очевидно, не стало секретом для керівництва останньої хоча б через те, що засідання РНБО 28 лютого 2014 р., відбувалося в незахищеному від прослуховування приміщенні Верховної Ради. З цих причин, агресор удався до ще одного сценарію гібридної війни проти України.

1 березня 2014 р., нелегітимний новий глава уряду Криму С. Аксьонов у своїй офіційній заяві звернувся «…до президента РФ Володимира Путіна про сприяння в забезпеченні миру й спокою на території АРК» [291]. Свою заяву він мотивував призначенням Києвом нового очільника кримської міліції без погодження з Верховною Радою АРК, нездатністю українських силових структур, розташованих в ній, ефективно контролювати ситуацію на території автономії. Водночас С. Аксьонов тимчасово підпорядкував собі всі силові структури АРК, зазначивши при цьому, що всі командири повинні виконувати тільки його накази та розпорядження, а незгодних він просить залишити службу [291].

Повідомляючи того ж дня про звернення С. Аксьонова до В. Путіна, постійний представник Росії при ООН В. Чуркін стверджував, що відповідно до наявної інформації – це звернення підтримав і В. Янукович, відсторонення якого від влади нібито не було проведено у законний спосіб [170, с. 109]. На засіданні Ради Безпеки ООН, яке відбулося двома днями пізніше, він заявив:

«Сьогодні я уповноважений повідомити також таке. Президентом Росії отримано таке звернення Президента України В. Януковича. Я цитую: Заява Президента України. «Як законно обраний Президент України, заявляю: події на Майдані, незаконне захоплення влади в Києві призвели до того, що Україна опинилася на порозі громадянської війни. У країні панують хаос і анархія. Життя, безпека й права людей, особливо на Південному Сході і в Криму, під загрозою. Під впливом західних країн здійснюється відкритий терор і насильство. Люди переслідуються за політичними і мовними ознаками. У зв'язку із цим звертаюся до Президента Росії В. Путіна із проханням використати Збройні Сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності й захисту населення України. В. Янукович, 1 березня 2014 року» [170, с. 120].

Характеризуючи інформацію В. Чуркіна, постійний представник США при ООН С. Пауерс зазначила: «Я відмічаю, що Росія дає зрозуміти, що вона має право зробити військові кроки в Криму, якщо прем'єр-міністр Криму звернеться до неї з таким проханням. Як уряду Росії добре відомо, це не має під собою ніякої правової основи. Заборона на застосування сили втратить свою чіткість, якщо місцева влада зможе в односторонньому порядку звертатися з проханням про здійснення сусідньою державою військової інтервенції. Відповідно до Конституції України тільки Українська Рада може схвалити присутність іноземних військ» [170, с. 121].

Не менш різкої критики зазнала в ООН спроба В. Чуркіна пояснити агресивні дії Росії в Криму посиланням на звернення В. Януковича до В. Путіна від 1 березня 2014 р. Так, 3 березня 2014 р., постійний представник Великої Британії при ООН зазначив: «Російський представник стверджує, що пан Янукович звернувся із проханням про військове втручання. Йдеться про колишнього керівника, який покинув свою посаду, столицю своєї країни й саму країну, корумповане правління якого поставило країну на межу економічного банкрутства, який пригнічував протести проти свого уряду, внаслідок чого загинуло більше 80 осіб, і від якого відмовилася власна партія.

Думка про те, що його нинішнє звернення може містити в собі хоч якусь легітимність, є явно надуманою й стоїть в одному ряду з незграбними спробами Росії виправдати свої дії. Уряд в Києві є легітимним і користується всебічною підтримкою українського парламенту» [169, с. 125].

Однак, відповідь Кремля на інспіровані ним же звернення С. Аксьонова й В. Януковича був миттєвим. Уже 1 березня 2014 р., В. Путін звернувся до Ради Федерації щодо дозволу використати російських військових на території України і того ж дня отримав від неї відповідну згоду. Ті, хто опрацьовували рішення про використання російських збройних сил на теренах України, виходили з наступних уявлень про військовий потенціал останньої:

а) загальна чисельність її збройних сил на 1 січня 2014 р., становила 182 тис. військовослужбовців, у розпорядженні яких було 2311 танків, 3782 бойові броньовані машини, 3101 ракетно-артилерійська система, 507 бойових літаків; 121 ударний гвинтокрил, причому боєздатною в кращому випадку була половина цієї техніки (див. Додаток Ж, З, И, К);

б) чисельність українських військових у Криму не перевищує 30 тис. осіб;

в) українські ВМС та прикордонна берегова охорона не мають серйозного воєнного потенціалу (навіть ті декілька суден поміж корабельного складу, які варто було брати до уваги в процесі планування військової операції, потребують ремонту) [895].

Насправді потенціал Збройних сил України загалом і тих її підрозділів, які були покликані боронити Крим був значно меншим: Українська держава під час російської операції в Криму могла розраховувати на 18 800 військових, серед яких ВМС – 11 900, Повітряних сил – 2900, решта військових частин – 4000 [895]. З відповіді ж Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука дізнаємось, що станом на 1 березня 2014 р. у військових частинах та установах Збройних Сил нашої держави, дислокованих на теренах АР Крим, проходили службу 13486

військовослужбовців, з яких офіцерського складу – 4637 осіб, рядового, сержантського й старшинського складу – 8831 особа [740].

2 березня 2014 р. Росія відправила до Криму 8–9 транспортних літаків типу Іл-76 і до 12 вертольотів, і на ті аеродроми, де мали висадитись українські військовики, висадилися російські – чисельністю до 1,5 тис. осіб [738]. Згідно з неперевіреною інформація, для участі у цій операції були залучені сили спецназу й окремі підрозділи ПДВ зі Пскова, Тули, Ульяновська [895]. Це, на наш погляд, свідчить про те, що й в агресора з військовим потенціалом не все було гаразд.

Ввечері того ж дня російськими військовиками, які продовжували діяти під маскою «ввічливих людей», було блоковано не тільки будівлі кримського парламенту та уряду, але й аеропорти, радіостанції, кримські об’єкти найбільшого в Україні оператора зв’язку – «Укртелекому», захоплено штаби Азово-Черноморського регіонального управління і Сімферопольского прикордонного загону Прикордонної служби України, встановлено контроль над українським дивізіоном Протиповітряної оборони в районі мису Фіолент [895]. Тоді ж, неочікувано на сторону агресора перейшов командувач Військово-морських сил України Д. Березовський. Згодом, коментуючи його рішення, В. Муженко констатував: «Не знаю достеменно причин, чому Березовський прийняв рішення зрадити. Це питання честі й совісті кожного офіцера. Говорили, що на нього чинили тиск. До цього в нього були достатньо проукраїнські погляди, він вільно володів українською мовою…» [895]. Вранці, 3 березня 2014 р. останній разом з козаками, під охороною спецназу Росії увірвалися до штабу українського флоту та намагалися схопити новопризначеного очільника ВМС України С. Гайдука. Все ж українським морякам удалося «відбити» свого командира [895].

Проте, незважаючи на успіхи російських експансіоністів зі встановлення контролю над Кримом, станом на 4 березня 2014 р. не було остаточно визначено, в якій саме формі цей регіон має бути відторгнений від України. В. Путін під час зустрічі з журналістами дав заперечливу відповідь на

запитання, чи розглядає Росія варіант приєднання Криму до Росії? Водночас він заявив, що лише самі громадяни за безпечних умов волевиявлення можуть визначати своє майбутнє [895]. Цим він прозоро натякнув своїм кримським поплічникам, що ініціатива має виходити з їх боку.

Останні відреагували на звернення президента Російської Федерації практично миттєво. 6 березня на своєму позачерговому пленарному засіданні Верховна Рада АР Крим ухвалила рішення «вступити до складу Російської Федерації як її суб’єкт», звернутися до Президента Російської Федерації і Федеральних Зборів Державної Думи Російської Федерації з пропозицією про початок процедури входження до складу Російської Федерації як її суб'єкт, призначити на 16 березня 2014 р., загальний референдум (включаючи м. Севастополь), на який винести такі альтернативні питання: 1) Ви за з'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?; 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 р., і за статусом Криму як частини України? [170, с. 172–173].

Наступного дня Рада Федерації Росії заявила про готовність підтримати рішення Криму про входження до її складу. Згодом, 11 березня Верховна Рада АР Крим та Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. У ній, зокрема, зазначалося, що у випадку коли в результаті прямого волевиявлення народів Криму буде прийнято рішення про його входження до складу Росії, він буде об’явлений незалежною й суверенною державою і як така звернеться до Російської Федерації про прийняття до її складу як нового суб'єкта федерації на підставі відповідної міждержавної угоди [729].

17 березня 2014 р., затвердивши результати сфальшованого референдуму, парламент Криму проголосив півострів «незалежною суверенною Республікою Крим» і звернувся до Російської Федерації із пропозицією про прийняття до її складу як нового суб'єкта федерації з республіканським статусом. Того ж дня указ про визнання незалежності Криму був підписаний В. Путіним, а наступного дня в Москві було підписано

«Договір між Російською Федерацією і Республікою Крим про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим і утворення в складі Російської Федерації нових суб'єктів». Згідно з «документом», Республіка Крим вважалася прийнятою до Російської Федерації від дати підписання Договору і від цієї ж дати в складі Росії утворено два нових суб'єкти – Республіка Крим і місто федерального значення Севастополь [121].

Однак на цьому гібридна війна Росії проти України в Криму не завершилася. Після так званого «референдуму» почалися захоплення українських військових частин. Із цією метою росіяни або діяли раптово, що не залишало можливості для адекватної реакції української сторони або ж встановлювали контроль шляхом перемовин [170, с. 171].

18 березня у Сімферополі під час захоплення однієї з частин загинув прапорщик С. Кокурін, а старший лейтенант В. Федун отримав поранення. Після цього відбулася зустріч С. Гайдука з представниками російської сторони, під час якої командувач ВМС України повідомив їх, що віддав наказ на застосування зброї у випадку подібних провокацій. У відповідь 19 березня 2014 р., приблизно о 5 год. ранку розпочався штурм штабу ВМС України, причому попереду йшли цивільні люди, а вже за ними – російський спецназ. Вони прорвалися до приміщення, де перебував С. Гайдук, і заарештували його [895]. Згадуючи про ці події трьома роками пізніше, останній відзначив стійкість українських військових моряків. Він, зокрема, зазначив: «Ми мали триматися до останнього, щоб в континентальній Україні була можливість виграти час, відреагувати на можливі загрози зі Сходу, перегрупувати війська» [895].

У суспільно-політичному дискурсі побутує думка, що українцям вартувало б знищити кораблі. Проте С. Гайдук висловив протилежний погляд: «Давайте змоделюємо ситуацію: ми взяли і все затопили, знищили озброєння і техніку. Але зараз той же тральщик «Генічеськ», який боровся до кінця, дислокується в Очакові. А так його б у нас взагалі не було. Середній

десантний корабель «Кіровоград» теж був би затоплений. І таких – 35 вимпелів» [895].

Остання українська військова частина, над якою і після референдуму, майорів український прапор, – Феодосійський батальйон морської піхоти ВМС України під командуванням підполковника Д. Делятицького. База цієї частини була взята штурмом проти ночі 24 березня. На жаль, доводиться констатувати, що ще до штурму більше половини її складу перейшло на сторону Російської Федерації [895]. Ще більш сумна картина, з цього погляду, вимальовується стосовно контингенту українських військовиків, що під час загарбання військами Російської Федерації Криму перебували на його території. Із згаданої вище відповіді Міністерства оборони України на запит нардепа України Д. Тимчука відомо, що із 13 468 військовослужбовців повернулися на материкову частину України 1649 офіцерів та 234 особи рядового, сержантського й старшинського складу [740].

Таким чином, після відновлення незалежності України розпочався новий етап російської військово-політичної експансії у кримському напрямі. Проте, якщо у 1990-х – на початку 2000-х рр. Російська Федерація використовувала мирні засоби експансії (пропаганда в ЗМІ, торговельно-економічний тиск, енергетична блокада, використання у своїх інтересах проросійських сил та держав-сателітів), на початку XXI ст. акцент перенесено на військову складову гібридної війни, підсумком чого стала окупація Кримського півострова (2014 р.). Захоплення Криму підтвердило імперські амбіції Росії, привело до її міжнародної ізоляції та змінило геополітичну карту світу.

3.2. Кримський напрям інформаційної війни Російської Федерації проти України

Встановлення військово-політичного контролю Російської Федерації над АР Крим (2014 р.) було б неможливе без т. зв. «інформаційної війни». Остання опирається на величезний радянській досвід у сфері теорії та

практики спецпропаганди – політичної роботи серед військових і населення супротивника. У книзі консультанта Міністерства оборони США П. Лайнбарджера «Психологічна війна» щодо пропаганди більшовиків, зокрема зазначено: «…Своєрідний геній більшовицьких лідерів розвинув такі пропагандистські зусилля, які явно не відповідали можливостям людських і матеріальних ресурсів передвоєнної Росії» [628, с. 96].

Віце-президент Незалежного аналітичного центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», генерал-лейтенант запасу Ю. Радковець зауважує, що «окуповані російськими окупаційними військами (російсько-терористичними силами) український Крим і окремі райони Донбасу фактично перетворені в дослідницький полігон для іспитів та тестування як модернізованих і нових російських озброєнь та військової техніки, так і для застосування забороненого (неконвенційного) озброєння, а також для перевірки нових концепцій створення та застосування російських військ, в тому числі інформаційних та спеціальних операцій» [753].

Власне під час анексії Криму Російська Федерація на практиці реалізувала низку теоретичних концепцій сучасних російських політологів, які стосуються ведення інформаційної війни. Зокрема, С. Расторгуєв зауважує що інформаційна війна – це війна інформаційних систем (дії, спрямовані на отримання матеріальної переваги, шляхом завдання супротивнику шкоди за допомогою відповідного інформаційного впливу) [755]. Останній передбачає застосування інформаційної зброї, тобто таких засобів, котрі дозволяють здійснювати задумані дії з інформацією, що передається, обробляється, створюється, знищується й сприймається [755].

Через кілька місяців після анексії Криму Російською Федерацією С. Расторгуєв оприлюднив статтю «Україна. Деякі уроки інформаційної війни». У ній українофобські вигадки на кшталт твердження, нібито «…останні 20 з гаком років з українців готували ворогів Росії» [755], межують із критикою рішення Ради Федерації Федеральних зборів Російської Федерації від 1 березня 2014 р. про використання російської армії на території України.

Автор статті переконує, що не існувало потреби вводити на півострів російські війська для забезпечення проведення в Криму референдуму про самовизначення [755].

Активний учасник організації та здійснення російської інформаційної агресії – І. Панарін. Не звертаючи особливої уваги на його теоретичні розроби у сфері інформаційних війн (див п. 1.3.), наведемо характеристику його концепції, узагальнену автором праці «Анатомія російської інформаційної війни», констатував: «Кримську операцію Панарін послідовно кваліфікував як інформаційну «оборонну» війну. …У завуальований, метафоричний спосіб, він рекомендував консолідацію російськомовного населення України…» [905, с. 24].

Активну участь у російській інформаційній агресії взяв О. Дугін, який «…зумів в останні роки влаштуватися в центрі політичного, академічного й інтелектуального істеблішменту РФ і обзавестися значними міжнародними зв'язками» [834, с. 387–388]. Задовго до анексії Криму О. Дугін, відповідаючи на запитання про можливість Криму знову стати російським, відзначав: «Це необхідна умова взагалі існування Росії. …Якщо ми не зробимо Крим російським, і якщо ми не зірвемо вступ України в НАТО, то насправді завдамо такої непоправної шкоди нашим національним інтересам, після якої ми фактично здамо право на те, що найближчим часом зможемо претендувати на звання великої світової держави. …Якщо Україна буде наполягати на тому, що вона йде в НАТО, то в НАТО піде не вся Україна, а її західна частина. А Крим і східні території або проголосять незалежність, або приєднаються до Росії [485].

У 2013 р., О. Дугін виступив із пропозиціями щодо сценаріїв (стратегій) втягнення України в Євразійський союз, стверджуючи, що «…для того щоб Євразійський союз став по-справжньому потужним світовим полюсом багатополярної поліцентричної архітектури, Україна обов'язково повинна бути всередині нього» [486].

Громадсько-політичний діяч, політолог зазначав, що головна перешкода для реалізації євразійського інтеграційного проекту – український націоналізм, який є наслідком дії західноукраїнського фактора, котрий «…претендує на те, щоб формувати на своїй основі навколо себе як ядра особливу «українську націю», що утверджує свої відмінності насамперед перед лицем Росії та її соціальної ідентичності» [486]. Проте, на його думку, «…можна спробувати перетворити отруту (під якою О. Дугін розуміє український націоналізм) на ліки, а ворога – на друга», бо українство як ідентичність може зберегтись тільки у складі Євразійського союзу, який мислиться як модель, котра зберігає традиції та культурні особливості суспільства, етносів та органічних колективів, тоді як у ліберальному індивідуалістичному європейському суспільстві колективна ідентичність швидко піддасться ерозії, а потім буде криміналізірована [486].

О. Дугін окреслює декілька стратегій (сценаріїв) «втягування» України до Євразійського союзу. Перший сценарій – поділ України. Обґрунтовано цей сценарій низкою міфів:

а) Україна як держава в нинішніх кордонах є чимось абсолютно новим, не має усталеної історичної традиції, і ті політичні суперечності, які її розривають, відображають її штучний характер;

б) надзвичайно важко, якщо взагалі можливо, створити загальну національну ідею, здатну згуртувати націю на підставі двох взаємовиключних соціологічних і цивілізаційних установок (йдеться про установки, з одного боку, українських громадян, які відмовляються від цивілізаційної ідентичності, спільної з Росією, а з другого – тих, які тяжіють до останньої);

в) оскільки швидше за все сформулювати загальнонаціональну ідею в Україні не вдасться, «…можна прогнозувати розпад цієї країни на дві зони – західну і південно-східну, яка природним чином інтегрується в Євразійський союз…» [486].

Другий сценарій – це «складна гра» з прагматичним керівництвом України з метою переконати його прийняти інтеграційний проект під тиском

обставин або з урахуванням серйозних і відчутних політичних, економічних та енергетичних переваг [486]. На думку О. Дугіна, реалізації цього сценарію сприяють економічна криза і зростаючий хаос в європейській і світовій економіках, адже у певний момент Київ може опинитись у такій ситуації, коли жодного іншого виходу, крім євразійської інтеграції, у нього просто не залишиться [486].

Рекомендації політолога щодо шляхів втілення у життя цього сценарію:

а) привести в стан підвищеної готовності дипломатичні служби, здійснювати детальний моніторинг і геополітичний аналіз подій, які так чи інакше торкаються України в глобальному або регіональному масштабі;

б) запустити проект тісної роботи з українськими елітами, розгорнути мережеві процеси на території України, аналогічні західним, але зі зворотним геополітичним знаком – у бік інтеграції та зближення з Росією;

в) впливати на Україну не тільки за допомогою енергетичного, економічного і правового тиску, але й через соціальні, наукові, культурні, інформаційні та інші проекти;

г) залучати з боку Росії до справи інтеграції України в Євразійський Союз, найбільш обдарованих і пасіонарних кадрів [486].

Третій сценарій, який О. Дугін вважає найбільш авангардним, він вбачає у тому, щоб «зайнятися впритул роботою з ядром українського западенського націоналізму, який ідеологічно за визначенням і законами жанру не може бути повністю солідарний з культурними цінностями лібералізму, індивідуалізму, толерантності, мультикультуралізму, ідеологією прав людини та іншими постмодерністськими стандартами, які домінують у сучасному західному суспільстві» [486]. Із трьох окреслених стратегій, на думку російського політолога, можна обрати якусь одну або вести паралельно відразу дві, а при певному мистецтві володіння інструментарієм зовнішньої політики можна було б за американським зразком намагатися просунутись одночасно в усіх напрямках одразу. Водночас він не виключає можливості розробки інших стратегій [486].

Як реакція на події 18 лютого 2014 р., стало інтерв'ю О. Дугіна, оприлюднене через день: «Ми повинні допомогти мобілізації Сходу і Криму – на ідеологічній та структурній основі. Інвестувати туди, в першу чергу, ідею, по-друге, інформаційні стратегії, вже у третю чергу – все інше. …Треба працювати в анклавах на заході України. Там є досить серйозні сили, з якими ми можемо працювати. Православні Волині, закарпатські русини – чимало людей, які будуть за нас. Ми вже не повернемо Захід, якщо не захопимо його, але, якщо вони почнуть розвал України, ми можемо створити їм безліч неприємностей, у них не буде тихих львівських вуличок. Те, що вони збираються влаштувати на сході України, має відбуватися у них вдома. Вони не візьмуть Схід, але вони влаштують там стрілянину, терор, репресії. І ми повинні бути готові відповісти на терор на сході партизанською війною на Заході» [485]. У цьому ж інтерв'ю він намагався розпалити ворожнечу проти кримських татар.

Характеризуючи роль О. Дугіна в інформаційній підтримці російської анексії Криму, Й. Дарчевська зазначає, що «під час російського втручання в Крим, Дугін був винятково активним лідером опінії» і «…його геополітичний аналіз виправдовував всі тези офіційної пропаганди (російської. – *О. Г.*)» [905, с. 29]. Дослідниця також вказує на існування в інтернеті «мережі Дугіна», що складається з маси фанатичних прихильників, які «…в мережі незвично динамічні, агресивні й безкомпромісні» [336, с. 29]. Втім, сам О. Дугін аж ніяк не був задоволений станом цієї мережі, про що свідчить такий фрагмент тексту, написаного, як він стверджує, 8 березня 2014 року: «Ми можемо виграти справжню війну, але в мережевих стратегіях ми явно слабкіші» [485].

У процесі реалізації у 2014 р. специфічних принципів організації і ведення інформаційної боротьби при підготовці та під час операції на кримському напрямі і гібридної війни Російської Федерації проти України, російські експансіоністи використовували потужний арсенал засобів інформаційно-психологічного впливу.

Перший з них – «інформаційна блокада» – полягає у діях, спрямованих на інформаційне домінування в регіоні, безальтернативне подання фактів про події в Україні та в Криму, забезпечення єдиної інтерпретації подій, вигідної агресору [905, с. 8]. 11 березня 2014 р., Уповноважений Верховної Ради України з прав людини В. Лутковська змушена була заявити, що «… в Криму, крім всіх військових дій, які там відбуваються, йде страшна інформаційна війна, в якій, на жаль, до певного часу програвала Україна, а зараз Україну з неї просто усунули» [386].

Не менш важливий засіб інформаційної війни – використання т. зв. «лідерів думки» – політичних діячів, представників релігійних конфесій, діячів культури, науки, мистецтва, спортсменів, військових [905, с. 9] . Зокрема, ще 11 березня 2014 р., російська газета «Известия» опублікувала заяву «Діячі культури Росії – на підтримку позиції Президента по Україні і Криму», в якій зазначено: «У дні, коли вирішується доля Криму й наших співвітчизників, діячі культури Росії не можуть бути байдужими спостерігачами із холодним серцем. Наша спільна історія й спільні корені, наша культура і її духовні витоки, наші фундаментальні цінності й мова об'єднали нас назавжди. Ми хочемо, щоб спільність наших народів і наших культур мала міцне майбутнє. Ось чому ми твердо заявляємо про підтримку позиції Президента Російської Федерації по Україні і Криму» [208]. Серед прізвищ осіб, чиї підписи стояли під нею були, є й прізвища деяких діячів культури Росії з українським корінням, наприклад дітей режисера, актора С. Бондарчука.

У 2014 р. Російська Федерація активно використовувала «посилання на анонімного авторитета» (інформування про зміст нібито висловлювань політичних діячів, оцінок експертів, повідомлень свідків подій, документів з посиланням на те, що він відомий завдяки певній авторитетній особі, але без подання її прізвища) [905, с. 9], а також прийом «тримай злодія», який полягає в тому, що держава-агресор першою «піднімає ґвалт» і спрямовує суспільне невдоволення у сторону жертви агресії [905, с. 89]. Найяскравіший приклад використання цього прийому – текст згаданого вище звернення В. Путіна до

Ради Федерацій від 1 березня 2014 р.: «У зв'язку з екстраординарної ситуацією, що склалася на Україні, загрозою життю громадян Росії, особового складу військового контингенту збройних сил Росії, яка дислокується на території України, вношу звернення про використання збройних сил Російської Федерації на території України для нормалізації суспільно-політичної обстановки» [170, с. 109] Як бачимо, у цьому зверненні об'єктами загрози позиціонуються громадяни Росії, її військові, причому загрози з боку України – жертви збройної російської агресії.

«Ефект першості» – один із найефективніших засобів інформаційної війни. Він досягається тоді, коли інформація певного учасника інформаційного протиборства досягає аудиторії раніше, ніж інформація його противника, бо спрацьовує один з ефектів сприйняття: за надходження суперечливої інформації (перевірити яку неможливо) люди схильні віддавати перевагу тій, що надійшла першою, а змінити вже сформовану думку дуже важко [905, с. 10]. Так, для прикладу, 12 березня 2014 р. РІА «Новини» повідомили, що 30 військових частин, які перебувають у Криму, перейшли в підпорядкування АРК або ж зберігають нейтралітет. Тим часом представник кримського регіонального прес-центра Міністерства оборони України спростував цю інформацію: «На даний момент є від трьох до п'яти військових частин, які захоплені так званими «самооборонцями» разом з російськими військовими, і повністю ними контролюється. Інші заблоковані, є часткова російська присутність, але вони виконують команди Києва» [182].

Доволі часто Російська Федерація вдається до переписування історії [905, с. 10]. Так, пропагуючи один з найулюбленіших міфів російських експансіоністів, С. Цеков 6 березня 2014 р. заявив, що «була анексія Криму Україною» [344]. Не менш яскравим прикладом може служити фрагмент одного з повідомлень російської радіостанції «Вєсті ФМ» від 21 лютого 2014 р.: «… шанси на незалежність у Криму є, – вважає професор кафедри міжнародного права МДІМВ (Московського державного інституту

міжнародних відносин – О.Г.) Дмитро Лабін. Для цього потрібно скасувати рішення про передачу Кримської області Україні» [675].

В інформаційному просторі Росії доволі часто використовують також «ефект присутності». Він проявляється тоді, коли під маркою «репортажів з місця подій» подається змонтована інформація, покликана ввести в оману її споживачів [905, с. 10]. Використовуючи цей ефект з метою залякати мешканців Криму, дезінформувати громадськість своєї країни та інших країн, російська пропаганда, зокрема, поширювала завідома неправдиву інформацію («Нову владу тут бачити не хочуть, тому що вже добре знають, чим займаються її прихильники. Радикальні молодчики, що громлять опорні пункти правоохоронних органів. Бандити з автоматами, які можуть говорити і вимагати все, що їм заманеться…» [675]).

«Класифікація» – суть цього засобу ведення інформаційної війни в тому, щоб досягти несвідомого сприйняття аудиторією такого уявлення про ситуацію, за якого, з одного боку, частина об’єктів і подій, що характеризують останню, усвідомлюються як позитивні, а інша частина – негативно [905, с. 11]. Прикладом його використання може слугувати повідомлення кореспондента телеканалу «Росія»: «Події в Києві стали поштовхом до небаченої самоорганізації кримчан, які виступили проти гасел, котрі несуть на своїх прапорах українські націоналісти» [675]. Як бачимо, у цьому повідомлені здійснено класифікацію, відповідно до якої виділено конструктивні елементи – кримчани, які самоорганізуються, та деструктивні – українські націоналісти.

Метод «зворотного зв’язку» передбачає проведення інсценованих масових акцій на підтримку дій агресора та псевдосоціологічні опитування, за яких питання формулюються в такий спосіб, щоб створити в аудиторії «правильний» погляд на ту чи іншу проблему [905, с. 11]. Як приклад наведемо слова ведучого програми «Вєсті» телеканалу «Россия 24» (25 лютого 2014 р.): «Мітингують біля будівлі Верховної Ради Криму. Учасники називають зміну влади на Україні держпереворотом і вимагають від керівництва автономної республіки не підкорятися розпорядженням з Києва» [675].

Низка спеціальних технік – важлива складова інформаційної війни. Зокрема техніка «констатації факту» передбачає видавання «бажаного» за «факт» (найчастіше – це робиться під виглядом новин або результатів соціологічних досліджень, що у свою чергу знижує критичність сприйняття) [905, с. 12]. Техніка «свідки подій» використовується ЗМІ для формування сюжету на основі опитування та коментарів випадкових людей, зі слів яких конструюється необхідний смисловий і емоційний ряд [905, с. 12]. Так, 28 лютого 2014 р. у «Новинах» російського «Першого каналу» показано капітана другого рангу в запасі Є. Дубовика, який зауважив: «Коли побачив, що робиться зараз в Києві, що до влади прийшли неонацисти, що Київ віддано на розграбування, що крики про те, що комуністів – на шибениці, росіян – на ножі, тобто нацисти прийшли до влади... 33-й рік, Німеччина. І найсумніше, що Європа підтримала цих фашистів» [675].

Інформаційна війна Росії неможлива без безупинного повторення одних і тих самих тверджень, що поступово формує звичку у населення та сприймається ним як єдине правильне, причому на рівні не ідеологічних установок, а буденної свідомості громадян [905, с. 15]. У викладі офіційних російських ЗМІ протистояння в українській столиці (2014 р.) виглядало так, що за євроінтеграцію (а мова тоді йшла тільки про неї) виступають спадкоємці колабораціоністів Другої світової війни й радикальні націоналісти, готові «мало не до етнічних чисток». Згадування української націоналістичної організації «Правий сектор» у російських ЗМІ в якийсь момент значно перевищило аналогічний показник партії Путіна «Єдина Росія» – при тому, що «Правий сектор» на українських виборах набрав менше 2 % голосів виборців» [126].

«Хибна аналогія» активно використовується агресором для екстраполювання подій минулого на події, що не мають жодного відношення до тих, які екстраполюються [905, с. 12]. Таку аналогію російські експансіоністи намагалися проводити між Кримом, з одного боку, та Косово й Шотландією – з другого. Ось вузлові положення коментаря, оприлюдненого в

березні 2014 р. з метою критики цих намагань: «В одному з репортажів на російському державному телебаченні ведучий саркастично зазначає, що, на думку Заходу, «Косово має право на самовизначення, а Крим – немає». …У 2012 р., пішли переговори між міністрами шотландського і англійського урядів, які досягли угоди про проведення референдуму в 2014 р. Іншими словами, юридично життєздатні органи як на місцевому (Шотландія), так і національному (Великобританія) рівні схвалили проведення референдуму. …У Косово існувала низка чинників, яких немає в Криму» [744].

ЗМІ Російської Федерації також нерідко намагаються «викликати емоційний резонанс для розпалювання антиукраїнських настроїв» [905, с. 12–13]. Так, на телеканалі «Росія» 24 січня 2014 р. було повідомлено, що «у ряді західних і центральних регіонів України будівлі влади захоплені. Вакханалії в цих областях викликали різку реакцію на Сході і в Криму. ... Влада Криму публічно закликає керівництво країни дати негайну відсіч радикалам» [180].

Варто навести ще один засіб інформаційної війни – «обхід з флангу» (включення в тексти пропагандистських матеріалів інформації, яка свідчить, що в середовищі, котре є об’єктом інформаційної агресії є такі особи або колективи, які вже поділяють позицію агресора чи близькі до неї) [905, с. 14]. Приміром, 3 грудня 2013 р., у виданні «Вєсті.РУ» повідомлялось, що «у Севастополі, наприклад, більшість жителів виступає проти зближення з Європою. Учасники похоронної процесії не приховують посмішок: противники євроінтеграції в Севастополі, схоже, придушили прозахідних городян і тепер у піднесеному настрої розгулюють з символічною труною. – Сьогодні у нас свято – сьогодні ми ховаємо євроінтеграцію України. Ура російській Севастополю!» [675].

Із наведеним вище засобом межує інший – «використання агентів впливу з-поміж громадян України» [718, с. 36]. Зокрема цим прийомом російська спецпропаганда користується в рамках просування ідеї «русского мира», який позиціонується російськими експансіоністами як концепція трансспівдружності, яка об’єднана причетністю до російської культури й мови.

Засновані Міністерством закордонних справ і Міністерством науки і освіти Російської Федерації центри в Криму, керівниками яких за погодженням з кураторами з РФ призначалися представники колишньої радянської компартії або антиукраїнські налаштовані жителі, залучалися спецслужбами РФ для підготовки ідеологічного підґрунтя з метою створення у населення негативного ставлення до України, формування громадської думки про уявні переваги повернення Криму до складу Росії [632].

Сучасна інформаційна війна Кремля проти України немислима без «викликання психологічного шоку» (демонстрація насильницьких дій представників середовища, котре є об'єктом інформаційної агресії з метою налаштувати проти неї або мобілізувати ту частину цього середовища, яка є або може стати союзником агресора) [905, с. 13]. Наприкінці лютого 2014 р., в інтернет-мережі було поширено звернення на підтримку бійців українського «Беркуту», яких використали для боротьби з Майданом. У цьому зверненні, підписаному декількома відомими особами, в т. ч. згадуваним вище В. Константиновим, містилися, зокрема, такі провокаційні твердження: «Бандерівці захопили владу на Україні. …Вістря бандерівських ножів заточено проти Росії і росіян, проти тих наших українських братів, які не поділяють лукавства «Україна – не Росія» [675].

«Буденна розповідь» – цей засіб інформаційної війни дозволяє створити в масової аудиторії уявлення про дану подію як про щось малозначуще, не варте особливої уваги і, тим більше, суспільної оцінки [905, с. 14]. Для ілюстрації цього методу (засобу) наведемо повідомлення інтернет-порталу «Вєсті.Ру» від 3 грудня 2013 р.: «Севастополю абсолютно не потрібен Євросоюз і не потрібна євроінтеграція. І я сподіваюся, ця маячня скоро закінчиться за допомогою Росії», – каже мешканка Севастополя Тетяна Єрмакова» [675].

Окупація Криму Російською Федерацією відбувалася на тлі масованої кампанії з делегітимізації нової української влади, сформованої після «повалення» режиму В. Януковича. Так, 24 лютого 2014 р., в програмі «Вєсті» телеканалу «Росія» зазначено: «Понад 20 тисяч на Нахімовської площі,

відкрите голосування. Керувати містом довірили Олексію Чалому – підприємцю, керівнику великої електротехнічної компанії і, до речі, громадянину Росії. Чалий виріс в Севастополі, біографія його сім'ї тісно пов'язана з флотом. І ось тепер він оглядає вулиці міста вже в новій ролі. А Київ для вас – це законна влада зараз? Олексій Чалий, обраний мер міста Севастополя: Зараз ні, звичайно, тому що будь-який юридичний аналіз показує, що це переворот» [675].

Водночас ЗМІ агресора вдаються до «заперечення очевидного», «килимового бомбардування дезінформацією» та «відволікання уваги» [652, с. 138–142]. Зокрема, у березні 2014 р. аналітик із центру «Coda Story» і колишній оглядач BBC Н. Антелава стала свідком наступного: «… виходячи в прямий ефір, російський тележурналіст раптом втратив зв’язок зі студією. В телефонній розмові з московським редактором йому пояснили: відключення сталося через те, що репортер назвав російськими солдат «російськими солдатами», тим часом, як слід було казати «добровольчі батальйони». І хоча самому журналістові було соромно, але відтоді, згідно із вказівками редактора і Володимира Путіна, він став називати російські війська в Криму «самоорганізованими добровольчими батальйонами» [675].

«Бомбардування дезінформацією» як засіб інформаційної війни може використовуватися спільно з іншим методом – «створення проблеми» [905, с. 16]. Прикладом застосування останнього засобу може слугувати ознайомлення глядачів російського «Першого каналу» зі словами мешканки Севастополя М. Кострової: «Завтра наших дітей змусять розмовляти українською мовою, усіх, між собою… Ми обурені так, що відступати далі нікуди» [675].

За допомогою «техніки перспективи» [905, с. 15] ЗМІ Росії створюють односторонню перспективу, а «принцип контрасту» використовується мас-медіа агресора для констатації фату того, що ситуація в Криму інша, ніж в інших регіонах України [905, с. 16]. Як приклад наведемо повідомлення одного із російських інтернет-ЗМІ від 28 січня 2014 р.: «За словами Константинова,

Крим – спокійний регіон, однак гостра політична криза, в якій перебуває Україна, не міг не позначитися і тут. Він упевнений, що криза має привнесений характер. …Парламент Криму заборонив партію «Свобода», визнавши її неонацистською» [675].

«Бандерівці», «неонацисти», «хунта» – ці терміни використовуються російськими ЗМІ для «створення загрози». Використовуючи ц метод, мас-медіа нагнітали істерію із приводу «фашистської загрози» з метою деморалізувати населення та викликати в нього масовий страх, щоб створити сприятливу атмосферу для маніпуляцій масовою свідомістю [905, с. 17]. Приміром, 26 лютого 2014 р., програма «Вєсті» телеканалу «Росія 24» ознайомила глядачів з інсинуаціями голови партії «Справедлива Росія» С. Миронова, нібито в Україні «… реально до влади сьогодні прийшли націоналісти», «прийшли в тому числі люди, що сповідують фашистську ідеологію… люди, які обов'язково примушуватимуть росіян не розмовляти російською мовою…» [675].

«Напівправда» – ще один ефективний метод інформаційної війни [905, с. 15]. Нею, наприклад, було таке повідомлення російського «Першого каналу» від 26 лютого 2014 р.: «Засуджений на 6 років за організацію вибуху в День незалежності України й випущений днями новою владою на свободу Ігор Мосійчук загрожував разом зі своїми послідовниками відправитись у Крим. «Якщо влада на це не здатна, то «Правий сектор» сформує «поїзд дружби». Ми, як в 91-м УНСО, поїдемо в Крим. Тоді публіка, подібна до цієї, як щури тікали, коли колона УНСО входила до Севастополя», – відзначив І. Мосійчук. Увечері Сімферополем стали циркулювати чутки про те, що з Києва до Криму вже вийшла автоколона з бойовиками «Правого сектора». Насправді ж слова І. Мосійчука були вирвані з контексту, а крім того, він говорив про «потяг дружби» не як про прийняте рішення [675].

«Підміна» – цей прийом передбачає використання для позначення негативних дій і явищ евфемізмів, а позитивних – дисфемізмів. Прикладом може служити використання словосполучення «кримська весна» для

характеристики процесу відторгнення Криму Росією від України [905, с. 15, 101].

В останні роки агресор вдається до «удару на випередження» (такий удар, для прикладу, був завданий за допомогою поширення твердження, що ніби уперше в історії і татарське, і російське населення Криму має можливість визначити долю півострова на референдумі й жадає цього) [905, с. 17] та «зміщення акцентів» [905, с. 16]. Так, у розміщеному 11 березня 2014 р., на офіційному сайті фракції «Єдиної Росії» в Державній думі Російської Федерації тексті виступу на її пленарному засіданні члена цієї фракції заступника голови комітету по конституційному законодавству й державному будівництву Д. В'яткіна знаходимо такі слова: «У кінці лютого – на початку березня представники всіх парламентських фракцій працювали в Криму. Велике спасибі всім колегам, які єдиною командою зустрічалися з громадянами, представниками офіційної й легітимної кримської влади. Треба сказати, що під час численних зустрічей з нашими співвітчизниками в Криму… лейтмотивом було: Росія не повинна забути про своїх співвітчизників» [906].

Тим часом, як зазначається в опублікованій 2015 р. першій частині монографії знаного російського науковця А. Проніна «Історія вивчення російської еміграції в дисертаційних дослідженнях 1980–2005 рр.», наведене в Законі Російської Федерації «Про державну політику РФ у відношенні до співвітчизників» «…поняття «співвітчизники за рубежем» відсутнє і в міжнародному праві, і в національному законодавстві інших держав, а тому внаслідок його присутності в цьому законі «…порушується найважливіший у міжнародному праві принцип невтручання у внутрішні справи держав [748, с. 11–12].

Вторгнення Російської Федерації до Криму було б неможливе без «створення контексту» (наприклад, російськими ЗМІ новина про направлення до Криму російських військ подавалася в такий спосіб: показували О. Музичка з автоматом, який кричав: «У кого автомат, у того і влада!», а відразу після цієї

сценки йшов сюжет про росіян у Криму, які рятують російськомовних українців [887], а також «посилання на «легітимного вигнанця» – В. Януковича [778] (насамперед його звернення до В. Путіна, про яке вже мова йшла вище) та «поширення фейкових новин». Так, російське телебачення використовувало 1 березня 2014 р., відео, в якому були зображені начебто «українські бойовики» в Криму, що стояли на тлі лежачих нерухомих тіл російських військовослужбовців [890].

Серед інших методів інформаційної війни – психологічний тиск на військових, пригнічення психологічної волі командирів та особового складу військових формацій [905, с. 35–37], дезінформування та введення в оману особового складу військових частин щодо переходу їх командирів на бік агресора [905, с. 35–37], використання військових перебіжчиків, «показна миротворчість» [652, с. 138–142] тощо.

Отже, російська військова агресія на Кримський півострів супроводжувалася потужною «інформаційною війною» із супротивником (Українська держава, країни-члени НАТО та ін.), метод якої були запозичені із теоретичних та практичних здобутків радянської пропаганди, напрацювань сучасних російських політологів та громадсько-політичних діячів. Сьогодні її ефективність визнають далеко за межами пострадянського простору, що вимагає від Української держави адекватної відповіді та ґрунтовної програми (концепції) протидії. Від її ефективності залежить територіальна цілісність нашої держави, а також рівень національної безпеки.

ВИСНОВКИ

Кримське ханство, Османська та Російська імперії – основні «геополітичні гравці», які упродовж XVII – XVIII ст. вели військово-політичну боротьбу за Кримський півострів. Закономірним підсумком цього протистояння стало «поглинання» Кримського ханства Російською імперією («Маніфест про прийняття Кримського півострова, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під державу Російську» (1783 р.)) та подальша інтеграція місцевого населення півострова в російський політичний простір (русифікація кримських татар, особливо мурзацького походження; згортання релігійних свобод кримськотатарського населення; заселення Криму іноземними колоністами і переселенцями з-поміж українських селян-кріпаків, передача частини кримських земель російській знаті; розбудова нового бюрократичного апарату тощо). Незважаючи на тотальне ігнорування прав та інтересів татарського населення, останні використовувалися центральною / місцевою владою для втілення амбітних експансіоністських планів, зокрема воювали в інтересах Російської імперії у роки Кримської війни (1853 – 1856 рр.).

Завершення Першої світової війни (1918 р.) стало поворотною віхою в історії українського та кримськотатарського народу. Розпад Російської імперії, проголошення УНР давали певні надії на зміну вертикалі влади на Кримському півострові, який відігравав важливе геополітичне значення. Численні військово-політичні кампанії гетьмана П. Скоропадського (економічна блокада Кримського півострова), Директорії УНР, більшовиків та білогвардійців спрямовувалися на інкорпорацію території до власних майбутніх державних утворень. Незважаючи на проголошення Курултаєм Кримської Народної Республіки (1917 р.), її існування виявилося недовготривалим, зважаючи на зовнішньополітичні чинники, а національно-визвольний рух татар завершився проголошенням Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки в складі більшовицької Росії (1921 р.).

Досвід побудови державно-ісламських відносин у Кримській АРСР яскраво засвідчив, що кримські мусульмани з усіх можливих доступних засобів забезпечення взаємовідносин з владою віддавали перевагу діалогу. Окреслену тенденцію підтвердили події Другої світової війни. Проте, на відміну від міжвоєнного періоду XX ст., основоположним чинником колабораціонізму населення Криму з нацистською Німеччиною стали злочини радянської влади, її прорахунки у національно-політичній, церковно-релігійній, економічній площині. Незважаючи на те, що серед колабораціоністів зустрічаються представники різних національностей, зокрема й росіян, збірна колективна відповідальність за колабораціонізм радянською владою (після завершення бойових дій на півострові) була покладена виключно на кримських татар, кримських болгар, греків та вірмен. Їх примусове виселення із Криму дозволяло радянській владі практично безперешкодно проводити русифікацію місцевого населення, знищити зародки опозиційних настроїв, встановити тотальний військово-політичний контроль над півостровом. Водночас депортація привела до загострення проблеми трудових ресурсів, заклала підґрунтя міжнаціональних конфліктів після розпаду СРСР.

«Передача» Криму Українській РСР до сьогодні оповита численними міфами та легендами, витвореними радянською / російською пропагандою. Остання активно продукує в суспільно-політичній думці обох держав концепцію «царського подарунку» Криму Україні. Неупереджений аналіз тогочасних подій засвідчує, що перехід території Кримського півострова до складу Української РСР був спровокований насамперед політико-ідеологічними та економічними мотивами. Подібний крок дозволив радянській владі домогтися швидких, істотних позитивних зміни в соціально-економічній сфері, використовувався Москвою як інструмент закріплення результатів тривалої російської військово-політичної експансії на її кримському напрямку.

Розпад СРСР став відправною точкою нової хвилі Російської військово-політичної експансії, значну увагу в якій керівництво держави відводило інформаційній війні проти України. Її основні атрибути були апробовані упродовж попередніх десятиліть та опиралися на значний досвід радянської спецпропаганди. Ідеологічна боротьба з «противником» розглядалася російською політичною елітою в органічній єдності з проблемою відновлення політичного впливу на Українську державу, поверненням контролю над Чорним морем зокрема та Кримським півостровом загалом. Досвід пострадянських держав показує, що з-поміж ідей, які вирішальною мірою сприяли відродженню / примноженню традицій радянської спецпропаганди у пострадянській Росії, найбільш небезпечними для нашої держави стали ті, поширення яких передбачає її «втягування» в наддержавні утворення, які перебувають під безпосереднім впливом Кремля.

Наслідком розхитування політичної системи України президентом В. Януковичем, апогеєм чого стали події Революції гідності, та тривалої підготовки Російської Федерації до повернення політичного контролю над Українською державою, стало відкрите порушення останньою територіальної цілісності України та введенням на Кримський півострів (спочатку завуальовано, а згодом – відкрито) власних Збройних Сил. Т. зв. «гібридна війна» стала сумною реалією сьогодення, наслідком недолугої політики українською влади упродовж всієї новітньої історії Української держави. Ослаблена економічно та «обезглавлена» політично, виходячи з рішень, ухвалених 28 лютого 2014 р. на засіданні Ради національної безпеки і оборони України, керівництво нашої держави дотримувалося курсу на (а) уникнення як силового протистояння українських військових з російськими, так і (б) силових заходів з відновлення конституційного ладу в Криму, застосування яких створило б привід для подальшої відкритої агресії Російської Федерації. Наслідком бездіяльності Української держави стало підписання 18 березня 2014 р. т. зв. договору між Російською Федерацією і Республікою Крим, яка, зрештою й увійшла до її складу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I
АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Государственный архив АР Крым

Ф. 26. Канцелярия Таврического губернатора.

Оп. 3.

1. Д. 746. Об издании газеты «Терджиман» (1911 – 1915 г.), 44 л.

2. **Ф. 27. Таврическое губернское правления.**

Оп. 1.

Д. 789. Без названия (1905 – 1906 г.), 11 л.

3. Д. 10482. По отношению директора народных училищ Таврической губернии о неутвержденных в Таврической губернии мектебов. Начато – 26 мая 1908 г. Окончено – 11 сентября 1908 г. (23 листа).

4. Д. 12647. О предоставление списка всех магометанских духовных школ Таврической губернии. 1914 г., 8 л.

5. **Ф. 60. Таврическая губернская земская управа. 1866 – 1920 гг.**

Оп. 2.

Д. 146. Крымское центральное статуправление Таврической губернской земской управы. Дело мусульманского подотдела народного образования о Симферопольской татарской учительской семинарии (1917 –1919 г.), 43 л.

6. **Ф. 63. Симферопольская городская управа.**

Оп. 2.

Д. 27. О выборах в думу от разных партий. 1917 г., 203 л.

7. **Ф. 64. Бахчисарайская городская управа.**

Оп. 1.

Д. 847. О всеобщей переписи населения Российской империи (1896 – 1897 г.), 49 л.

8. **Ф. 100. Дирекцыя народных училищ Таврической губернии.**

Оп. 1.

Д. 2124. О работе татарских училищ (1895 – 1896 г.), 172 л.

9. Д. 2308. Дирекция народных училищ Таврической губернии. Татарские училища. Распоряжения попечителя округа об открытии русско-киргизского училища и татарских училищ, о назначении на службу вероучителей, об устройстве курсов (1903 – 1904 г.), 232 л.

10. **Ф. 529. Статистическое бюро Таврического губернского земского управления.**

Оп. 1.

Д. 65. Всероссийская сельхозперепись. Итоговые по Крыму и поуездные таблицы о землепользовании и населении частновладельческих и крестьянских хозяйств всех категорий но данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. (с таблицами о скотоводстве в наличных и приписных хозяйствах Ялтинского уезда). 1917 г., 19 л.

11. **Ф. Р. 20. Народный Комиссариат просвещения Крымской АССР.**

Оп. 3.

Д. 10. Управление делами. Дело Народного комиссариата по просвещению. Крымская АССР. Переписка с районными отделениями народного образования, НКВД, Государственным политическим управлением (1924 – 1925 г.), 377 л.

12. Д. 19. Управление делами. Циркуляры и постановления Крым ЦИК и СНК по секретному делопроизводству. Переписка с Крым ЦИКом о принятии мер к сохранению памятников гробниц Иософатовой долины (1925 – 1926 г.), 45 л.

13. Д. 47. Управление делами. Переписка, выписки из протоколов (1926 – 1928 г.), 289 л.

Оп. 10.

14. Д. 209. Народный Комиссариат просвещения Крымской АССР. Управление делами. Отчеты о распределении школ и учащихся по языку, на котором проходит обучение за 1940 – 1941 учебный год, 139 л.

15. **Ф. Р. 219. Управления народно-хозяйственного учета Крымской АССР.**

Оп. 1.

Д. 1. Циркулярные материалы по проведению всеобщей демографической переписи 1921 г., 54 л.

16. Д. 20. Возрастные сводные таблицы по городам Крыма переписи 1921 г., 25 л.

17. Д. 106. Годовой отчет естественного движения населения за 1935 г., 287 л.

18. Д. 107. Годовой отчет естественного движения населения за 1936 г., 529 л.

19. Д. 110. Список населенных мест с указанием численности населения по переписи 1939 г. по Крымской АССР, 110 л.

20. Д. 112. Список населенных мест с указанием численности населения по переписи 1939 года. Паспорта городов Евпатории, Керчи, Ялты по населению за 1926 – 1939 годы и динамика численности населения городов и поселений городского типа по данным переписи населения 1897, 1926, 1939 годов по Крымской АССР., 118 л.

21. Д. 116. Численность населения Крымской АССР по переписи 1939 г. в районном разрезе по полу и возрасту. Распределение самодеятельного населения по занятиям и социальным группам, 91 л.

22. Д. 127. Основные показатели развития народного хозяйства и культуры по Крымской АССР (1938 – 1939 г.), 31 л.

23. Д. 262. Таблицы национального состава в совхозах и МТС на 1 февраля 1932 г., 1 августа 1932 г., 1 января 1933 г., 1 июля 1933 г., 29 л.

24. Д. 302. Таблицы численности рабочих и служащих и фондов заработной платы по отраслям народного хозяйства за 1939 г., 7 л.

25. Д. 1801. Статистические отчеты вузов, техникумов и рабфаков на 15 сентября 1938 г., 193 л.

26. Д. 1819. Сводные данные о численности населения, грамотности и

обучении по возрастным группам по Крымской АССР по переписи 1939 г., 14 л.

27. Д. 1849. Годовые отчеты газет и журналов за 1940 г., 72 л.

28. **Ф. Р. 652. Совет Народных Комиссаров Крымской АССР.**

Оп. 1.

Д. 1407. Протокол № 89 заседания СНК Крымской АССР от 2 сентября 1928 г. с приложением материала, 74 л.

Оп. 10.

29. Д. 33. Протокол № 16 заседания СНК Крымской АССР 20 июня 1937 г., 40 л.

30. Д. 43. Протокол № 21 заседания СНК Крымской АССР 8 августа 1937 г., 65 л.

Оп. 11.

31. Д. 9. Протокол № 9 заседания СНК Крымской АССР 19 февраля 1938 г., 84 л.

32. Д. 11. Протокол № 11 заседания СНК Крымской АССР 28 марта 1938 г., 113 л.

33. **Ф. Р. 663. ЦИК Крымской АССР.**

Оп. 1.

Д. 1677. Протоколы заседаний областных, общественных и др. организаций и учреждений (1929 – 1933 г.), 89 л.

Оп. 2.

34. Д. 550. Сведения о национальном составе Крыма, об участии населения в перевыборах сельсоветов Крыма. О движении состава членов горсоветов, о количестве населения перешедшего на НТА (ново-тюркский алфавит). 1930 г., 108 л.

Оп. 5.

35. Д. 9. Протокол № 9 заседания Президиума ВЦИК и материалы к нему. 1933 г., 19 л.

Оп. 7.

36. Д. 123. Об издательстве разных трудов и газетных заметках. 1935 г., 31 л.

Оп. 8.

37. Д. 6. Протоколы заседания ЦИК Крымской АССР от 7 июня 1936 г., 112 л.

38. **Ф. Р. 713. Крымский совет профессиональных союзов.**

Оп. 2.

Д. 62. Докладные записки президиума КСПС и крымских отделов профсоюзов. 1928 г., 4 л.

39. **Ф. Р. 998. Крымская национальная татарская директория.**

Оп. 1.

Д. 8. Переписка с местными мусульманскими комитетами Крымского мусульманского комитета и поступающие бумаги от местных комитетов. 1917 г., 9 л.

40. Д. 183. Заявления частных лиц и бумаги, поступающие от разных организаций в дирекцию народного просвещения. 1918 г., 26 л.

41. Д. 186. Переписка с Министерством народного просвещения Крымского краевого правительства. 1918 г., 14 л.

42. **Ф. Р. 2235. Таврическое губернское управления.**

Оп. 1.

Д. 62. Заявления и прошения разрешения издавать газеты и журналы и свидетельства на право их издания с программой изданий. Переводы статей из газеты «Миллет» с протестом против закрытия татарской национальной директории (1919 – 1920 г.), 50 л.

43. **Ф. Р 3287. УМВД Кримской области.**

Оп. 1.

Спр. 291. Доповідна записка начальника УМВС Кримської області А. Рижикова голові Кримського облвиконкому М. Кузьменку про кількість депортованих осіб з Криму у 1940-х роках від 14.02.1954 / Крымский областной Совет народных депутатов и его исполнительный комитет, г.

Симферополь Крымской области. 1945–1991, 55 арк.

44. **Ф. Р. 4808. Коллекция дел репрессированных лиц.**

Оп. 1.

Д. 01538. Архивно-уголовное дело Эмир Вели Мустафаева, 81 л.

45. Д. 07849. Архивно-уголовное дело Усеина Османовича Куркчи, 128 л.

46. Д. 08848. Архивно-уголовное дело Омера Девишева, 35 л.

47. Д. 09532. Архивно-уголовное дело (Абилева) Габилева Вели, 104 л.

48. Д. 019252. Архивно-уголовное дело Эбулеиза Мазина и других, 455 л.

49. Д. 022114. Архивно-уголовное дело Балича Усеина Вели, 76 л.

50. **Ф. Р. 4973. ВС Республики Крым.**

Оп. 1.

Д. 207. Переписка с Кабинетом министров Украины, министерствами, ведомствами по вопросам межнациональных отношений, возвращения и обустройства депортированных граждан. 1993 г., 267 л.

51. Д. 286. Переписка с Кабинетом министров Украины, министерствами, ведомствами. По вопросам межнациональных отношений, возвращения и обустройства депортированных граждан. 1994 г., 193 л.

52. **Ф. Р. 4993. Совет министров Республики Крым.**

Оп. 1.

Д. 32. Материалы по проблеме возвращения и обустройства крымскотатарского народа. 1991 г., 131 л.

53. Д. 156. Материалы по вопросам возвращения и обустройства крымскотатарского населения. 1993 г., 133 л.

54. **Ф. П. 1. Крымскый областной партийный комитет.**

Оп. 1.

Д. 30. Докладная записка членов татарской националистической партии «Милли фирка» в Крымский революционный комитет о необходимости ее легализации. 1920 г., 2 л.

55. Д. 53. Общий отдел. Стенограмма V-й областной партийной конференции и материалы к ней. 1921 г., 91 л.

56. Д. 57. Материалы к протоколам заседаний малого пленума обкома РКП(б). 1921 г., 66 л.

57. Д. 102. Отдел пропаганды и агитации. Татарское бюро. Протоколы заседаний областного татарского бюро совещания коммунистов татарских секций, секретарей окружных татарских секций. Планы работы Татбюро. 1921 г., 74 л.

58. Д. 265. Агитпропотдел. Циркуляры ЦК РКП(б) и переписка с ним по вопросам агитационно-пропагандистской работы (1923 – 1924 г.), 135 л.

59. Д. 310. Общий отдел. Секретно-директивная часть. Стенограмма IX-й Крымской областной партконференции РКП(б). (1921 – 1924 г.), 252 л.

60. Д. 382. Общий отдел. Материалы о борьбе с татарским национализмом и бандитизмом (1925 – 1926 г.), 234 л.

61. Д. 435. Агитпропотдел. Нацменподотдел. Отчетные сведения о работе среди национальных меньшинств (1925 – 1926 г.), 51 л.

62. Д. 477. Общий отдел. Закрытые письма секретарей райкомов в обком партии о политическом положении в районах. 1926 г., 75 л.

63. Д. 485. Информационный подотдел. Информационные обзоры подотдела об экономическом и политическом положении, организационно-партийной и массово-политической работе партийных организаций Крыма. 1926 г., 154 л.

64. Д. 486. Информационный подотдел. Доклады о работе обкома партии. 1926 г., 146 л.

65. Д. 547. Агитпропотдел. Нацменподотдел. Планы, отчеты, обзоры, тезисы докладов, резолюции о работе среди национальных меньшинств в Крыму. 1926 г., 109 л.

66. Д. 837. Отдел по работе в деревне. Докладные записки, обзоры, справки, акты и другие материалы о проведении земельной реформы в Крыму (классовое расслоение, нормы землепользования, состояние переселенческих

хозяйств и т. д.). 1928 г., 321 л.

67. Д. 906. Протоколы заседаний антирелигиозной комиссии при агитпропотделе обкома партии, доклады и обзоры по антирелигиозной работе. 1929 г., 78 л.

68. Д. 972. Общий отдел. Материалы по ликвидации кулачества как класса (информации, отчеты, тезисы, инструкционные указания обкома партии). 1930 г., 151 л.

69. Д. 1039. Агитмассовый отдел. Информационные сводки, докладные записки и другие материалы о работе по ликвидации неграмотности и о культурном строительстве в Крыму. 1930 г., 286 л.

70. Д. 1085. Оргинструкторский отдел. Информационные сводки обкома партии о ходе хозяйственно-политических компаний, в том числе по коллективизации, перевыборам Советов, мобилизации средств. 1931 г., 103 л.

71. Д. 1292. Особый сектор. Материалы к отчету обкома партии XVII областной конференции. 1934 г., 66 л.

72. Д. 1349. Статистические отчеты о составе парторганизации к началу чистки, о ходе и итогах чистки ВКП(б), о составе исключенных из партии. 1934 г., 371 л.

73. Д. 1722. Особый сектор. Стенограмма XVIII областной партийной конференции. 1937 г., 322 л.

74. Д. 1730. Особый сектор. Материалы XVIII областной партийной конференции. 1937 г., 213 л.

75. Д. 1760. Особый сектор. Отчеты обкома партии за 1936 г., информации, докладные записки в ЦК партии об отчетах и выборах в партийных организациях и Советах, о буржуазных татарских националистах в Бахчисарайском районе. 1937 г., 151 л.

76. Д. 1811. Отдел партпропаганды. Докладные записки работников обкома и райкомов партии по вопросам печати, обзоры районных и городских газет. 1937 г., 89 л.

77. Д. 1951. Оргинструкторский отдел. Сектор информации. Справки,

сведения (цифровые) о развитии народного хозяйства Крыма по состоянию на 31 декабря 1940 года (1939 – 1940 г.), 119 л.

78. Д. 1984. Стенограмма XXI-й областной партконференции. 1940 г., 257 л.

79. Д. 2221. Особый сектор. Материалы комиссии Совнаркома СССР по проверке состояния и развития народного хозяйства Крыма после освобождения от немецко-фашистских оккупантов. 1944 г., 127 л.

Оп. 4.

80. Д. 158. Общий отдел. Секретная часть. Письма в ЦК КП Украины о поведении крымских татар в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. 1966 г., 44 л.

81. Д. 171. Отдел организационно-партийной работы. Материалы о переселении жителей Украины. 1966 г., 17 л.

82. Д. 386. Общий отдел. Секретная часть. Информации обкома партии в ЦК КПСС и ЦК КП Украины по татарскому вопросу. 1968 г., 18 л.

83. Д. 398. Отдел оргпартработы. Справки и информации в ЦК КП Украины о массово-политической и организационно-партийной работе в связи с 50-летием Компартии Украины; краткая географическая и экономическая характеристика Крымской области. Переписка по татарскому вопросу и охране памятников архитектуры и искусства, о партизанах. 1968 г., 924 л.

84. Д. 1158. Общий отдел. Секретная часть. Информации, статотчеты и письма обкома партии в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, КГБ при Совете Министров СССР о работе административных органов. 1974 г., 23 л.

85. Д. 1288. Общий отдел. Сектор секретного делопроизводства. Докладная записка и информации административного отдела обкома партии в ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины о выполнении их постановлений по вопросам борьбы с преступностью и работе с лицами татарской национальности. 1975 г., 12 л.

Оп. 13.

86. Д. 76. Общий отдел секретный сектор. Записки, сведения отделов пропаганды и агитации, административного о работе с самодеятельными формированиями и неорганизованном переселении в Крым крымских татар и религиозно-националистических проявлениях в их среде. 1988 г., 14 л.

Оп. 14.

87. Д. 208. Справки, информации в ЦК КПУ, КПСС по вопросам социально-экономического, культурного развития, проблемам, связанным с неорганизованным переселением в Крым крымских татар. 1990 г., 57 л.

88. Д. 216. Сектор Учета. Статистические отчеты о составе Крымской областной партийной организации (ф. № 1, 2, 3) и другие материалы к отчетам. 1991 г., 29 л.

Российский государственний архив социально-политической истории

89. **Ф. 17. Крымскый обком ВКП(б)**

Оп. 3.

Д. 812. Из протокола № 25 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) «О продовольственном балансе» и о снабжении хлебом Москвы и Ленинграда от 05.02.1931, 45 л.

90. Д. 824. Из протокола № 37 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) «О балансе хлеба» от 10.05.1931 / РГАСПИ. Ротапринтный экземпляр с подлинника, 9 л.

Оп. 44.

91. Д. 763. Выписка из протокола № 60 Крымского обкома ВКП(б) о переименовании географических объектов Крыма от 20.10.1944, 165 л.

Оп. 162.

92. Д. 9. Из протокола № 7 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) «Об экспорте хлеба» от 06.09.1930, 27 л.

Центральний державний архів

вищих органів влади та управління України

93. **Ф. 2. Рада Народних Комісарів Української РСР.**

Оп. 8.

Спр. 10936. Довідка Головного переселенського управління Міністерства сільського господарства УРСР Раді Міністрів УРСР про господарське облаштування переселенців та будівництво для них будинків у Кримській області на 15 листопада 1954 р. від 22.11.1954. Оригінал, 182 арк.

94. Спр. 10944. Довідка заступника начальника відділу господарського облаштування переселенців при Раді Міністрів УРСР М. Погиби Раді Міністрів УРСР про недоліки в облаштуванні переселенців у Криму станом на 20 травня 1954 р. від 26.05.1954. Оригінал, 70 арк.

95. **Ф. 1429. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки. 1919 – 1924 рр.**

Оп. 2.

Спр. 32. Доповідь Петлюри про відступ армій УНР з України в Польщу, стан польської армії, сесію Національної Ради УНР. Переговори з Врангелем. Листування з Радою Міністрів і Міністерством закордонних справ УНР про економічний стан армії УНР та інше. 1920, 235 арк.

96. **Ф. 3696. Міністерство закордонних справ УНР.**

Оп. 1.

Спр. 28. Листування з тимчасовим представником Криму в Києві по справах представництва і окремих громадян Криму. 1918 – 1919 рр., 22 арк.

97. **Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ. 1918 р.**

Оп. 1.

Спр. 132. Про дипломатичні зносини з Кримом. Частина 1. Доповідні записки, протоколи, постанови і листування представників обох урядів в питанні про державність Криму. 1918 р., 56 арк.

Центральний державний архів громадських об’єднань України

98. **Ф. 1. ЦК Комуністичної партії України.**

Оп. 6.

Спр. 1. Протоколи (без номерів). 16.04.1919 – 08.09.1919 рр., 99 арк.

99. Спр. 2110. Рішення Президії ЦК КПУ про надання допомоги у роботі партійним, радянським і господарським організаціям Кримської області від 16.07.1954 (Додаток № 1). Оригінал, 117 арк.

100. **Ф. 5. Комісія з історії Громадянської війни при ЦК КП(б)У**

Оп. 1.

Спр. 152. Матеріали про політику Врангеля, боротьбу з ним і звільнення Криму, про розгорм Корніловщини на Дону та інших контреволюційних банд. 1918 – 1920 рр., 386 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові

101. **Фонд мікрофільмів (Наукове товариство ім. Шевченка).**

МФ 92255.Спогади колишніх старшин УГА.

Центральний архив ФСБ Российской Федерацыи

102. **Ф. 2. ОГПУ по Крыму.**

Оп. 8.

Д. 757. Из почто-телеграммы № 38 Полномочного представительства ОГПУ по Крыму по вопросам коллективизации, подготовке к уборке урожая и другим на 20 июня 1930 г. от 28.06.1930, 226 л.

Галузебий архів Служби Безпеки України

Ф. 68. Управління МВС по Кримській області.

103. Спр. 99. Довідка Управління МВС по Кримській області про кількісний склад виселеного з Криму «спецконтингенту» від 28.03.1952, 8 арк.

II

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ, СТАТИСТИЧНІ ЗБІРНИКИ

104. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Крымская АССР. Занятия. М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 53 с.

105. Всесоюзная перепись населения 1939 г года: Основные итоги / Под. ред. Ю.А. Полякова. М.: Наука, 1992. 256 с.

106. Всесоюзная перепись населения 1939 года / Демоскоп Weekly. Институт демографии Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики». URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_39.xls. (дата звернення: 10.06.2016).

107. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. К., 1991. 241 с.

108. Выписка из протокола заседания Бюро Крымского обкома ВКП(б) «О фактах возвращения в Крым спецпереселенцев» от 13.09.1948 / Бугай Н.Ф., Коцонис А.Н. «Обязать НКВД СССР... выселить греков». М.: ИНСАН, 1999. С. 99.

109. Гидулянов П. Отделение церкви от государства: полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями V отдела Наркомюста РСФСР. М., 1924. 404 с.

110. Говорит Мустафа Джемилев. Доклады на сессиях и конференциях Курултая крымскотатарского народа. 1991 – 2001 гг. Симферополь: «Оджакъ», 2001. 244 с.

111. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение: в 2 тт. Т. II Документы. Материалы. Хроника. М., 1992. 339 с.

112. Дагджи Т. Сталинский геноцид и этноцид крымскотатарского народа. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография». 2008 . 218 с.

113. Декреты Советской власти. Том I. (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г). М.: Гос. издат-во политической литературы, 1957. 626 с.

114. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. – (Документи. Факти. Свідчення.). Збірник документів (1917 – 1991). Київ: Муз.

Україна, 2004. 464 с.

115. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941 – 1998). Київ: Абрис, 1999. 176 с.

116. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Матеріали засідань урядових комісій (1989 – 2000). Київ: «Абрис», 2001. 300 с.

117. Державні діла і наміри гетьмана Павла Скоропадського і його уряду. (З ворожих і чужих джерел) / Упор. А. Москаленко. Зошит третій. Ч.1. Нью-Йорк: б. в., 1958. 119 с.

118. Десять лет Советского Крыма: сборник, посвященный 10-летию советизации Крыма, 1920–1930 / Под ред. И. Козлова и др. Симферополь: Крымгосиздат, 1930. 557 с.

119. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.

120. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Т. 2 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 744 с.

121. Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов» (подписан в г. Москве 18.03.2014) http://www.consultant.ru/law/hotdocs/32296.html. (дата звернення: 18.10.2017).

122. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін / Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного

Гетьмана / Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. URL: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html. (дата звернення: 10.06.2016).

123. Доклад министерства внутренних дел о местах для поселения иностранцев на юге России, утвержденный Александром I 22.02.1804 / ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXVIII. С. 154–155, 786. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65287.

124. Доктрина информационной безопасности Российской Федерации утверждаю Президент Российской Федерации В.В. Путин 9 сентября 2000 г. № Пр-1895. С. 1–26. URL: http://docs.cntd.ru/document/901770877. (дата звернення: 12.09.2017).

125. Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського національного руху 1940-х–1980-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ. 2004. № 1/2 (22/23). 510 с.

126. Доповідь Нємцова: Путін. Війна. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2015/05/12/7067579/. (дата звернення: 14.09.2017).

127. Дореволюционный рубль / Словарь банковских терминов. URL: http://www.banki.ru/wikibank/dorevolyutsionnyiy_rubl/. (дата звернення: 10.06.2016).

128. Ефимов А. «Изыскать пути к парализованию...». Документы карательных органов Вооруженных сил Юга России и Крымской АССР о крымско-татарском движении 1920 – 1923. *Москва-Крым: историко-публицистический альманах*. М.: Фонд развития экономических и гуманитарных связей «Москва-Крым», 2002. Вып. 4. С. 138–164.

129. Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 07.05.2017 № 962-12. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/962-12. (дата звернення: 12.10.2017).

130. Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов / Под общей ред. В.А. Куроедова. М.: Юридическая литература,

1971. 210 с.

131. Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1921 гг. *Вопросы развития Крыма*. Симферополь: Таврия, 1996. Вып. 3. 98 с.

132. Ислам в законодательстве России: 1554–1929 гг.: Сб. законодательных актов / Ред. сост. А.Б. Юнусова. Уфа: Башк. гос. ун-т, 1998. 119 с.

133. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Составитель и автор вводной статьи, комментариев и приложений Д. Ю. Арапов. М.: РЖИ, «Академкнига», 2001. 357 с.

134. Ислам и советское государство (1917–1936) : сборник документов / Сост., авт. предисл. и примеч. Д.Ю. Арапов. М.: Марджани, 2010. Вып. 2. 208 с.

135. Ислам и советское государство (1944–1990): сборник документов / Сост., авт. предисл. и примеч. Д.Ю. Арапов. М.: Марджани, 2011. Вып. 3. 528 с.

136. Ислам и советское государство (по материалам Восточного отд. ОГПУ. 1926 г.) / Вступ. ст., сост. и коммент. Д.Ю. Арапова и Г.Г. Косача. М.: Марджани, 2010. Вып. 1. 152 с.

137. Із доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому з пропозицією про прийняття нормативного акту, спрямованого на посилення паспортного режиму в Криму від 30.04.1978 / Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського національного руху 1940-х–1980-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 104.

138. Із доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про спільні оперативні заходи органів КДБ України, Узбекистану, Казахстану, Краснодарського краю зі стримування масового переселення кримських татар до Криму від 17.01.1977 / Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського

національного руху 1940-х – 1980-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 101, 331, 335.

139. Із звернення кримськотатарського народу до XXV з'їзду КПРС та Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій / Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990 х років) очима радянських спецслужб: збірник документів та матеріалів / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. Ч. 2. К., 2004. 362 с.

140. Інформаційна довідка щодо депортації кримських татар 1944 р. та заходів, що вживалися Урядом України у 1991–2014 роках з метою облаштування та інтеграції в українське суспільство колишніх депортованих кримських татар / Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. URL: http://finland.mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/1216-deportacija-krimsykih-tatar-1944-r-ta-zahodi-shho-vzhivajutysya-uryadom-ukrajini-z-metoju-oblashtuvannya-ta-integraciji-v-ukrajinsyke-suspilystvo-kolishnih-deportovanih-krimsykih-tatar. (дата звернення: 1.03.2017).

141. Інформаційне повідомлення заступника Голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про мітинг кримських татар, що відбувся 12 жовтня 1967 р. у м. Сімферополі від 13.10.1967 / Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського національного руху 1940-х – 1980-х рр. З архівів *ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 88.

142. Кількість та територіальне розміщення населення в Автономної Республіки Крим (Всеукраїнська перепис населення 2001 року). Сімферополь: Головне управління статистики в АР Крим. 2003. 43 с.

143. Конституция Республики Крым. Принята седьмой сессией Верховного Совета Крыма 6 мая 1992 года. URL: sevkrimrus.narod.ru/zakon/1992konst.htm. (дата звернення: 19.10.2017).

144. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т.ц. М.: Издательство политической литературы, 1970. 147 с.

145. Краткий отче о деятельности делегации Крымского правительства в

Киеве с 26-го се нтября по 16-е октября 1918 года. *Крымский архив*. 1996. Вып. 2. С. 64–74.

146. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Збірник документів та матеріалів. Упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. К. : Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.

147. Кримські татари 1944 – 1994 рр. Статті. Документа. Свідчення очевидців. (Сост. О.Е. Бажан, Ю.З. Данилюк). К.: Рідний край, 1995. 362 с.

148. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб». Зб. Док. та матеріалів. Ч. 1. / Упоряд.: О.Е. Бажан и Ю.3. Данилюк, С.А. Кокин и О.А. Лошицкий. Київ, 2004. 395 с.

149. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. К истории религиозных притеснений крымских татар. Приложение секретные документы. Баку: Издание союза мусульманской трудовой интеллигенции. 1919. Ч. I. 295 с.

150. Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. К истории религиозных притеснений крымских татар. Приложение секретные документы. Баку: издание союза мусульманской трудовой интеллигенции. 1920. Ч. 2. 193 с.

151. Крымское краевое правительство в 1918/19 г. / Предисловие А. Гуковский, подготовка текстов и комментарии И.Н. Прохоров. *Красный архив*. 1927. Вып. 3. С. 92–152.

152. Крымско-Украинские переговоры. Собрание документов касающихся пребывания в Киеве Делегации Крымского Правительства 26 сентября – 16 октября 1918 г. Подлежит представлению Крымскому Парламенту в первую его сессию. Симферополь : Типография МВД, 1918. 78 с.

153. Культурное строительство в РСФСР. Т. 2. Документы и материалы. 1928 – 1941. Ч. 1. Главархив РСФСР, ЦГА РСФСР. М.: Сов. Россия, 1985. 400

с.

154. Литвин Г. Крымско-татарские формирования: документы Третьего Рейха свидетельствуют. *ВИЖ*. 1991. № 3. С. 92–93.

155. Мальгин А. «Ненужная борьба между двумя частями России...» (К истории украино-крымских отношений в 1918 году). Краткий отчет о деятельности делегации Крымского правительства в Киеве с 26-го сентября по 16-е октября 1918 г. *Крымский архив*. 1996. Вып. 2. С. 64–74.

156. Манифест «О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую Державу» от 8 апреля 1783 г. / Полное собрание законов Российской империи. Т. XXI. СПб., 1830. С. 897–898.

157. Материалы Пленума ЦК КПСС 19-20 сентября 1989 г. М.: Политиздат, 1989. 129 с.

158. Мемориальная Книга скорби Украины (Автономная Республика Крым). Симферополь: «Таврида», 2001. 466 с.

159. Методологічні положення зі статистичного аналізу природного руху населення, затверджені наказом Державної служби статистики України 08.02.2013 № 39. *Держ. служ. стат. України.* Київ. 2013. 71 с.

160. Моряки в борьбе за власть Советов на Украине (ноябрь 1917 – 1920 гг.) / Сост. В.И. Александрова, Т.С. Федорова. К.: изд-во АН УССР, 1963. 686 с.

161. Народне господарство Української РСР в 1960 році: статистичний збірник. Київ: «Державне статистичне видавництво», 1961 г. 731 с.

162. Народне господарство Української РСР в 1968 році: статистичний збірник. Київ: «Статистика», 1969 г. 610 с.

163. Народне господарство Української РСР: статистичний збірник. Київ: Держстатвидав, 1957 г. 535 с.

164. Народное хозяйство Крымской области: стат. сб. / ЦСУ СССР. Стат. упр. Крым. обл. Симферополь: Крымиздат, 1957. 272 с.

165. Народное хозяйство Крымской области: статистический зборник. Одесса: «Статистика», 1967 г. 178 с.

166. Народное хозяйство СССР за 70 лет. М.: «Финансы и статистика», 1987. 539 с.

167. Население Крыма. URL: http://krymology.info/index.php. (дата звернення: 10.06.2016).

168. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917 – 2014 рр.); у 5 ч. / Упоряд. Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів: Ліга-Прес, 2015. Ч. 1. 904 с.

169. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів: Ліга-Прес, 2014. Ч. 1. 901 с.

170. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917–2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк. Львів : Ліга-Прес, 2014. Ч. 5. 769 с.

171. Національна безпека України: кримський вектор: збірник документів і матеріалів (1917 – 2014 рр.); у 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапко, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів: Ліга-Прес, 2014. Ч. 2. 730 с.

172. Національні процеси в України: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, О.В. Кресів, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка. К.: Вища шк., 1997. Ч. 1. 583 с.

173. Національні процеси в України: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. К.: Вища шк., 1997. Ч. 2. 704 с.

174. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. XLI. Таврическая губерния / Под ред. Н. А. Тройницкого. Спб, 1904. 344 с.

175. Петлюра С. Статті, листи, документи / Ред. колегія: Т. Гунчак,

Л.Дражевська, П. Йосипишин та ін. Т. ІІ. Нью-Йорк: st. Sofhia press of the ukrainian ortodox church of U.S.A., 1979. 627 с.

176. Письмо В. А. Маклакова Б.А. Бахметеву о состоянии армии П. Н. Врангеля и его внутренней и внешней политике от 21.10.1920 / Hoover Institution Archives, Stanford University, California, USA. Vasily Maklakov Collection. Box 3. Folders 8. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/58531. (дата звернення: 10.06.2016).

177.

178. Письмо наркома внутренних дел Л. П. Берии И. В. Сталину о целесообразности депортации болгар, греков и армян из Крыма от 29.05.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022352. (дата звернення: 1.06.2017).

179. Письмо наркома внутренних дел Л. П. Берии И. В. Сталину о целесообразности депортии крымских татар в Узбекистан от 10.05.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022328. (дата звернення: 1.06.2017).

180. Письмо наркома внутренних дел Л. П. Берии И. В. Сталину о целесообразности депортации крымских татар в Узбекистан от 10.05.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022328. (дата звернення: 1.06.2017).

181. Полное собрание законов (ПСЗ) Российской империи : Собрание первое. СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. XXII (1784–1788). СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии. 1830. № 15936.

182. Полное собрание законов (ПСЗ) Российской империи : Собрание первое. СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии, 1830. Собрание второе. Т. VI (1720–1722). СПб.: Тип. СЕИВ Канцелярии. 1830. № 5033.

183. Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи, съ 1649 года. Т. XXI. 1781–1783. Печатано въ Типографіи II отдъленія Собственной Его

императорского Величества Канцеляріи, 1830. 1083 с. + приложение и список погрешностей.

184. Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР по зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році» від 21.05.1992 № 2809-I. URL: https://ru.wikisource.org/wiki

185. Постанова Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя» від 09.07.1993 № 5359-I.; Записка Голови Радбезу ООН від 20.07.1993 № S/26118. URL: https://ru.wikisource.org/wiki. (дата звернення: 1.03.2017).

186. Постанова Верховної Ради СРСР «Про скасування законодавчих актів у зв'язку з Декларацією Верховної Ради СРСР від 14.11.1989 «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, яких було піддано насильственому переселенню, і забезпечення їхніх прав» від 07.03.91 № 2013-I. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2013400-91. (дата звернення: 1.03.2017).

187. Постанова Верховної Ради України «Про постанову Верховної Ради Російської Федерації «Про статус міста Севастополя»: від 14.07.1993 № 3378-XII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3378-12. (дата звернення: 1.03.2017).

188. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розселення та облаштування депортованих кримських татар і осіб інших національностей, що повернулися на проживання в Україну, їх адаптації та інтеграції в українське суспільство на період до 2015 року» від 11.05.2006 № 637. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/637-2006-%D0%BF/ed20120618. (дата звернення: 1.03.2017).

189. Постановление № 176/с СТО СССР «О закреплении товарно-сортовой пшеницы экспортных районов для экспорта» URL: http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1002734. (дата звернення: 24.06.2016).

190. Постановление ГОКО № 5859сс «О крымских татарах» от 11.05.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022331. (дата звернення: 24.06.2016).

191. Постановление ГОКО № 5984сс о выселении с территории Крымской АССР болгар, греков и армян от 02.06.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022354. (дата звернення: 24.06.2016).

192. Постановление Совета Министров СССР «О первоочередных мерах по решению вопросов, связанных с возвращением крымских татар в Крымскую область» від 11.07.1990. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68185. (дата звернення: 1.03.2017).

193. Постановление Совмина СССР «О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области» від 15.08.1978 № 700. URL: http://www.ndkt.org/postanovlenie-sm-sssr-o-dopolnitelnyh-merah-po-ukrepleniyu-pasportnogo-rezhima-v-krymskoy-oblasti-1978.html. (дата звернення: 24.06.2016).

194. Постановления Верховного Совета Российской Федерации от 9 июля 1993 г. № 5359-1 «О статусе города Севастополя» давалось поручение подготовить проект закона Российской Федерации о закреплении в Конституции Российской Федерации Федерального статуса города Севастополя. URL: http://russia.bestpravo.ru/fed2008i/data185/tex185963.htm. (дата звернення: 24.09.2017).

195. Правила заселения частных земель в Крыму иностранными выходцами, утвержденные Александром II 07.11.1861 / ПСЗРИ. Собр. 2. Т. XXXV. Отд. 2. С. 224–226. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65459. (дата звернення: 24.06.2016).

196. Представление наркома внутренних дел Л. П. Берии о награждении участников операции по выселению крымских татар и представителей других национальностей с территории Крыма от 05.07.1944 URL:

http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022376. (дата звернення: 24.06.2016).

197. Приказ народного комиссара внутренних дел СССР и народного комиссара государственной безопасности СССР № 00419/00137 «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов» URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022322. (дата звернення: 24.06.2016).

198. Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України: Указ Президента України. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/209/92.

199. Реабилитированные историей. Автономная Республика Крым. В 27 т. Книга вторая / гл. ред.: Тронько П. Симферополь: Издательство «АнтиквА», 2006. 392 с.: илл.

200. Резолюция Ф. Дзержинского от 03.08.1921 на письме Розенгольца. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1019171.

201. Российская Федерация против Мустафы Джемилева. Омский процесс. Апрель 1976 г. К.: «издательство СТОЛИЦА», 1998. 92 с.

202. Свод законов Российской империи. Т. XI. Ч. I. СПб., 1912. Ст.1391.

203. Советскому Крыму 20 лет 1920 – 1940. Симферополь: Крымгосиздат, 1940. 319 с.

204. Состав населения Автономной Республики Крым по полу и возрасту (Всеукраинская перепись населения 2001 года). Симферополь: Главное управление статистики в Автономной Республике Крым, 2003. 44 с.

205. Спецсводка № 80 Секретно-политического отдела ОГПУ СССР «О хищениях хлеба в колхозах и совхозах» по материалам на 28 ноября 1932 г. от 01.12.1932. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1024988

206. Спецсводка Секретно-политического отдела ОГПУ «О подготовке к уборке урожая хлебов» от 10.06.1931. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1016996.

207. Спецсообщение Л.П. Берии И.В. Сталину о выселении из Крыма спецпереселенцев от 04.07.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58903. (дата звернення: 10.06.2016).

208. Список российских деятелей культуры, поддержавших агрессию РФ в Крыму. URL: https://censor.net.ua/news/275271/spisok_rossiyiskih_deyateleyi_kultury_podderjavshih_agressiyu_rf_v_krymu. (дата звернення: 14.09.2017).

209. Справка о наличии и движении выселенцев (по состоянию на 1 октября 1948 г.) от 14.01.1949. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022615.

210. Статистический справочник Таврической губернии / Сост. статистик Таврического Губернского Земства Ф.Н. Андриевский под. ред. М.Е. Бененсона. Симферополь: Типография Таврического Губернского Земства, 1915. 104 с.

211. Статистичний збірник «Регіони України 2010». Ч. II / За ред. Осауленка О. Г. К. : Державний комітет статистики України, 2011. 804 с

212. Статистичний щорічник України за 2005 рік / За ред. Осауленка О. Г. К.: Державний комітет статистики України, 2006. 575 с.

213. Стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони під головуванням в.о. Президента України, Голови Верховної Ради України О.В. Турчинова 28 лютого 2014 року / Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України. URL: http://www.rnbo.gov.ua/files/2016/stenogr.pdf. (дата звернення: 18.10.2017).

214. Телеграмма заместителя наркома государственной безопасности Б. З. Кобулова и заместителя наркома внутренних дел И. А. Серова наркому внутренних дел Л. П. Берии об окончании операции по выселению крымских татар от 20.05.1944. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022339. (дата звернення: 10.06.2016).

215. Указ Александра I о поселении немецких колонистов в Крыму от 23.07.1803 / ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXVII. С. 786. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65284 (дата звернення: 10.06.2016).

216. Указ Екатерины II «О принятии крымских жителей и прочих татарских народов в российское підданство» от 28 июля/8 августа 1783 г. / Полное собрание законов Российской империи. Т. XXI. СПб., 1830. С. 985–986. URL: http://www.idd.mid.ru/rossiya_i_krym.html. (дата звернення: 24.06.2016).

217. Указ ПВС № 123/12 «Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны»javascript:showRemark(1023240) от 26.11.1948. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023242. (дата звернення: 10.06.2016).

218. Указ ПВС СССР № 121/145 «О преобразовании Крымской АССР в Крымскую область в составе РСФСР» от 30.06.1945. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022382

219. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму» від 05.09.1967 № 1861-VII. URL: http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/670905.htm. (дата звернення: 1.06.2017).

220. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О снятии ограничений по спецпоселению с крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны» від 28.04.1956. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5080.htm. (дата звернення: 1.06.2017).

221. Україна в 20 столітті: Зб. документів і матеріалів (1900 – 1939 рр.) / Упор. : А.Г. Слюсаренко, А.О. Буравченков, Н.І. Миронець та ін. К.: І ЗМН, 1997. 448 с.

222. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали. У двох томах / Упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. Т. 1. К.: Темпора, 2015. 790 с.

223. Хроника крымских событий 1967 – 1988 гг. Национальное движение в Крыму / Сост. П. Зети. Симферополь: Оджакъ, 2006. 280 с.

224. Четвертая сессия III Курултая крымскотатарского народа. 5-6 января 2001 г. документы и материалы. Симферополь: Оджакъ, 2001. 116 с.

225. Четыре года Советской власти в Крыму (1920–1924). Симферополь: Издательство Крым ЦИК и Совнаркома, 1924. 409 с.

226. Шифротелеграмма секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постышева второму секретарю ЦК КП(б)У В. А. Строганову и председателю СНК УССР В. Я. Чубарю об отправке хлеба в Крым от 22.04.1931. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1016961.

III
МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

227. Айвазов А. История национального контрреволюционного движения в Крыму (рукопись Айвазова Асана Сабри). Начато 1937 г. Окончено 1938 г. (58 листов) / Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченнаяпамять». Крымский выпуск. Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. Т.1. С. 25–114.

228. Ахматович А. Трагедия крымских татар. *Къасевет*. 1991. Вып. 1. С. 15–16.

229. Бек Софиев Л. Разведки, летние наступления и кубанский десант Русской армии генерала Врангеля / Русская Армия генерала Врангеля. Бои на Кубани в с Северной Таврии / Состат., комментарии С.В. Волкова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. 943 с.

230. Вернадский В. Дневники 1917 – 1921. Октябрь 1917 – январь 1920. К.: Наукова думка, 1994. 271 с.

231. Винавер М. Наше правительство (Крымские воспоминания 1918 – 1919 г.г.). *Голосъ минувшего*. Вып. II. Репр. изд. К.: Акаде мкнига, 2011. С. 59–320.

232. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. К.: Книга роду, 2008. 800 с.

233. Врангель П. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Ч.II. М.: Терра, 1992. 474 с.

234. Гарин-Михайловский Г. Записки из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914 – 1920. *Крымский архив*. 2007. Вып. 4. С. 232–251.

235. Грушевський М. Спомини. Київ. 1989. Вип. 8. С. 103–154.

236. Грушевський М. Спомини. Київ. 1989. Вип. 9. С. 108–149.

237. Деникин А. Гетманство и Директория на Украине. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С.А. Алексеев. М.; Ленинград: Государственное издательство, 1930. С. 136–185.

238. Донцов Д. Рік 1918, Київ. Торонто, Онтарио: Гомін України, 1954. 128 с.

239. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.). К.: Темпора, 2007. 220 с.

240. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році. *Хліборобська Україна. 1920 – 1921. Зб. 2–4-й.* Відень: видання Українського Союза Хліборобів Державників. С. 49–64.

241. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / Публ. текста и ред. М.А. Колерова. М.: Крутицкое патриаршие подворье, 1995. 240 с.

242. Іванис В. Стежками життя (Спогади). Кн. 4. Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання. Новий Ульм: Українські вісті, 1961. 403 с.

243. Краснов П. Всевеликое Войско Донское. *Архив русской революции: в 22 т.* Т.5. М.: «Терра», Политиздат, 1991. С. 190–321.

244. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. К.: Темпора, 2003. 608 с.

245. Михайлик М. Український національний рух у Криму 1917 р. Хроніка 2000. Рік видання IX. Вип. 34. С. 233–251.

246. Могилянский Н.М. Трагедия Украины. *Революция на Украине по мемуарам белых* / Сост. С.А. Алексеев; ред. Н.Н. Попова. М.; Л.: Государственное издательство, 1930. С. 115–135.

247. Монкевич Б. Слідами новітніх Запорожців. Похід Болбочана на Крим. Львів: Червона Калина, 1928. 200 с.

248. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. Львів: Добра книжка, 1928. 208 с.

249. Оболенский В. Крым в 1917–1920-е годы. *Крымский архив*. 1994. Вып. 4. С. 60–81.

250. Оболенский В. Крым в 1917–1920-е годы. *Крымский архив*. 1994. Вып. 1. С. 58–86.

251. Оболенский В. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. М., Л.: Государственное издательство, 1927. 87 с.

252. Оболенский В. Крым при Деникине. *Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Кн. 11: Белый Крым.* М.: Российский гуманитарный университет, 2003. 473 с.

253. Озенбашли А. Трагедія Криму: спогади та документи / Пер. Д. Кононенко. Сімферополь: ДОЛЯ, 2007. 320 с.

254. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. К.: Темпора, 2007. 608 с.

255. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму. *Крымский архив*. 1999. Вып. 4. С. 88–93.

256. Сейдамет Дж. Некоторые воспоминания. Полуостров. 2009. № 37. 18-24 сентября. С.14.

257. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). К.; Філадельфія: АТ «Книга», 1995. 493 с.

258. Слащов-Крымский Я. Белый Крым. 1920. Мемуары и документы. М.: Наука, 1990. 272 с.

259. Христич Я. Українська революція в Чорноморській військовій флоті. *Військово-історичний альманах.* Ч. 7. К., 2003. С. 147–160.

260. Цапко І. Перша українська військова місія в Криму (Травень 1920 р.). *Вісті комбатанта.* 1963. Ч. 3 (11). С. 19–26.

261. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917 – 1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто: б. в., 1971. 366 с.

262. Шрамченко С. На синьому Чорному Морі в рр. 1917 – 19. Уривок зі споминів. *Літопис Червоної Калини.* 1935. Вип. 3. С. 13–16.

IV
ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

263. Авдет

264. Азат Къырым

265. Відомості Верховної Ради України.

266. Голос Крыма 1.

267. Голос Крыма 2.

268. Голос татар.

269. День.

270. Известия.

271. Красный Крым.

272. Крым.

273. Крымская газета.

274. Крымская Правда.

275. Крымские известия.

276. Кърым мусульманлары.

277. Миллет.

278. Правда Востока.

279. Правда.

280. Терджиман.

V

НАУКОВІ ПРАЦІ

281. А в основі всіх об’єднувальних ідей – «дерибан». URL: http://bintel.com.ua/uk/article/v-osnove-vseh-ob%23edinitel%27nyh+idej-deriban/

282. Абдуллаева З. Крымскотатарское духовенство накануне присоединения Крыма к России. *Культура народов Причерноморья*. 2000. № 14. С. 59–63.

283. Абдураман М. Мушкуль еллар. *Йылдыз*. 1977. № 2. С. 43–71.

284. Абдурешитов Н. Принципы восстановления гражданства в постсоветских государствах. *Гражданин. Информационный бюллетень*. 1996. № 1–2. С. 24–27.

285. Абибуллаева Д. Формирование и развитие государственной системы народного образования крымских татар (1870 – 1920).: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук. 07.00.02. Сімферополь, 2005. 19 с.

286. Агапов М. Истоки советско-израильских отношений: «еврейский национальный очаг» в политике СССР в 1920-е–1930-е гг.: монография. Тюмень: Вектор Бук, 2011. 324 с.

287. Агресія Росії проти України : історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.). К.: «МП Леся», 2016. 586 с.

288. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01.: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ : [б. и.], 2011. 32 с.

289. Адамовський В. Ешелони у вічність. Депортація населення в першій половині XX ст. Кам’янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2007. 184 с.

290. Аким Ф. Социализм къурамыз. Буюклер ичюн окъув китабы. Симферополь: Къырымдевнешр, 1932. 122 с.

291. Аксенов обратился к Путину с просьбой оказать содействия в обеспечении мира на территории АР Крым. URL: http://interfax.com.ua/news/general/193554.html. (дата звернення: 18.10.2016).

292. Акулов М. Крым в годы Великой Отечественной войны (исторический очерк). *Книга Памяти*. Симферополь «Таврида», 1998. Т. 8. С. 8–117.

293. Акулов М. Скорбная память войны. *Книга Скорби Украины (Автономная республика Крым)*. Симферополь: «Таврида», 2001. С. 8–20.

294. Александров И. О мусульманском духовенстве и управлении духовными делами мусульман в Крыму после его присоединения к России. *ИТУАК*. № 51. С. 207–220.

295. Александров И. К истории учреждения Таврического магометанского духовного правления. *ИТУАК*. 1918. № 54. С. 316–355.

296. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вермонт: Хроника пресс, 1984. 428 с.

297. Алиев Ф. Халкъ йырджысы. *Йылдыз*. 1990. № 1. С. 81–88.

298. Алиева Б. Некоторые вопросы эволюции современного ислама. М., 1979. 37 с.

299. Алисов Г. Мусульманский вопрос в России. *Гасырлар авазы*. 1999. № 3/4 С. 238–248.

300. Алімпієв А., Пєвцов Г. Особливості гібридної війни РФ проти України. Досвід, що отриманий Повітряними Силами Збройних Сил України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2017. № 2(27). С. 19–25.

301. Алов А. Ислам в России. М.: «Институт Наследия», 1996. 122 с.

302. Алтабаева Е. Смутное время: Севастополь в 1917–1920 гг. Учебное пособие. Севастополь: Телескоп, 2004. 384 с.

303. Альчиков А. Эсирликтен – интикъамджилыкъкъа. *Йылдыз*. 1983. № 1. С. 123–125.

304. Альчиков А. Юректен де ойле эп тепине. *Йылдыз*. 1983. № 4. С. 121–

125.

305. Аманжолова Д. Национальный вопрос в годы Гражданской войны в России [Електронний документ]. Режим доступу: http: // his.1september.ru/2003/19/1.htm

306. Аметов Дж. Эсасыз джезалангъан. *Йылдыз*. 1995. № 2. С. 110–132.

307. Андреев Е. Демографическая история России: 1927 – 1959 гг. М.: Информатика, 1998. 187 с., 25 илл.

308. Андреев. А. Яшлыкънынъ коммунист тербиеси ве комсомолнынъ вазифелери. ВЛКСМнынъ Х съездинле нутукъ. Симферополь: Къырымдевнешр, 1936. 33 с.

309. Андрєєва С. «Кримський» вектор зовнішньої політики Коша Нової Запорозької січі в період між російсько-турецькими війнами 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр. *Український історичний збірник* / гол. ред. Т. Чухліб. Вип. 13. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. С. 98–109.

310. Андрєєва С. До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 1998. Вип. IV. С. 100–109.

311. Андриевский Ф. Мусульманские мектебе и его роль среди татарского народа на Крымском полуострове (Исторический очерк). Симферополь: изд-во Таврического губернского земства, 1908. 41 с.

312. Аннексия Крыма: Юрий Мешков разоблачает Владимира Путина. URL: https://ru.krymr.com/a/26578233.html. (дата звернення: 24.09.2017).

313. Арбатлы У. Къырымда рутттдие мектеплерининъ ачылувы ве оларнынъ тесирлери. *Йылдыз*. 1996. № 2. С. 169–184.

314. Арбатов А., Дворкин В. Военная реформа: просчеты и пути их исправления. *ВПК*. 2012. № 25 (442). URL: http://vpk-news.ru/articles/8996. (дата звернення: 14.09.2017).

315. Артюх В. Туман «гібридної війни»: чому шкідливо мислити гібридно. URL: https://commons.com.ua/ru/tuman-gibridnoyi-vijni-chomu-shkidlivo-misliti-gibridno/

316. Архів О. М. Яковлєва. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/. (дата звернення: 22.06.2017).

317. Аршаруни А. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М.: Безбожник, 1931. 138 с.

318. Асанин И. Ч.-огълу Адалет куреши сафларында (Хатире китабы). Биринджи китап. Симферополь: Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2002. 624 с.

319. Асанов А. Национально-культурное строительство в Крыму. *Просвещение национальностей*. М., 1931. № 11–12. С. 34.

320. Асанова Д., Чубаров Э. Национальное движение крымских татар в 1970–1991 гг. URL: http://qtmm.org/национальное-движение-крымских-татар-в-1970–1991-гг. (дата звернення: 14.09.2017).

321. Асанова Дж. Абибулла Одабаш. Аяты ве фаалитине дайр базы малюматлар. *Йылдыз*. 1991. №4. С. 84–87.

322. Ахмадуллин В. Государственно-исламские отношения в России: история, теория, механизмы, военно-политические аспекты. М.: «НИОПИК», 2000. 96 с.

323. Ахмадуллин В. Политика советского государства по отношению к мусульманской религии в 1917–1945 гг. : авт. дисс.… канд. ист. наук.: 07.00.02. М., 2002. 241 с.

324. Аширов Н. Ислам и нации. М., 1975. 144 с.

325. Аширов Н. Эволюция ислама в СССР. М.: Политиздат, 1973. 152 с.

326. Бажан О. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років). *Кримські татари 1944 – 1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців*. К.: Рідний край, 1995. С. 17–70.

327. Бажан О. Форми боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину (друга половина 1940-х – 1980-ті роки). *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* К.: Світогляд, 2004. С. 307–326.

328. Бажан О., Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. К. : Рідний край, 2000. 616 с.

329. Базаров М. Советская религиозная политика в Средней Азии. 1918–1930 гг. *Этнические и региональные конфликты в Средней Азии*. М., 1997. Кн.1. С.15–34.

330. Балагура О. Исторические особенности и современные проблемы этнокультурных и этнополитических процессов в Крыму. Симферополь: Антіква, 2012. 156 с.

331. Балич У. Народное образование в Крымской АССР к десятилетию Октябрьской революции. *Пути коммунистического просвещения*. 1927. № 9–10. С. 14–20.

332. Балич У. Состояние народного просвещения в Крыму. *Педагогическая жизнь Крыма*. 1925. № 6. С. 3–16.

333. Бартольд В. Панисламизм. *Сочинения*. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 1966. Т. 6. С. 400–403.

334. Бартольд В. Халиф и султан. *Работы по истории ислама и арабского халифата*. М.: Восточная литература, 2002. С. 15–81.

335. Басов А. Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. М.: Наука, 1987. 335 с.

336. Баязитов А. Ислам и прогресс. СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1898. 95 с.

337. Бекірова Г. «…Населення, особливо сільське і головним чином татарське, відчуває сильну нестачу і майже приречене на голодну смерть». *Наш Крим: неросійські історії українського півострова* : зб. ст. / упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. С. 163–168.

338. Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух в 50–60-ті рр.: становлення, перші перемоги і зневіра. *Кримські студії*. 2001. №5–6. С. 69–89

339. Белоглазов Р. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Харків, 2002. 18 с.

340. Белоглазов Р. Политика властных органов по отношению к мусульманской конфессии в Крымской АССР (1921–1924). *Крымский контекст*. 2001. № 7. С.39–50.

341. Беляев Е. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит-ры, 1966. 280 с.

342. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма. Симферополь: Южное кооперативное издательство, 1919. 79 с.

343. Бережанская Б. Еврейские колхозы в Крыму. Евреи Крыма: очерки истории. URL: http://www.krimoved-library.ru/books/evrei-kryma.html (дата звернення: 7.04.2017).

344. Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридной війни». К.: Брайт Стар Паблішинг, 2015. 392 с.

345. Бикова Т. «Червоний терор» в Криму (1917–1921 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип. 17. С. 29–48.

346. Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921–1928 рр.). *Крим від античності до сьогодення :* Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 421–431.

347. Бикова Т. Крим в 1917 році: національно-політичні процеси та події в контексті взаємовідносин з Центральною Радою. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 2007. Вип. 17. С. 29–48.

348. Бикова Т. Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917–1921 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 9. С. 94–134.

349. Бикова Т. Масовий терор в період утвердження радянської влади в Криму (1918–1921 рр.) / З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 1–28.

350. Бикова Т. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). К.: Інститут історії України, 2011. 247 с.

351. Бикова Т. Що спричинило голод 1921–1923 рр. у Криму? *Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 278–281.

352. Билял М. Девир онынъ талийинде. *Йылдыз*. 1993. № 4. С. 180–197.

353. Білуха Ю. Розвиток етнополітичної ситуації в Криму та вирішення проблем кримськотатарського народу. *Кримські студії*. 2002. № 1–2 (13–14). С. 49–62.

354. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: К.І.С., 2011. С. 182–198.

355. Блауберг И. Становление и сущность системного похода. М.: Наука, 1973. 270 с.

356. Богомолов О. Мусульманское образование в Крыму (1917 – 1939 гг.). *Кримські студії*. 2005. № 5–6 (25–28). С. 21–29.

357. Боєчко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 168 с.

358. Бойко О. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. *Український історичний журнал*. 1997. Вип. 6. С. 14–23.

359. Бойко В. Земельные общества и землеустроительный процесс в Крыму в 20-е годы XX века. Культура народов Причерноморья. 2001. № 24. С. 74–79.

360. Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2007. 63 с.

361. Бойко Я. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). *Этностатистический очерк*. Черкассы: «Вертикаль», издатель ЧП Кандыч С. Г. 2007. Вып. 1. 48 с.

362. Бойцова Е. Ислам в Крымском ханстве. Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 2004. 160 с.

363. Болтин Н. Социалистическая культура. *Советскому Крыму 20 лет*. Симферополь: Крымгосиздат, 1940. С. 173–207.

364. Борисенко В. Міждержавне зближення Запорозької Січі з кримським ханством у 20–30-х роках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6: Історичні науки: збірник. Київ, 2008. Вип. 5. С. 277–279.

365. Бочагов А. Милли-фирка. Национальная контрреволюция в Крыму. Симферополь: Крымгосиздат, 1930. 117 с.

366. Бочаров А. Основные научные методы в историческом исследовании. Учебное пособие. Томск. 2006. 190 с. URL: http://klio.tsu.ru/Bocharov_Textbook.pdf (дата звернення: 7.04.2017).

367. Боятжиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистическо-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма. Симферополь: Крымское гос. изд-во, 1930. 112 с.

368. Брайчевський М. Кримська сесія 1952 року. RUTHENICA. 2002. 1. С. 175–184. URL: http://resource.history.org.ua/publ/ruthenica_2002_1_175. (дата звернення: 7.04.2017).

369. Браул Я. Е. – И. В. Сталину об антисемитизме в Крыму от 13.06.1946 URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/68412. (дата звернення: 07.03.2017).

370. Брехуненко В. «Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь» : про стереотипи взаємосприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х

рр. *Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 84, 90–91.

371. Брехуненко В. Важное про Украину, Россию и Крым. URL: https://www.youtube.com/watch (дата звернення: 7.04.2017).

372. Брошеван В. «Председатель ЦИК Крымской АССР И. Тархан – жертва НКВД СССР». *Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры. Материалы Международной конференции 28 – 29 мая 1999 года*. Симферополь: Крымское учебно-методическое государственное издательство. 2001. С. 175–185.

373. Брошеван В. НКВД Крымской АССР. Симферополь: Б. м. и., 2000. 88 с.

374. Брошеван В. Образовать Автономную Крымскую ССР. Симферополь, 2001. 48 с.

375. Брошеван В. Политические процессы в Крымской АССР в 20-е гг. Исторический очерк по документам архивов уголовно-следственных дел ОГПУ СССР и Госархива АРК. Симферополь: Б. м. и. 1999. 100 с.

376. Брошеван В. Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг.: Хроника в док. и материалах. Симферополь, 2005. 88 с.

377. Брошеван В., Форманчук А. Крымская республика: год 1921-й (Краткий исторический очерк). Симферополь: Таврия, 1992. 199 с.

378. Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті рр.). *Укр. істор. журнал*. Київ: 1990. № 11. С. 20–26.

379. Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». М.: Наука, 2006. 271 с.

380. Будівлю Радміну й парламенту Криму захопили 120 професійно підготовлених осіб з озброєнням на місяць оборони – нардеп Куніцин. URL: http://ua.interfax.com.ua/news/general193084.html/. (дата звернення: 24.09.2017).

381. Бунегин М. Революция и гражданская война в Крыму (1917 – 1920).

Симферополь: «Крымиздат», 1927. 336 с.

382. Бурцев М. Опыт советской пропаганды среди войск и населения противника в период войны с белофиннами / Партийно-политическая работа в боевой обстановке. М.: Воениздат, 1940. 165 с.

383. Бутаков Я. Гражданская война в России: альернативные модели государственного строительства и управления. М.: ГУУ, 2001. 54 с.

384. Бывший командующий ЧФ рассказал об операции «вежливых людей» в Крыму. URL: https://lenta.ru/news/2015/03/13/crimea_nash/. (дата звернення: 24.09.2017).

385. В Крыму – страшная информационная война, – Лутковська URL: https://24tv.ua/ru/v_krimu__strashnaya_informatsionnaya_voyna__lutkovskaya_n419840. (дата звернення: 14.09.2017).

386. В Крыму казаки объединились для защиты полуострова и рассчитывают на помощь ЧФ. URL: https://www.segodnya.ua/regions/krym/v-krymu-kazaki-obedinilis-dlya-zashchity-poluostrova-i-rasschityvayut-na-pomoshch-chf-497137.html (дата звернення: 18.10.2017).

387. В округах. *Вестник административной жизни Крыма* (орган НКВД). 1922. 25 декабря (№ 1). С. 32–40.

388. Вагабов М. Ислам и вопросы атеистического воспитания. М.: Высшая школа, 1984. 167 с.

389. Варгатюк С. Зовнішня політика директорії УНР: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1996. 165 с.

390. Василевський П. Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917–1918 роках. *Дзвін*. 1990. № 11. С. 81–83.

391. Вежливые люди» в Крыму: как это было. URL: https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/04/17/59255-171-vezhlivye-lyudi-187-v-krymu-kak-eto-bylo. (дата звернення: 18.10.2017).

392. Велігодський Д. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – 1920 рр.: історико-правове дослідження: авт. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Сімферополь, 2004. 18 с.

393. Велігодський Д. Кримські військово-авторитарні режими генералів А.І. Денікіна і П.М. Врангеля (червень 1919 – листопад 1920 рр.). *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. Вип. 24. С. 112–120.

394. Веліжанський С. Видаючи данину минулому, думати про майбутнє. / С. Веліжанський. *Кримськотатарське питання*. Сімферополь, 1999. Ч. 3 (7). С. 25–28.

395. Верстюк В. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. К.: Заповіт, 1997. 344 с.

396. Весь Крым, 1920–1925: [V-му Всекрымскому съезду Советов]: юбилейный сборник. Симферополь: Изд. КрымЦИКа,1926. XIX, 572 с.

397. Вєдєнєєв Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рік. К.: К.І.С., 2006. 312 с.

398. Винарчук Т. Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. XIX ст. – 1920 р.): компоративний аналіз: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 19 с.

399. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. К.: Видавниче тов-во «Криниця» книголюбів України, 1991. 127 с.

400. Виноград Э. Диалектический принцип системности как коцептуальное ядро развития системно-диалектического подхода. *Социогуманит. вестн*. 2011. № 6. С. 135–139.

401. Виноград Э. Основы общей теории систем. Кемерово : Кемеров. технол. ин-т пищев. пром-сти, 1993. 339 с. URL: http://window.edu.ru/resource/519/69519/files/mono_1.pdf. (дата звернення: 18.10.2017).

402. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. К.: К.І.С., 2004. 552 с.

403. Вінцковський Т. Вплив революції 1917 р. на консолідацію

української, польської і білоруської громад Таврійської губернії (за матеріалами газети «Южные ведомости». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.* 2008. Вип. 17. С. 101–105.

404. Владыкин О. Новые рубежи обороны Крыма. URL: http://nvo.ng.ru/reality/2014-09-19/1_crimea/html. (дата звернення: 14.09.2017).

405. Власенко О. Депортація та її наслідки. Педагогіка толерантності. 2003. № 2 (24). С. 24–37.

406. Водарский Я. Население России за 400 лет (XVII – начало XX века). М., «Просвещение», 1973. 159 с.

407. Возгрин В. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Т. III. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. 880 с.

408. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму XX століття: історіографія проблеми. *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія».* К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 216–234.

409. Войтович Л. Формування кримськотатарського народу: Вступ до етногенезу. Біла Церква: Вид-во Пшонківський О. В., 2009. 218 с.

410. Волков А. Перепись населения СССР 1937 года. *История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики» (часть II).* М., 1990. Вып. 3–5. С. 6–63.

411. Волкова С. Причины чешской эмиграции в Крым во второй половине XIX века. *Арсений Иванович Маркевич. Таврические международные научные чтения (Симферополь, 19 мая 2000 г.).* Симферополь. 2000. С. 101–105.

412. Волковинський В., Реєнт О. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). К.: Інститут історії України НАН України, 2006. 211 с.

413. Волобуев О. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг.). *Отечественная история*. 1994. №

1. С. 157–169.

414. Волобуев О. Рождение и судьбы новой Крымской автономии в первой половине XX в. *Отечественная история*. 1999. № 2. С. 89–99.

415. Вольфсон Б. Крах германской оккупации в Крыму. *Исторический журнал.* 1937. Вып. 8. С. 85–99.

416. Вороній В. Реалізація заходів держави щодо інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар і осіб інших національностей: сучасний стан і перспективи. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* К.: Світогляд, 2004. С. 24–30.

417. Вяткин А. Мусульманский Крым к началу XX века: между небытием, пантюркизмом и суверенизацией. *Pax Islamica*. 2009. № 2 (3). С. 91–128.

418. Вяткин А. Попытка восстановления крымскотатарской государственности. *Этнический национализм и государственное строительство*. М.: Институт востоковедения РАН, 2001. С. 68–94.

419. В'ятрович В. Кремль веде в Україні не гібридну, а «більшовицьку» війну. URL: http://espreso.tv/news/2014/11/29/ (дата звернення: 18.10.2017).

420. Гаврилюк Г. Петлюра і Врангель: чи міг бути мир? Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. *Київська старовина*. 1997. Вип. 3–4. С. 152–156.

421. Гай-Нижник П. Київський період відновленої УНР: фінанси і політика (14 грудня 1918 р. – 5 лютого 1919 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. XXIV: Соціальні та економічні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємоємовпливів. С.165–175.

422. Галайчук Б. Хто увільнив 1918. р. Крим від большевиків. Літопис Червоної Калини. 1938. Вип. 9. С. 11–13.

423. Ганжа О. Кримське питання в політиці урядів України (І половина XX століття). *Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової*

конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 150–167.

424. Ганкевич В. Історіографія питання виникнення політичного руху кримських татар на початку XX ст. *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія».* К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 8–16.

425. Ганкевич В. Основні напрямки джадидистського руху серед кримських татар (кінець XIX – початок XX ст.). *Сходознавство*. 2000. № 9–10. С. 222–229.

426. Ганкевич В. Партія «Іттіфак ель муслімін» і початок національно-політичного руху кримських татар. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* К.: Світогляд, 2004. С. 191–195.

427. Гаракова З. Роль Амета Сеит Абдуллы Озенбашлы в Курултае. *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (г. Симферополь, 5-6 декабря 2003 года)*. Симферополь: Доля, 2004. С. 79–84.

428. Гарчев П. Киров – организатор Крымской республики. *Культура народов Причерноморья.* 1998. № 4. С. 51–61.

429. Гарчев П. Курултай и Центральная Рада. *Материалы международной научной конференции: «Амет Озенбашлы видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы». 24-25 апреля 1998 г. Симферополь.* Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. С. 56–61.

430. Гарчев П. Курултай і Центральна Рада. *Кримські студії. Інформаційний бюлетень*. 2000. Вип. 1. С. 42–46.

431. Гарчев П. Национальные партии и движения в Крыму в 1917–1920 гг. *Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы:*

Материалы научно-практической конференции. Симферополь, 1996. С. 27–29.

432. Гарчев П. Республіка Тавріда. К.: Політвидав України, 1990. 127 с.

433. Гафаров С. Исмаил Гаспринский – великий просветитель. Симферополь: Тарпан, 2001. 256 с.

434. Гафаров Э. На рубеже веков (социально-экономические проблемы обустройства и адаптации крымскотатарского народа в Автономной Республике Крым). Симферополь: Издательский Дом Амена, 2001. 175 с.

435. Гваньини А. Описание Московии. М.: «Греко-латинский кабинет» Ю. А. Шичалина, 1997. 114 с.

436. Генеральна Карта Таврійської губернії 1822 року. URL: http://znaimo.com.ua/Таврійська_губернія. (дата звернення: 14.09.2017).

437. Герасимов В. Начальник российского Генштаба – об основных задачах развития армии. *Независимое военной обозрение*. 2014. № 1. URL: http://nvo.ng.ru/concepts/2014-09-12/1_oborona.html. (дата звернення: 14.09.2017).

438. Гилязов И. На другой стороне (коллаборационисты из поволжско-приуральских татар в годы Второй мировой войны.). Казань: Свод памятников. 1998. 252 с.

439. Гимазова Р. Просветительская деяельность Нигматуллиных-Буби. Казань: Печат. двор, 2004. 220 с.

440. Гібридна війна: in verbo et in praxi / під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.

441. Головченко В. Кримське питання у зовнішній політиці Центральної Ради й гетьманату Павла Скоропадського. *Пам'ять століть. Планета.* 2008. Вип. 4. С. 107–121.

442. Головченко В. Кримське питання в українській політиці гетьмана П. Скоропадського. *Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць*. Київ, 2013. Вип. 7. С. 192–201.

443. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918.

Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288 с.

444. Горбань Т. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. *Українській історичній журнал*. 2005. Вип. 6. С. 95–102.

445. Горбань Т. Крим в революційних процесах 1917 – 1920 рр.: історіографія проблеми. *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія».* К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 17–59.

446. Горбань Т. Революційні процеси 1917 – 1920 рр. у Криму в сучасній української історіографії. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.* К.: Світогляд, 2004. С. 235–246.

447. Горобець В. Союз гетьмана Ю. Хмельницького з Кримом початку 1660-х років: чому не реалізувався зовнішньополітичний проект? *Крим від античності до сьогодення*: *Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 242–260.

448. Горюнова Є. Соціально-політичні процеси у селі Кримської АРСР 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Запоріжжя, 1999. 19 с.

449. Господаренко Н. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова в 1920-е годы. *Крымский архив*. 1999. Вып. 6. С. 265–270.

450. Гошуляк І. Питання соборності українських земель на Брест-Литовській мирній конференції. *Український історичний журнал*. 2004. Вип. 1. С. 15–31.

451. Гражданская война в России: оборона Крыма / Сост. В. Гончаров. М.: АСТ; Санкт Петербург; Терра фантастика, 2003. 538 с.

452. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. К.: Либідь, 2000. 488 с.

453. Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. Київ, 2009. 62 с. : іл.

454. Григорьянц В. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АР Крым. Симферополь: Крымский архив, 2004. 52

с.

455. Григорьянц В. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму (1989–2001). Симферополь, 2002. 40 с.

456. Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція? *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї.* К.: Критика, 2004. С. 66–79.

457. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й К., 1997. 93 с.

458. Громенко С. Кримські татари – ціна війни, ціна миру. *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*: зб. ст. / Упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. С. 171–176.

459. Громико Ю. Оружие, поражающие сознание, – что это такое? URL: http://www.pereplet.ru/text/grom0. html. (дата звернення: 24.09.2017).

460. Громов Б. Илимге шерефли ёл. *Йылдыз*. 1980. № 4. С. 7–12.

461. Громов Б. Сизге чокъ тешекюор, Факидов аркъадаш. *Йылдыз*. 1983. № 4. С. 133–138.

462. Громов С. К вопросу о деятельности ряда национальных партий и организаций в Крыму в период гражданской войны. *Ученые записки Симферопольского государственного университета.* 1998. Вып. 6. С. 54–63.

463. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упор. А.П. Демиденко. К.: Веселка, 1992. С. 114–132.

464. Губогло М. Крымскотатарское национальное движение: В. 4 т. М.: РАН. Центр по изучению межнациональных отношений, 1992. Т. 1 (История. Проблемы. Перспективы.). 331 с.

465. Гумилев Л. Древние тюрки. М.: Товарищество Клышников-Комаров и К., 1993. 527 с.

466. Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр.: Монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.

467. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.). *«Учи неложними устами сказати правду…»*: Історична есеїстика. Київ, 2011. С. 610–625.

468. Дементьев Н. Материальное положение различных слоев населения Крымской АССР в 20 – 30-е годы XX века. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 24. С. 96–101.

469. Ден Н. Крым. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1930. 104 с.

470. Дённингхаус В. Полиэтничность сквозь призму классового подхода. *Отечественная история*. 1999. № 2. С. 113–120.

471. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. К.: Оріяни, 1998. 240 с.

472. Джегутанов Б. История и философия науки : учеб. пособие для аспирантов. СПб: Питер, 2006. 368 с.

473. Джемилев М. «Къырымтатар яшлар союзы» акъкъында иш. *Йылдыз*. 1992. № 3. С. 3–19.

474. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-річча депортації кримськотатарського народу. (Матеріали міжнародної наукової конференції в Киеве 13 – 14 травня 1994р.).* К.: 1995. С. 5–20.

475. Джувага В. Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / Упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. С. 26–36

476. Дмитрієнко М. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. *Український історичний журнал*. 2004. Вип. 1. С. 43–52.

477. Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. К.: Робітнича книгарня, 1918. 23 с.

478. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1920 Т. ІІ. Українська

гетьманська держава. Ужгород, 1930. 510 с.

479. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1920 Т. І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 452 с.

480. Дорошко М. Історико-політичні передумови виникнення проблеми Криму в українсько-російських відносинах. С. 17-27. URL: http://nowaukraina.org/nu_14_2014/02%20Doroshko%202014.pdf. (дата звернення: 10.06.2016).

481. Драчев Ю. Деятельность российских органов управления по привлечению мусульман на сторону советской власти, 1917–1922 гг.: дисс… канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2005. 251 с.

482. Дубко Ю. Проблемы Крымской государственности (1918 – 1919 гг.). *Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24-25 мая 1996.* С. 34–37.

483. Дубко Ю. Советская республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. Симферополь: Таврида 1999. 205 с.

484. Дубровський В. Україна й Крим. Женева: [б. в.], 1946. 47 с.

485. Дугин А. «Русский вигляд» – Крым. URL: https://foma.ru/russkiy-vzglyad-kryim.html. (дата звернення: 1.06.2017).

486. Дугин А. Евразийский проект и его украинская проблема. URL: http://newzz.in.ua/main/1148874783-httpkramtpinfonews 41fullid18973.html (дата звернення: 1.06.2017).

487. Дугин А. Информационная война России в трех парадигмах. URL: https://www.novorosinform.org/comments/id/69. (дата звернення: 1.06.2017).

488. Дугин А. Сеть таит в себе угрозу URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=52984&p=33. (дата звернення: 1.06.2017).

489. Дугин А. Украина: моя война. Геополитический дневник. URL: https://profilib.net/kniga/2181/aleksandr-dugin-ukraina-moya-voyna-geopoliticheskiy-dnevnik.php. (дата звернення: 1.06.2017).

490. Дугин А. Это великая война континентов URL: https://vz.ru/politics/2014/2/20/672632.html. (дата звернення: 1.06.2017).

491. Дюличев В. Крым. История в очерках. XX век. Симферополь: Рубин, ЧП Бинькин, 2005. 344 с.

492. Еабриелян О. Крым депортированные граждане: возвращение, обустройство, социальная адаптация. Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1997. 108 с.

493. Еабриелян О. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1998. 340 с.

494. Егоров В. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. М.: Наука, 1985. 245 с.

495. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы. *Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма).* К.: Татарское книжное издательство, 1992. С.74–117.

496. Ермолаев А. Гибридные проявления гибридной войны : / А. Ермолаев. URL: https://ukranews.com/publication/1430-gybrydnye-proyavlenyya-gybrydnoy-voyny. (дата звернення: 12.09.2017).

497. Ефименко А. История украинского народа. *Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон.* 1906. Вып. 1. С. 152–155.

498. Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.*: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 135–176.

499. Жолквер М., Грабська А. Гібридна війна: в Європі пишуть історію конфлікту в Україні. URL: https://www.dw.com/uk/ (дата звернення: 1.06.2017).

500. Жиромская В., Поляков Ю. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года: М.: Наука, 1996. 152 с.

501. Жуков В. Черноморский флот в революции 1917–1918 гг. Л.:

Молодая гвардия, 1931. 301 с.

502. Заатов И. XX асырда къырымтатар тасвирий ве манзаралы-амелий санаты: мейдангъа келюви, инкишафы, эврими, земаневий алы. Симферополь: «Доля». 2002. 279 с.

503. Зажигаев Б. В. Эволюция политического устройства в Республике Крым в период 1989 – 1998 годов: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. полит. наук: (23.00.02): Политические науки.: Моск. гос. ун-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ. М., 2003. 23 с.

504. Зарубин А. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь: Таврия, 1997. 352 с.

505. Зарубин А. К вопросу о крымско-украинских отношениях периода гражданской войны. *Клио*. Спб, 1998. Вип. 2. С. 210–220.

506. Зарубин А. К истории Милли фирка (национальной партии). *Крымский музей*. 1994. № 1. С. 39–46.

507. Зарубин А. Крым в 1917 году: от эйфории Марта к конфронтации Октября. *Историческое наследие Крыма*. 2006. № 14. С. 122–186.

508. Зарубин А. Крым: начало XX века – февраль 1917 года. Исторический очерк. *Историческое наследие Крыма*. 2005. № 11. С. 120–164.

509. Зарубин А. Крымскотатарское национальное движение в 1917 – 1920 гг. *Кримські татари: історія и сучасність. До 50-річчя депортації кримськотатарського народу (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києве 13-14 травня 1994 р.)*. К.: 1995. С. 214–222.

510. Зарубин А. Украинский вопрос при П.Н. Врангеле (по материалам Крымской печати 1920 г.). *Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24-25 мая 1996.* Симферополь, 1996. С. 40–42.

511. Зарубин А., Зарубин В. К вопросу о крымском краевом правительстве М.А. Сулькевича (1918 г.). *Крымский музей*. 1994. Вып. 1. С. 46–55.

512. Зарубин А., Зарубин В. Состав правительств Крыма периода

гражданской войны. *Известия крымского республиканского краеведческого музея*. 1995. Вып. 11. С. 11–15.

513. Зарубин В. К вопросу о территориальном споре между Крымом и Украиной (1918 г.) *Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы: Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24-25 мая 1996.* Симферополь, 1996. С. С. 42

514. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, Львівській національний університет ім. І. Франка. 227 с.

515. Здіорук С. Іслам в Україні : сучасні контроверзи етноконфесійного контексту. *Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття*. К.: Знання України, 2005. 552 с.

516. Зинченко Ю. Межнациональные отношения в Крыму на современном этапе. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции (Симферополь, 4-5 октября 1999 г.)*. Симферополь, 1999. С. 77–79.

517. Зінченко Ю. Кримські татари: історичний нарис. К.: Голов. спеціаліз. ред. літ мовами нац. меншин України, 1998. 205 с.

518. Зінченко Ю. Шовіністична суть кримськотатарської трагедії. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-річчя депортації кримськотатарського народу. (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві 13-14 травня 1994 р.)*. К.: 1995. С. 36–38.

519. Змерзлий Б. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму у 1921–1929 рр.: автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01. Симферополь, ТНУ, 2000. 17 с.

520. Змерзлый Б. «Нариси з історії розвитку системи освіти кримських татар у Кримської АРСР (1921 – 1941 рр.)». Симферополь: Атлас- Компакт, 2006. 280 с.

521. Змерзлый Б. Деятельность Народного Управления религиозными делами мусульман Крыма (1923–1927 гг.). *Ученые записки Таврического*

Национального университета им. В.И.Вернадского. 2002. Т. 15 (54). № 1. С. 124–128.

522. Золотарев Д. Изучение истории крымскотатарской эмиграции в период существования Крымской АССР (1921 – 1941 гг.). *Амет Озен-башлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (Материалы международной научной конференции)*. Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. С. 131–133.

523. Золотарев Д. Особенности политики России по отношению к эмиграции и паломничеству крымских татар (60-е годы XX – начало XX вв.). *Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры (Материалы Международной конференции 28 – 29 мая 1999 года)*. Симферополь: Крымское учебно-методическое государственное издательство. 2001. С. 98–103.

524. Ибрагимов Г. Ислам на службе фашизма. Антирелигиозник. 1939. № 5. С. 14–16.

525. Ибраимов В. На пути самоопределения национальностей (6-тилетию советского Крыма). *Забвению не подлежит... (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма)*. Казань: Татарское кн. изд. 1992. С. 253–255.

526. Изединов И. Зарождение национального движения крымскотатарского народа и основные этапы его развития. *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (Симферополь, 5-6 декабря 2003 г.)*. Симферополь: Доля, 2004. С. 85–96.

527. Илларионов А. Вызовы информационной войны для свободного общества и возможная контрстратегия. *Выступление на XIX Форуме Открытого Общества Эстонии*. Таллинн, 18 сентября 2014 г. URL: http://aillarionov.livejournal.com/735134.html. (дата звернення: 18.10.2017).

528. Ильясов Р. Крымские татары: краткий обзор прошлого и анализ

социально-экономического положения настоящего. Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. 88 с.

529. Ипчи У. Мени дуадан унутманыз... Акъмеджит: Таврия, 2003. 156 с.

530. Ислам в истории народов Востока / Отв. ред.: И.М. Смилененая, С.Х. Кямилев. М.: Наука, 1981. 197 с.

531. Ислам в Крыму: очерки истории. Симферополь: Элиньо, 2009. 432 с.

532. Ислам в России: взгляд из регионов / Под ред. А.В. Малашенко. М.: Аспект Пресс, 2007. 154 с.

533. Исламская идентичность в Украине / А.В. Богомолов, С.И. Данилов, И.Н. Семиволос, Г.М. Яворская. К.: ИД «Стилос», 2006. 200 с.

534. Ислямов М. Биринджи бутюнсоюз. *Йылдыз*. 1996. № 4. С. 99–104.

535. История Крыма / Шеф-редактор С. З. Коздова. М.: ОЛМА Медиа Груп, 2015. 464 с.

536. История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках) Авторская группа: Г.М. Буров, С.Б. Колтухов, Э.Б. Петрова и др. Симферополь: Атласкомпакт, 2006. 380 с.

537. История национально-государственного строительства в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917 – 1936 гг.) / Ответственный редактор Д.А. Чугаев. Москва, 1972. Т.1. 519 с.

538. Исхаков С. Мусульманская политика П. Н. Врангеля. *Крым. Врангель. 1920 год* / Сост. С.М. Исхаков. М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2006. С. 185–214.

539. Іваненко П. Статті вічного миру із ясновельможним його милістю ханом і з усією державою Кримською видільного київського та чернігівського війська і народу малоросійського літа 1692, травня, 26 дня. URL: http://litopys.org.ua/suspil/sus142.htm. (дата звернення: 10.06.2016).

540. Іванець А. Кримський вектор політики Української Центральної Ради. URL: https://refdb.ru/look/2728590.html. (дата звернення: 10.06.2016).

541. Іванець А. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу. / Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / Упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. С. 131–152.

542. Іванова І. Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення і формування території України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Том 26 (65). Вып. 2 (Ч. 1). С. 38–47.

543. Ільясов Р. Кримськотатарська проблема: реалії і перспективи. *Кримськотатарське питання*. Сімферополь, 1999. Ч. 4 (8). С. 65–87.

544. Іналджик Х. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Пер. з англ. О. Галенко. К.: Критика, 1998. 287 с.

545. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки національного інституту стратегічних досліджень. К.: РПСД, 2004. 41 с.

546. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп / за заг. ред. А. Баровської К. : НІСД, 2016. 109 с

547. Ісаюк О. Операція «Флот для України». *Наш Крим: неросійські історії українського півострова*: зб. ст. / упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. С. 125–131.

548. Іслам і сучасний світ: роботи учасників другого та третього Всеукраїнського конкурсів ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / Упор. М.І. Кирюшко. К.: Ансар Фаундейшин, 2009. 320 с.

549. Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти / О. Богомолов, С. Данилов, Г. Яворська та ін. К.: Вид. ін-ту сходознавства НАНУ, 2004. 200 с.

550. Іслам у контексті національного відродженні тюркомовних народів України / М.І. Кирюшко, М.Ф. Рибачук, О.І. Уткін. *Національне відродження і релігія*. К.,1995. С. 191–203.

551. Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. 803 с.

552. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ–Чернівці: Книги – XXI, 2008. 1100 с.; додатки.

553. Історія українського війська. Львів: Видання І. Тиктора, 1936. Ч. 3. Збройні сили сучасної доби. 568 с.

554. Ішин А. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920 – 1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2001. 19 с.

555. Кабузан В. Эмиграция и реэмиграция в России в конце 18 – начала 20 вв. М.: Наука, 1998. 270 с.

556. Калакура О., Рафальський О. Етнополітичні проблеми Автономної Республіки Крим. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4-5 октября 1999 г.* Симферополь, 1999. С. 83–92.

557. Камилев Ф. Рессамларнынъ эдиеси. *Йылдыз*. 1981. № 4. С. 132–134.

558. Камынин В.Д. Методологические основания современных историографических исследований. URL: http://elar.urfu.ru (дата звернення: 18.01.2018)

559. Кангиева Э. Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры / Э. М. Кангиева; под. ред. А. А. Непомнящего. К.; Симферополь: Симфероп. гор. тип., 2007. 424 с.

560. Кандымов Ю. Курултай 1917 года. Как это было? К.: [би], 2009. 23 с.

561. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К.: Олан, 2003. 607 с.

562. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з німецької. К.: «К.І.С.», 2007. 264 с.

563. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. / Пер. с нем. С. Червонная. М.: Издательская группа

«Прогресс», 1996. 380 с.

564. Караяни А.Г. Информационно-психологическое противоборство в современной войне. М. : Военный университет, 1997. 246 с.

565. Карпенко С. Крах последнего белого диктатора. *Подписная научно-популярная серия «История».* 1990. Вып. 7. М.: Знание. 64 с.

566. Карпенко С. Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.). М.: Издательство Ипполитова, 2002. 351 с.

567. Касимов Г. Идеология национал-фашистов (Султангалиевшина и иттихадисты). Самарканд: Узбек. гос. издат., 1931. 75 с.

568. Кащенко С. Колхозное движение в Крыму в 1918 – 1929 гг.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. М., 1967. 20 с.

569. Керимов И. Ешиль башмаклар. *Йылдыз*. 1985. № 4. С. 142–143.

570. Кирюшко М. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. К.: Світогляд, 2005. 300 с.

571. Климович Л. Ислам в царской России. Очерки. М.: Гос. антирелигиозное изд-во, 1936. 372+35 с.

572. Климович Л. Социалистическое строительство на Востоке и религия. М.: Государственное антирелигиозное издательство, 1929. 137 с.

573. Ключевский В. О. Сочинения. В 9 т. Т. 5. Курс русской истории / под ред. В. Л. Янина. М.: Мысль, 1989. 480 с.

574. Ключевский В. Сочинения. В 9 т. Т. 2. Курс русской истории. Ч. 2. М.: Мысль, 1987. 390 с.

575. Ключевский В. Сочинения. В 9 т. Т. 3. Курс русской истории / под ред. В. Л. М.: Мысль, 1988. 416 с.

576. Ключевский В. Сочинения. В 9 т. Т. 4. Курс русской истории / под ред. В. Л. Янина. М.: Мысль, 1989. 400 с.

577. Кобута С. Методика організації антирухівської кампанії в документах ЦК Компартії України. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції (Одеса, 14-15 вересня 2000 р)*. Одеса: Астропринт, 2000. С. 55–58.

578. Ковальченко И. Методы исторического исследования. М.: Наука, 1987. 440 с.

579. Кожекин А. Греческое население Крыма в 1861 – 1917 годах. *Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник*. Симферополь, «Таврия Плюс», 1998. С. 49–50.

580. Кожин С. Изучение войск противника органами спецпропаганды Красной армии в период Великой отечественной войны. *Военно-исторический архив*. 2002. № 2 (26). С. 19–22.

581. Комов С. Информационная борьба в современной войне вопросы теории. *Военная мисль*. № 3/1996. С. 76–80.

582. Кондратюк Г. Крымский рабфак в 20-х годах XX века. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 25. С. 59–64.

583. Королев В. Бунт на коленях (политические партии в Таврической губернии 1905 – 1907 гг.). Симферополь: Таврия, 1993. 71 с.

584. Королев В. Возникновение политических партий в Таврической губернии. Симферополь: Таврия, 1993. 42 с.

585. Королев В. Избирательные кампании 1917 г. в Таврической губернии. *Крымский музей*. Симферополь: Таврия, 1996. С. 69–80.

586. Королев В. Таврическая губерния в революциях 1917 года (Политические партии и власть). Симферополь: Таврия, 1993. 86 с.

587. Королев В. Черноморская трагедия (Черноморский флот в политическом водовороте 1917–1918 г.г.). Симферополь: Таврия, 1994. 37 с.

588. Королев. В. Крым и Северная Таврия в 1907 – 1917 гг. Страницы политической истории. Симферополь: Таврия, 1995. 71 с.

589. Короленко. Б. Інкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 19 с.

590. Корольов В. Діяльність політичних партій у Криму і Північній Таврії. 1899 – 1918 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.01. Київ, 1996. 44 с.

591. Корсаков С. Философская концепция комплексного исследования человека в творчестве И.Т. Фролова: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра филос. наук: спец. 09.00.13: «Философская антропология, философия культуры». М., 2011. 19 с.

592. Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемітизм. М.: Междунар. отношения, 2003. 784 с.

593. Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К.: Світогляд, 2005. 222 с.

594. Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняний політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми. *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія».* К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 180–203.

595. Крамаровский М. Золотоордынский город Солхат-Крым. К проблеме формирования городской культуры. *Татарская археология*. 1997. № 1. С. 107–111.

596. Кривицька О. «Кримська проблема» у контексті міжетнічних і державно-правових відносин. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4-5 октября 1999 г.* Симферополь, 1999. С. 92–94.

597. Крикунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. М., Яуза, Эксмо, 2005. 608 с.

598. Крим в етнополітичному вимірі. К.: Світогляд, 2005. 533 с.

599. Кримський А. Вибрані сходознавчі праці: В 5 т. Т.1: Арабістика. К.: ВД Стилос, 2007. 432 с.

600. Кримський А. Вибрані сходознавчі праці: В 5 т. Т.3: Тюркологія. К.: ВД Стилос, 2010. 416 с.

601. Кримський А. До історії теперішніх 25% татарської людности в Криму. *Студії з Криму*. Київ, 1930. С. 6–169.

602. Кримський А. Сторінки з історії Крима та кримських татар. *Студії з Криму*. Київ, 1930. С. 1–17.

603. Крупина В. Украина в программе государственного строительства П. Врангеля. Крым. Врангель. 1920 год / Сост. С.М. Исхаков. М.: Издательство «Социально-поли тическая мысль», 2006. С. 159–169.

604. Кручинин А. Крымскотатарские формирования в Добровольческой армии: история неудачных попыток. Москва, 1999. 92 с.

605. Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Сост. В.К. Гарагуля, И.П. Кондранов, Л.П. Кравцова. Симферополь: Таврия, 1994. 208 с.

606. Крымская АССР (1921–1945). Вопросы-ответы / Сост. Ю.И. Горбунов. Симферополь: Таврия, 1990. Вып. 3. 320 с.

607. Крымский А. Мусульманство и его будущность. Прошлое ислама, современно состояние мусульманских народов, их умственные способности, их отношения к европейской цивилизации. М.: Книжное дело, 1899. 120 с.

608. Крымскотатарское национальное движение. Т. II. Документы, материалы, хроника / под ред. М. Губогло, С. Червонной. М.: ЦИМО, 1992. 328 с.

609. Крысько В. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). [Под общ. ред. А.Е. Тараса]. Мн.: Харвест, 1999. 448 с.

610. Кулипанова В. Партийные организации Крыма в борьбе за индустриализацию. *Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма*. Симферополь: Крымиздат, 1958. С. 156–199.

611. Кульпин Э. Трансформация крымскотатарского этноса (1944 – 1996). *Крымские татары: проблемы репатриации*. М: РАН, Институт Востоковедния, 1997. С. 38–50.

612. Кульчицький С. Кримське питання в контексті політичної історії ХХ століття. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*. К.: Ніка-Центр, 2012. С. 515–532.

613. Кульчицький С. «Царський подарунок» Микити Хрущова. *Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР»*. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 299–306.

614. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 64 с.

615. Кульчицький С. Український Крим. *Історія та правознавство*: *Науково-методичний журнал*. Харків, 2017. № 9 (березень). С. 2–4.

616. Кульчицький С. Входження Криму до складу України. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей* / гол. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 135–154.

617. Курас І. Інтеграція кримських репатріантів в українське суспільство і завдання української науки. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.).* К.: Світогляд, 2004. С. 9–20.

618. Курс доллара к рублю и рубля к доллару с 1792 по 2015 годы. URL: http://www.anaga.ru/kurs.htm. (дата звернення: 24.06.2016).

619. Куртиев Р. Вели Ибраимов и этнодемографическая политика Москвы в Крыму в 20-е годы XX в. *Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры. Материалы Международной конференции 28-29 мая 1999 года.* Симферополь: Крымское учебно-методическое государственное издательство. 2001. С. 118–121.

620. Куртиев Р. К вопросу о периодизации крымскотатарского национально- освободительного движения (80-е годы XVIII – конец XX века). *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (Симферополь, 5-6 декабря 2003 г.).* Симферополь: Доля, 2004. С. 142–151.

621. Куртсеитова Э. Табиат севдасы. *Йылдыз*. 1987. № 2. С. 50–57.

622. Куфтин Б. Южнобережные татары Крыма. *Забвению не подлежит…: из истории крымскотатарской государственности и Крыма: науч.-попул. очерки* / сост. Н. Ибадуллаев. Казань, 1992. С. 239–250.

623. Кучменко Е. Кримське питання в міжнародній політиці 1917–1918 рр. Київ: [б. в.], 2001. 54 с.

624. Къандым Ю. Куреш мейданыны от басмаз... Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2002. 256 с.

625. Къасымов Я. Екяне арзу. *Йылдыз*. 1989. № 6. С. 137–141.

626. Къуртумеров Э. Иджретте догъгьан матбуатымыз тарихындан. *Йылдыз*. 2001. № 5. С. 133–140.

627. Кютюкчю М. Историко-культурологические предпосылки формирования концептуального похода к положенню женщины в турецком обществе. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*. 2010. № 1. С. 124–136.

628. Лайнбарджер П. Психологическая война. М.: Воениздат. 1962. 352 с.

629. Ланда Р. Ислам в истории России. М.: Изд-во фирма «Восточная литература» РАН, 1995. 312 с.

630. Ланда Р. Россия и мир российского ислама. М.; Н. Новгород: ИД «Медина», 2011. 508 с.

631. Лаптев Ю. Переселение немцев в Крым и основание колоний (XIX в.). *Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры*. Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. С. 11– 21.

632. Лапутина Ю. «Объект преступления – мир!»: СБУ и прокуратура АР Крым ведут расследование по фактам развязывания РФ войны против Украины. URL: http://gottstat.com/news/obekt-prestupleniya-mir-sbu-i-prokuratura-ar-krym-4026718.html. (дата звернення: 14.09.2017).

633. Латишева О. Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991 – 2001 рр.).: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Сімферополь, 2004. 268 с.

634. Левик Б. Пострадянські республіки Центральної Азії в умовах

геополітичних викликів наприкінці XX – на початку XXI ст. Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. 188 с.

635. Левик Б. Балто-Чорноморський регіон: сучасний потенціал та перспективи. Маріуполь: ТОВ «Східний видавничий дім», 2015. 244 с.

636. Левик Б. Військова безпека пострадянських республік 1991–2011 рр. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2012. 380 с.

637. Левик Б. Чорноморський флот Російської Федерації в російсько-українських відносинах (пострадянський період). *Аналітично-інформаційний журнал «Схід» (економіка, історія, філософія)*. 2014. № 3 (129). С. 48–53.

638. Легенгаузен М. Современные вопросы исламской мысли / Пер. с англ. Т. Г. Черниенко. М.: Феория, 2009. 232 с.

639. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах. М.: Мысль, 1981. 285 с.

640. Ленин В. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. М.: Политиздат, 1986. 610 с.

641. Лешуков Ю. В начале 20-х годов. *Крымская АССР (1921 – 1945)* / Сост. Ю.И. Горбунов. Симферополь: Таврия, 1990. С. 101–110.

642. Лисенко О. Крим у період Другої світової війни: регіональний вимір. *Крим від античності до сьогодення*: *Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 442–458.

643. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 488 с.

644. Литвин Г., Смирнов Е. Освобождение Крыма (ноябрь 1943 – май 1944). Документы свидетельствуют. М., Агентство «Кречет», 1994. URL: http://militera.lib.ru/h/litvin_smirnov/index.html. (дата звернення: 1.03.2017).

645. Лупандін О. Проблема кримської автономії у зовнішній політиці Української Держави. 1918 р. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.: Зб. наук. ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 3. С. 134–146.

646. Лупандін О. Політика Української Держави 1918 р. щодо державних утворень, що виникли на території колишньої Російської імперії. *Проблеми вивчення історії Української революції: Зб. наук. ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2002. С. 135–145.

647. Ляшенко В. К вопросу о переселении крымских мусульман в Турцию в конце XIII – первой половине XIX векав. *Культура народов Причерноморья*. 1997. № 2. С. 169–172.

648. Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання до історіографії проблеми. Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 158–179.

649. Ляшенко О. Кримськотатарські політичні організації у виборчих кампаніях 1994 – 2002 рр. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.)*. К.: Світогляд, 2004. С. 225–233.

650. Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. Одесса: Тип. Штаба округа, 1895. 65 с.

651. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.

652. Магда Є. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. К.: 2014. № 5. С. 138–142.

653. Макаренко Н. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. XX ст. Історіографія проблеми. Наукові записки / Збірник. Сер. «Політологія і етнологія». К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 111–137.

654. Макаренко Н. Політико-правове поле повернення кримських татар у 60-80-ті рр. XX ст. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.).* К.: Світогляд, 2004. С. 246–254.

655. Максуди С. Тюркская история и право. Казань: ФЭН, 2002. 412 с.

656. Малашенко А. Ислам в СНГ / Отв. ред. А.В. Малашенко. М.: ИВ РАН, 1998. 176 с.

657. Малашенко А. Исламское возрождение в современной России. М.: Московский центр Карнеги, 1998. 222 с.

658. Маленко Л. Південноукраїнське козацтво і Кримська війна. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2005. Вип. XIX. С. 103–108.

659. Малыгин Андрей Витальевич. Крымский Узел. URL: https://unotices.com/book.php?id=154258&page=23. (дата звернення: 14.09.2017).

660. Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. Симферополь: Сонат, 2005. 280 с.

661. Мальгин А. Внешняя политика крымского краевого правительства генерала Сулькевича. *Крымский музей*. 1994. Вип. 1. С. 56–65.

662. Мальгин А. Партизанское движение Крыма и татарский вопрос 1941 – 1944 гг. Симферополь: СОНАТ, 2009. 188 с., ил.

663. Мамбет Б. Девир онынъ талийинде. *Йылдыз*. 1993. № 4. С. 180–197.

664. Мамчак М. Чорноморський флот у боротьбі за незалежність України (1917–1921 рр.). Севастополь: ПП «Стрижак», 2011. 244 с.

665. Манойло А. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. М.: МИФИ, 2003. 388 с.

666. Манойло А. Політичні погляди. URL: https://istina.msu.ru/profile/Manoylo/. (дата звернення: 1.06.2017).

667. Маркевич А. З культурної минувшини Криму XIX в. (короткі нариси). *Студії з Криму*. I–IX / Редактор А. Е. Кримський. Київ, 1930. 218 с.

668. Маркевич А. Переселения крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму. *Сх. світ*. 2003. № 1. С. 165–183.

669. Марцинюк Л. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918–1929 рр.

(історичні аспекти проблеми): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1998. 20 с.

670. Масаєв М. Кримські татари у збройних силах Росії (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків., 2003. 19 с.

671. Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. *Український історичний журнал*. 2002. Вип. 5. С. 80–92.

672. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років : на теренах Постімперської Росії. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 373 с.

673. Меджитова С. Нагьмелер алеминде. *Йылдыз*. 1986. № 2. С. 125–128.

674. Меджитова С. Санъаткъа садыкъ адамлар. *Йылдыз*. 1988. №5. С. 89–92.

675. Межегірсь Андрій. Как российские СМИ поощряли сепаратизм в Крыму. URL: http://osvita.mediasapiens.ua (дата звернення: 24.09.2017).

676. Мельник М. Україна і Крим в історичних взаєминах. *Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник*. 1982. Кн. 9. С. 1125–1140.

677. Меметов А. Земаневий къырымтатар тили. Симферополь: Къырым девлет окъув педагогика нешрияты, 2006. 320 с.

678. Меметов А. Къырымтатар тилини огренюв тарихы ве онынъ вазифелери. *Йылдыз*. 1988. № 6. С. 134–143.

679. Минобороны опровергло информацию о неподчинении Киеву 30 воинских частей, находящихся в Крыму. URL: https://www.stopfake.org/minoborony-oproverglo-informatsiyu-o-nepodchinenii-kievu-30-voinskih-chastej-nahodyashhihsya-v-krymu/. (дата звернення: 14.09.2017).

680. Мироненко О. Крим і кримське питання після Лютневої (1917) революції. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник*. К.: Либідь, 1997. С. 260–265.

681. Мирсаит Султан-Галиев и идеология национально-освободительного движения. М.: Пик Винити, 1990. 142 с.

682. Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Том CCXL. С. 473–502.

683. Могильницкий Б. Введение в методологию истории: учеб. пособ. для студ. вузов, обучающих по спец. «История». М.: Высш. шк., 1989. 175.

684. Молчанов В. Кримська війна 1853–1856 рр.: український рахунок. *Крим від античності до сьогодення*: *Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 347–365.

685. Мона Ж. Как был реализован ленинский Декрет о земле? *Крымская АССР (1921 – 1945)* / Сост. Ю. И. Горбунов. Симферополь: Таврия, 1990. С. 57–95.

686. Москалець А. Крымскотатарский конфликт и Украинское государство. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-річчя депортації кримськотатарського народу (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві 13-14 травня 1994 р.)*. К.: 1995. С. 91–97.

687. Мощанский И. Информационная война. Органы спецпропаганды Красной армии. Издательский дом «Вече». 2010. 156 с.

688. Мурад Г. Джошкъун образлар. *Йылдыз*. 1988. № 2. С. 76–82.

689. Мурад Г. Сахна усталары. *Йылдыз*. 1981. № 4. С. 126–131.

690. Муратова Э. Индикаторы процесса возрождения ислама в Крыму. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.)*. К.: Світогляд, 2004. С. 371–382.

691. Муратова Э. Крымские мусульмане: взгляд изнутри. Симферополь: Элиньо, 2009. 51 с.

692. Мустафаев Ш. Эволюция самосознания – взгляд изнутри. *Крымские татары: проблемы репатриации*. М.: РАН, Институт Востоковедния, 1997.

С. 20–37.

693. Мухаметшин Р. Татары и ислам в XX веке (ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана). Казань: ФЭН, 2003. 140 с.

694. Мухетдинов Д. Ислам в России в XVIII – начале XXI вв.: модернизация и традиции. Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н. И. Лобачевского, 2011. 282 с.

695. Наберухин А. 1944 рік: дететаризація Криму. *Кримські татари 1944 – 1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців.* К.: Рідниї край, 1995. С. 5–17.

696. Нагаева З. Роль народных культур в образовании и воспитании подрастающего поколения. *Ученые записки КГИГГУ*. 2002. Вып. 3. С. 143–147.

697. Надинский П. Борьба Крымской парторганизации за восстановление народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). *Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма*. Симферополь: Крымиздат, 1958. С. 123–155.

698. Надинский П. Очерки по истории Крыма. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны (1917 – 1920). Симферополь: Крымиздат, 1957. 203 с.

699. Надинский П. Очерки по истории Крыма. Симферополь: Крымиздат, 1951. Ч. 1. 229 с.

700. Нариси з історії дипломатії України / Галенко О.І., Камінський Є.Є., Кірсенко М.В. та ін. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

701. Наулко В. Етнічна свідомість в історичному аспекті. *Етнічна свідомість і культура: Тези респ. наук.-теор. конф.* К., 1991. С. 124–126.

702. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / Упоряд. та вступ С.В. Громенко. Київ: К.І.С., 2016. 315 с.

703. Неизвестные страницы политических репрессий в Крыму. Права голоса лишены. / Гл. ред. кол. науч-документ. серии книг «Реабилитированные историей». Симферополь: Таврия. 1997. 104 с.

704. Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 176 с.

705. Несук М. Драма вибору: Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. К.: Політична думка, 1999. 274 с.

706. Никольский П. От Крымского ханства до наших дней. Историкоэкономический очерк. Симферополь: Крымгосиздат, 1929. 40 с.

707. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН ; Нац. общ.-науч. фонд ; Науч.-ред. совет : пред. В.С. Степин. М.: Мысль, 2010. Т. 3. 692, [2] с.

708. Носкова И. Крымские болгары в XIX – XX в.: история и культура. Симферополь, Сонат, 2002. 152 с., илл.

709. Обоснование численности ВС России. *ВПК*. 2012. № 51 (468). URL: http://vpk-news.ru/articles/13767. (дата звернення: 14.09.2017).

710. Овод В. Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы. Симферополь: Управление миграции при Совете Министров Автономной Республики Крым, 1997. 41 с.

711. Одинцов М. Государство и церковь: история взаимоотношений. 1917–1938 гг. М.: Знание, 1991. 64 с.

712. Озброєні молодики захопили кримські уряд і парламент. URL: http://portal.lviv.ua/news/2014/02/27/091042. (дата звернення: 24.09.2017).

713. Окороков А. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны: дис.… д-ра ист. наук: 07.00.02. М., 2001. 479 с.

714. Омельчук Д. Политические репрессии в Крыму (1920 – 1940 годы). Симферополь, 2003. 208 с.

715. Омельчук Д. Політичні репресії щодо національних меншин Криму 20 – 30-х років XX століття (історіографія питання). *Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія».* К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 72–78.

716. Орлова Г. «Чекисты Крымской области в довоенный период». *Раскулачивание в Крыму (история в документах и материалах о выселении из Крымской АССР в 20 – 40-х годах XX столетия бывших помещиков дворян и крупных землевладельцев, кулаков, раскулаченных, как класса, в числе*

которых оказались и иноподданные). Симферополь: 1999. С. 58–60.

717. Османов И. Программа развития процесса возвращения в Крым депортированных и рационального обустройства их на местах расселения (техническое задание, концепция, основные положения). Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1996. 88 с.

718. Основні особливості ознак проведення інформаційно-психологічної операції Російської Федерації в автономній республіці Крим. Г. В. Пєвцов, С. В. Залкін, С. О. Сідченко, К. І. Хударковський, А. О. Феклістов, А. В. Антонов. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2014. № 1(14). С. 35–37.

719. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/. (дата звернення: 24.06.2016).

720. Офіційний сайт Історико-документального департаменту МЗС Росії / Архіви МЗС Російської Федерації. URL: http://www.idd.mid.ru/rossiya_i_krym.html. (дата звернення: 24.06.2016).

721. Очерки по истории Крыма. Ч. 3. Крым в период социалистического строительства (1921 – 1941 гг.) / Под общ. ред. И. С. Чирвы. Симферополь, Крым, 1964. 222 с.

722. Павлов В. Об основних этапах возвращения и социально-экономической интеграции кримских татар в украинское общество. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму*. Симферополь, 1999. С. 115–120.

723. Павлович М. Культурные достижения тюрко-татарских народностей со времени Октябрьской революции М. Павлович. *Новый Восток*. 1926. № 12. С. 6–21.

724. Пайн Э. Репатриация крымских татар: оценка вариантов регулирования процесса (предварительный анализ). М., 1990. 64 с.

725. Памятная книга Таврической губернии / Под ред. секр. стат. ком. К. В. Ханацкого. Симферополь: Печ. бъ тип. Тавр. губ. правления, 1867. 655 с.

726. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год / Изд. Тавр. ГСК; под ред. секр. ком. [Г. Н.] Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1915. 392 с.; [3] л. ил., [22] л. рекл. объявл.

727. Панарин И., Панарина Л. Информационная война и мир. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 384 с.

728. Панарин Игорь Николаевич. СМИ, пропаганда и информационные войны. Поколение; Москва; 2012. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=2886165. (дата звернення: 1.06.2017).

729. Парламент Крыма принял Декларацию о независимости АРК и г. Севастополя URL: http://www.crimea.gov.ru/news/11_03_2014_1. (дата звернення: 17.06.2013).

730. Пащеня В. Влияние этнонационального фактора на ход советизации Крыма (1920–1945 гг.). *Культура народов Причерноморья*. 2006. № 90. С. 71–117.

731. Пащеня В. Национально-государственное строительство в Крыму в 1930-х годах в цифрах и фактах. *Таврические научные чтения: Сб. материалов* / Гл. ред. Е. Б. Вишневская. Симферополь, 2005. С. 81–88.

732. Пащеня В. О дуализме в национально-государственном строительстве в Крыму в 1930-х годах в цифрах и фактах. *Культура народов Причерноморья*. 2004. № 50. Т. 2. С. 88–92.

733. Пащеня В. Татарский вопрос в национально-государственном строительстве Крымской АССР и его решение в деятельности исполнительнораспорядительных органов власти в 1930-х – начале 1940-х гг. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 66. С. 33–37.

734. Пащеня В. Формування та діяльність органів влади і управлення в Криму (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук. 07.00.01. Харків, 2005. 18 с.

735. Пащеня В. Переселенческая политика в Крымской АССР в 1920-х–1930-х рр.: опыт проведения, проблемы, пути решения. *Культура народов Причерноморья.* 2005. № 65. С. 85–91.

736. Первомайский А. Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма. *Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма*. Симферополь: Крымиздат, 1958. 307 с.

737. Перепадя В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. Південна Україна. 1998. Т. 1. С. 128–138.

738. Пиков Николай Информационно-психологическое противоборство в условиях Афганистана (1979 – 1989 г.г.). М.: 2009. 324 с.

739. Пиріг Р. Німецькі детермінанти кримської політики гетьмана Павла Скоропадського (травень–грудень 1918 р.). *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 385–395.

740. Після анексії Криму на материкову Україну вийшло 4 тис. із 13,5 тис. військових – документ. http://gordonua.com/ukr/news/crimea/-pislja-aneksiji-krimu-na-materikovu-ukrajinu-vijshli-4-iz-13-5-tis-vijskovih-dokument-216052.html (дата звернення: 24.09.2017).

741. Поляков Л. З часом переваги авторитарних режимів перетворюються на недоліки й проблеми. «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. URL: old.razumkov.org.ua/ukr/upload/GIBRID-WAR-FINAL-1-1.pdf] (дата звернення: 18.01.2018).

742. Поляковская С. Къырымда медений къуруджилыкъ (агигаторлар ичюн материаллар). Акъмесджит: Къырым девлет нешрияты, 1936. 29 с.

743. Постсоветское мусульманское пространство: религия, политика, идеология. М., 1994. 246 с.

744. Почему Крым – не Шотландия и не Косово? URL: https://rus.azattyq.org/a/crimea-scotland-kosovo/25297676.html. (дата звернення: 14.09.2017).

745. Почепцов Г. Теория коммуникации. М.: Рефл-бук Ваклер, 2001. 656 с.

746. Прибыткова И. Возвращение крымских татар: новейшая история. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-ти річчя депортації кримськотатарського народу. (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві 13 – 14 травня 1994 р.)*. К.: 1995. С. 85–90.

747. Прибыткова И. Современные миграционные процессы: обустройство и адаптация ранее депортированных крымских татар в Крыму. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 1 (январь – март). С. 151–162.

748. Пронин А. Российская эмиграция в о течественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.: библиометрический анализ: моногр. Екатеринбург: Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. 360 с.

749. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни. Український історичний журнал. 2002. Вип. 5. С. 130–139.

750. Путин и Украина. Пресс-конференция. URL: http://www.mk.ru/politics/article/2014/03/04/993618-putin-i-ukraina-presskonferentsiya-polnyiy-tekst.html. (дата звернення: 18.10.2017).

751. Пученков А. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. СПб.: Нестор История, 2013. 352 с.

752. Разманова Н. Финансовая политика Российской империи (XVIII – первая половина XIX века): Курс лекцій. М.: Финансовая Академия при Правительстве РФ, 2008, 254 с. : ил., табл.; 20 см.

753. Радковець Ю. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html (дата звернення: 1.06.2017).

754. Расторгуев С. Информационная война. М: Радио и связь, 1999. 416 с.

755. Расторгуев С. Украина. Некоторые уроки информационной войны URL: https://www.fondsk.ru/news/2014/07/11/ukraina-nekotorye-uroki-informacionnoj-vojny-28415.html. (дата звернення: 1.06.2017).

756. Расторгуев С. Уроки информационной войны. URL: http://www.iwars.su/#!--/c28u. (дата звернення: 1.06.2017).

757. Расторгуев С. Философия информационной войны. М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. 496 с.

758. Редькіна О. Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2003. 24 с.

759. Реєнт О. З'їзд поневолених народів (8-15 вересня 1917р.), (21-28 вересня н.ст.).: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К.: [б.в.], 1994. 71 с.

760. Резниченко Г. Городское население Крыма 1920-х годов: численность, национальный состав, материальное положение. *Культура народов Причерноморья*. 2000 № 15. С. 79–81.

761. Результаты кампании 1922 года по перевыборам Советов. *Вестник административной жизни Крыма* (орган НКВД). 1922. 25 декабря (№ 1). С. 32–40.

762. Религия и политика в современной России. М.: РАГС, 1997. 84 с.

763. Репко С. Пропаганда на войска и население противника в первые месяцы войны. Цена иллюзий. URL: http://agitka.su/files/repko_vij.pdf. (дата звернення: 18.10.2017).

764. Романько О. Добровольческие формирования из граждан СССР в германской армии на территории Крыма (1941 – 1944). Этапы создания и деятельности. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 5. С. 286–290.

765. Романько О. Крым в период немецкой оккупации: национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. Москва; 2014. 413, [1] с.

766. Романько О. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. М.:

ООО Издательство АСТ: «Транзиткнига», 2004. 312 с.

767. Романько О. Мусульманские легионы третьего рейха (Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах 1939 – 1945). Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. 92 с.

768. Ромм Ж. Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета, 1941. 79 с.

769. Россия – Средняя Азия Т. 1.: Политика и ислам в конце XVIII – начале XX вв. М., 2011. С. 191–196.

770. Рудницький О. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2. С. 11–30.

771. Рукшин А. Некоторые итоги реформы вооруженных сил. *Центр военно-политических исследований*. URL: http://vpk-news.ru/articles/13125. (дата звернення: 14.09.2017).

772. Рыбаков Б. Об ошибках в изучении истории Крыма и о задачах дальнейших исследований: тезисы доклада на сессии по истории Крыма. Симферополь: Крымиздат, 1952. 16 с.

773. Рыбаковский Л. Великая Отечественная война: людские потери России. *Социологические исследования*. 2001. № 6. С. 85–95.

774. Савченко В. Кримська стратегія анархо-махновського руху (1920 р.). *Крим від античності до сьогодення*: *Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 400–409.

775. Саган О. Іслам у контексті етноконсолідації кримських татар. *Релігія і нація в суспільному житті України й світу*. Київ: Наукова думка, 2006. С. 132–150.

776. Самойлович А. Мусульманская периодическая печать. *Мир Ислама*. 1912. Т. 1 (№ 3). С. 257–287.

777. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір). Грані. 2015. № 3 (119). С. 18–23.

778. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.

779. Севастополь: Хроника революций и гражданской войны 1917–1920 годов / Сост., коммент. В.В. Крестьянников. Симферополь: Крымский архив, 2007. 640 с.

780. Сейдаметов Э. Эмиграция крымских татар в XIX – нач. XX вв. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 68. С. 30–33.

781. Сейтмуратова А. Инсан суеклери устюнде коммунизм къурулмаз. *Йылдыз*. 1994. № 1. С. 118–154.

782. Сейтмуратова А. Национальное движение крымских татар. Симферополь, 1997. 40 с.

783. Сеитягъяев Н. Влияние сталинских репрессий на изучение истории Крыма в период существования Крымской АССР (1921 – 1945 гг.). *Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры (Материалы Международной конференции 28 – 29 мая 1999 года)*. Симферополь: Крымское учебно-методическое государственное издательство. 2001. С. 215–223.

784. Секиринский С. Из этнической истории Крыма и Северной Таврии (вторая половина XVIII – начало XX в.). *Советская тюркология*. 1988. № 4. С. 87–97.

785. Сель У. Къырым, къырымтатарлар ве Анадолугъа кочюв. *Йылдыз*. 1996. № 6. С. 133–138.

786. Семин А. Борьба большевистских организаций за упрочение советской власти в Крыму (ноябрь 1920 – декабрь 1921 гг.). *Борьба большевиков за власть Советов в Крыму*. Симферополь: Крымиздат, 1957. С. 262–295.

787. Сёмин А. Крымская партийная организация в годы завершения реконструкции народного хозяйства и победы социализма в СССР (1933 – 1937 гг.). *Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма*. Симферополь:

Крымиздат, 1958. С. 241–281.

788. Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. *2-га міжнародна наукова конференція «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року». Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року.* К., 1998. С. 112–114.

789. Сергійчук В. Економічна складова передачі Криму до УРСР у 1954 р. *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 513–527.

790. Сергійчук В. Український Крим. К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.

791. Сивков К. Доведенные до нового облика. *ВПК*. 2012. № 51(468). URL: http://vpk-news.ru/articles/13971. (дата звернення: 14.09.2017).

792. Сильницкий Ф. Национальная политика КПСС (1917–1922 гг.). 3-е изд. М., «Политиздат», 1990. 312 с.

793. Січинський В. Крим: історичний нарис. Нью-Йорк, 1954. 31 с.

794. Сколько военных из Крыма предали Украину: опубликованы шокирующие цифры. URL: https://vesti-ua.net/uploads/posts/2017-11/1510038512_ce184ab1-82aa-4eaa-bcf4-2fbda0318a07_w650_r0_s.jpg. (дата звернення: 18.10.2017).

795. Служинська І. Геополітичні й екологічні проблеми Тузли. URL: http://history.org.ua/JournALL/regions/regions_2010_4/9.pdf.

796. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. СПб., 1887. [2], VI, XXXVI, С. 417–418.

797. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII в. Т. 1 / Ответ. ред. С.Ф. Орешкова. М.: Рубеж XXI, 2005. 542 с.

798. Смирнов Н. Ислам и современный Восток. М.: Акционерное издательское о-во Безбожник, 1928. 120 с.

799. Смирнов Н. Классовая база ислама в Крыму (Доклад, зачитанный на

заседании секции истории социально-экономических формаций научно-исследовательского института народов СССР, 3 мая 1931 г.). *Воинствующий атеизм*. 1931. № 8–9. С. 31–48.

800. Смирнов Н. Очерки истории изучения ислама в СССР. М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. 276 с.

801. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 66 с.

802. Советская пропаганда: чудеса эффективности и загадочная смерть. URL: http://newsua.one/istoriya/sovetskaya-propaganda-chudesa-effektivnosti-i-zagadochnaya-smert.html. (дата звернення: 18.10.2017).

803. Солдатенко В. Співвідношення зовнішньо- і внутрішньополітичних детермінант розвитку української державності в 1918 році. *Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919): Зб. наук. праць.* К.: ІПіЕНД, 2004. 285 с.

804. Солодухо Н. Манифест ситуационного движения. *Вестн. Татарстан. отд-ния Рос. экол. акад.* 2003. № 3. С. 3–4.

805. Солодухо Н. Методология ситуационного похода в научном познании. *Фундам. исслед.* 2005. № 8. С. 85–87. URL: http://www.rae.ru/fs/pdf/2005/8/56.pdf. (дата звернення: 18.01.2018)

806. Срібняк І. Військова та державотворча діяльність перших османських султанів. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць*. Рівне, 2011. С. 143–146.

807. Станіславський В. Кримське посольство до Стамбула восени 1706 р. Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 9–10. С. 138–151.

808. Старовойтова Н. Особливості сучасного етнокультурного процесу в Криму. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму (Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4-5 октября 1999 г.).* Симферополь, 1999. – С. 155 – 158.

809. Старокадомская М. Солхат и Кафа в XIII – XIV вв. *Феодальная Таврика: материалы по ист. и археол. Крыма* / Отв. ред. С.Н. Бибиков. К., 1974. С. 214–216.

810. Старунский А. Спецпропаганда. URL: http://www.peacekeeper.ru/ru/ (дата звернення: 18.10.2017).

811. Стельмах С. Анексія Криму та світова «гібридна війна». URL: http://https://ua.krymr.com/a/28527438.html (дата звернення: 18.10.2017).

812. Стопчак М. Кримський похід армії УНР 1918 р. в оцінці української історіографії. *Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія*. 2012. Вип. 17. С. 241–252.

813. Стрельський Г. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). К., 2000. 48 с.

814. Субтельний О. Україна: історія: [пер. з англ. Ю. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького]. Київ: Либідь, 1991. 509, [1] с. : іл.

815. Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова. СПб.: Императорская типография. Ч 1: 1803. 276 с.

816. Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной итервенции на Украине (1918 –1920). М.: Наука, 1966. 454 с.

817. Сучасна гібридна війна: нові форми гібридної агресії. URL: http://racurs.ua/ua/1063-suchasna-gibrydna-viyna-ta-yiyi-vidobrajennya-u-virtualniy-realnosti-chastyna-2 (дата звернення: 24.09.2017).

818. Теракт. За фактом захоплення будівель Верховної Ради і Радміну Криму відкрито кримінальну справу. URL: http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3312104-terakt-za-faktom-zakhoplennia-budivel-verkhovnoi-rady-i-radminu-krymu-vidkryto-kryminalnu-spravu. (дата звернення: 24.09.2017).

819. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: извлечение из сочинений арабских. СПб. : изд. на иждивение гр. С. Г. Строганова, 1884. Т. 1. 588 с.

820. Тимощук О., Таран П. Кримсько-татарська політико-правова думка кінця XVIII – поч. XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н., 2004. 176 с.

821. Ткач В. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 1. С. 99–109.

822. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. Львів, 2009. 311 с.

823. Томюк І. Історія українських визвольних змагань першої чверті XX століття : (березень 1917–грудень 1918 рр.). Навчальний посібник. Львів : ЛВІ, 2005. 167 с.

824. Тотлебен Э. О выселении татар из Крыма в 1860 году: Записка генерал-адъютанта Э. И. Тотлебена. СПб.: «Русская старина», 1893. Т. LXXVIII. URL: http://www.runivers.ru/upload/iblock/874/78.pdf. (дата звернення: 24.06.2016).

825. Трембіцький В. Чорноморська проблема України. *Альманах Українського Народного Союзу.* 1998. Вип. 88. С. 144–158.

826. Тригуб П., Довгань Н. Міські думи і земства в системі місцевих органів державної влади Півдня України в період революційних змагань 1917–1920 рр. *Вісник Університету внутрішніх справ.* 1999. Вип. 7. С. 144–152.

827. Трупчы С. Биз о вакъыт ялталы эдик де... *Йылдыз*. 1989. № 4. С. 59–65.

828. Туранли Ф. Стосунки України з Кримським ханством Високою Портою та Річчю Посполитою. Гілея. К.: ВІЗ УАН, 2012. Вип. 61 (№ 6). С. 22–30.

829. Турченко Ф. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: ЗДУ, 2005. Вип. XIX. С. 174–188.

830. Турченко Ф. Південь України напередодні Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта. Вип. XVII. 2004. С. 7–47.

831. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 181 с.

832. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С. *Я*. Козлов, Л. В. Чижова. М.: Наука, 2003. 459 с.

833. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2004. Т. 1. 504 с.

834. Умланд А. Новые идеологические образования в современном русском антидемократизме: западные концепции, антизападные политические доктрины и постсоветский партийный спектр. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_33/umland_novye.pdf. (дата звернення: 14.09.2017).

835. Урсу Д. Культурное возрождение крымских татар в 1920-е годы. *Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (Материалы международной научной конференции)*. Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. С. 36–45.

836. Урсу Д. Медениет фидаийлери. *Йылдыз*. 1996. №2. С. 101–119.

837. Урсу Д. На культурном фронте в эпоху террора: судьба крымских национал-коммунистов. *Къасевет*. 1998. № 14227. С. 7–12.

838. Урсу Д. Шаркъшынаслыкъ ве Къырым шаркъшынаслары (1918 – 1941). *Йылдыз*. 1998. № 2. С. 111–136.

839. Усманов М. Этапы исламизации Джучиева улуса и мусульманское духовенство в татарских ханствах 13–16 вв. *Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма*. М., 1985. С. 177–185.

840. Усманова Д. Государственная Дума 2-го созыва (20 февраля – 2 июня 1907 г.). Мусульманские представители в Российском парламенте 1906–1916. Казань, 2005. С. 165–186.

841. Усманова Д. Неродное дитя империи. Взаимоотношения Духовного собрания мусульман с государственной властью. *Татарстан*. 1997. № 1. С. 73–80.

842. Устименко В. Національні рухи в Криму у пошуках політичних орієнтирів 1917 – 1920 рр. (історіографія питання). Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». К.: ІПіЕНД, 2003. Вип. 23. С. 60–71.

843. Фазыл Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыскъа бир назар. назар. Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. 640 с.

844. Фазыл Р. Революциянынъ ольмез солдатлары. *Йылдыз*. 1977. № 2. С. 38–42.

845. Фазыл Р. Халкъ хызметиньде. *Йылдыз*. 1987. № 3. С. 129–137.

846. Фазыл Р. Шайр намын эль сакълар. *Йылдыз*. 1988. № 3. С. 109–114.

847. Фалев П. Из идеологии крымскотатарской интеллигенции. *ИТУАК*. 1912. *№ 54*. С. 285–286.

848. Федоров В. Шаріят та адат в житті мусульманського Сходу. *Східній світ*. 1928. № 2. С. 144–146.

849. Федорова А. Крымская работница и крестьянка в гражданской войне и советском строительстве. Симферополь: Крымгосиздат, 1928. 30 с.

850. Федосеев П. Материалистическая диалектика: краткий очерк теории. М.: Политиздат, 1985. 350 с.

851. Финогеев Б. Крымские татары, немцы, греки, армяне, болгары: национальное мастерство и его влияние на экономическое развитие Крыма. Симферополь: Издательство «Таврия», 1997. 208 с.

852. Финогеев Б. Крымскотатарская молодежь: проблемы и надежды (аналитический обзор). Симферополь: Б. м. и., 1996. 72 с.

853. Финогеев Б. Проблемы и основные направления социально-

экономического возрождения крымских татар в Крыму. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-річча депортації кримськотатарського народу. (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві, 13-14 травня 1994 р.).* К.: 1995. С. 193–197.

854. Фріланд Х. РФ становить стратегічну загрозу для Канади. Українська правда. 2017. 7 черв. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2017/06/7/7146158 (дата звернення: 18.01.2018).

855. Хабутдинов А. Общественное движение мусульман-татар: итоги и перспективы. Н. Новгород: НИМ «Махинур», 2005. 108 с.

856. Хаваджі Д. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941 – 1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук. Харків, 2005. 18 с.

857. Хазанов Г. Партийная организация Крыма в борьбе за победу колхозного строя. *Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма*. Симферополь: Крымиздат, 1958. С. 200–240.

858. Хайруддинова Э. Всекрымские съезды мусульман Крымской АССР 1923–1925 гг. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: «Исторические науки»*. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 217–224.

859. Хайруддинова Э. Исследование ликвидации мусульманских культовых учреждений в Крымской АССР (н. 1920 – к. 1930 гг.). Аль-Калям. Сборник научных работ УЦИИ. Донецк. 2013. Вып. № 1. С. 298–313.

860. Хаяли Р. Биринджи къырымтатар имля лугъатынынъ муэллифи Усеин Куркчининъ мешакъатлы омюр ёлу. *Тасиль*. 2005. № 1 (6). С. 9–15.

861. Хаяли Р. Возвращение крымских татар в Крым во второй половине 50 – 80-х гг. XX столетия. *Сходознавство*. 2002. № 17–18. С. 112–123.

862. Хаяли Р. Кримськотатарська проблема і український правозахисний

рух (кінець 50-х – 80-ті роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 150–157.

863. Хаяли Р. Крым в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.: некоторые методологические аспекты исследований. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей.* К.: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 26. С. 85–96.

864. Хаяли Р. Крым в период Второй мировой войны: историография и опубликованные источники. *Наукові записки*. К.: ІПІЕНД, 2003. Вип. 23. С. 79–96.

865. Хаяли Р. Крымскотатарская периодическая печать во второй половине XIX – XX вв. *Актуальные вопросы истории крымских татар. I Научные чтения*. Симферополь, 2002. С. 64–65.

866. Хаяли Р. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.). *Культура народов Причерноморья.* 2005. № 65. С. 93–94.

867. Хаяли Р. Национальное движение в первой половине XX столетия. *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (г. Симферополь, 5-6 декабря 2003 г.)*. Симферополь: Доля, 2004. С. 248–249.

868. Хаяли Р. Численный и социальный состав крымскотатарского народа по результатам переписи 1979 г. в Узбекской ССР. *VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ 4-5 червня 2003 р.* Київ 2003. С. 102–104.

869. Хованцев Д. Политика украинизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х годов. *Культура народов Причерноморья*. 1999. № 11. С. 83–85.

870. Хованцев Д. Політика партійно-державного керівництва Кримської АРСР щодо національних меншин (1921 – 1941 роки): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 7.00.01. Запоріжжя, 2005. 19 с.

871. Хорошкевич А. Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 336 с.

872. Чебанова А. О политике татаризации в Крыму в 20-е годы. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 403–405.

873. Червонная С. Крымскотатарское национальное движение 1991 – 1993 годы. М.: «Б. и.», 1996. Т. 3. 329 с.

874. Червонная С. Крымскотатарское национальное движение 1994 – 1997 гг. (Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения). М.: «Б. и.», 1997. Т. 4. 342 с.

875. Червонная С. Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития. *Ас-Аслан*. 2003. № 1(10). С. 152–162.

876. Черкас Б. Боротьба за Україну між Великим князівством Литовським і Кримським ханатом на переломі XV–XVI ст.: причини, передумови, наслідки. *Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова* / НАН України. Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 408–412.

877. Чиллева З. Айдын аят тасвири. *Йылдыз*. 1988. № 5. С. 84–89.

878. Чирва И. Великая победа партии и народа. *Крым в Великой Отечественной Войне 1941 – 1945 гг.* Симферополь: Крымиздат, 1963. С. 3–23.

879. Чубаров Э. Формирование структуры крымскотатарского национального движения: 1956 – 1970 гг. *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (г. Симферополь, 5-6 декабря 2003 г.)*. Симферополь: Доля, 2004. С. 287–293.

880. Чубукчиева Л. Айше Исхакова – выдающийся деятель крымскотатарского народа первой половины XX века. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 228. С. 132–135.

881. Чумак В. Політика геноциду щодо кримських татар в радянський період. *Кримські татари: історія і сучасність. До 50-річчя депортації кримськотатарського народу (Матеріали міжнародної наукової конференції в Києві 13 – 14 травня 1994 р.).* К.: 1995. С. 41–43.

882. Чумак В. Україна і Крим: феномен на межі Європи і Сходу. К., 1995. 88 с.

883. Шайдуллина Л. Арабская женщина и современность (эволюция ислама и женский вопрос). М.: Наука, 1978. 192 с.

884. Шапшал С. Караимы СССР в отношении этническом. *Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история.* Симферополь: Издательство «ДОЛЯ», 2005. 160 с.

885. Шемьи-заде А. Начальный этап крымскотатарского национально-освободительного движения: 1958 – 1970 гг. *Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию М. Джемилева (г. Сімферополь, 5-6 декабря 2003 года)*. Симферополь: Доля, 2004. С. 294–303.

886. Шендрикова С. Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. 07.00.02. Запоріжжя, 2002. 19 с.

887. Шклярская О. Крым: уроки проигранной информационной войны. URL: http://racurs.ua/484-krym-uroki-proigrannoy-informacionnoy-voyny. (дата звернення: 14.09.2017).

888. Штендера Я. Засуджений до розстрілу. Львів: Червона калина, 1995. 252 с.

889. Щербаков М. Крымская АССР (материалы для агитаторов). Симферополь: Государственное издательство Крымской АССР, 1939. 87 с.

890. Щодо інформаційно-психологічної складової агресії Російської Федерації проти України (за результатами подій 1-2 березня 2014 року)». URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1476. (дата звернення: 14.09.2017).

891. Эмин С. Мен кимим? *Йылдыз*. 1996. № 4. С. 140–155.

892. Эндермез М. Акъмесджит къырымтатар оджала окув юртунынъ тврихындан. *Йылдыз*. 1996. № 1. С. 108–112.

893. Яблоновская Н. Этническая пресса Крымской АССР: национальное возрождение в условиях плана коренизации и формирующего тоталитаризма. *Культура народов Причерноморья*. 2007. № 116. С. 33–36.

894. Яблоновська Н. Етнічна преса Криму: історія та сучасність. Сімферополь: Кримське навчально-педагогічне державне видавництво, 2006. 312 с.

895. Як ми втрачали Крим. Свідчення перших осіб України. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/04/jak_my_vtrachaly_krym_svidchennja_pershyh_osib_ukrainy/. (дата звернення: 24.09.2017).

896. Яковенко И. Медиафрения: диагноз и история болезни URL: http://yakovenkoigor.blogspot.ru/2016/10/blog-post_17.html (дата звернення: 18.10.2017).

897. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время. М.: Новое литературное обозрение, 2012. 768 с.

898. Якубова Л. Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат. *Крим від античності до сьогодення*: *Історичні студії* / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 576–588.

899. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? Крим*: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях* / НАН України. Інститут історії України / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 284–289.

900. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. К.: Дух і літера, 2003. 767 с.

901. Яремчук В. Крим: спільність історичної долі кримських татар та українців. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство (Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13-14 травня 2004 р.).* К.: Світогляд, 2004. С. 255–264.

902. Яремчук В. На шляху до міжнаціональної злагоди в Криму. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции: Симферополь, 4-5 октября 1999 г.* Симферополь, 1999. С. 168–172.

903. Asanof A. Millij medenij japbgblia gebhesmde on eki jbl kure. Akmesyit: Qbrbm devlet ne§njatb, 1933. 48 s.

904. Bebler A. Crimea and the Russian-Ukrainian Conflict. Romanian journal of european affairs. Vol. 15, No. 1, March 2015. S. 35–54.

905. Darczewska J. Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej OPERACJA KRYMSKA – studium przypadku. / WYDAWCA Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia Centre for Eastern Studies. NUMER 42 WARSZAWA MAJ 2014. 36 s.

906. FAKE: Действия России оправданы международным правом. URL: https://www.stopfake.org/fake-dejstviya-rossii-opravdany-mezhdunarodnym-pravom/ (дата звернення: 14.09.2017).

907. Kirimli H. Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918 – 21. Middle Eastern Studies. 1998. Vol. 34, No. 4. P. 201–239.

908. Neville S. Russia and hybrid warfare: identifying critical elements in successful applications of hybrid tactics. Monterey, California: Naval Postgraduate School. URL: http://hdl.handle.net/10945/47827 (дата звернення: 18.01.2018)

909. 10 фатів про Збройну агресію Росії проти України. URL: http:// https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/5026 (дата звернення: 18.01.2018)

ДОДАТКИ

Додаток А

МАНИФЕСТЪ.
– О принятіи полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны, подъ Россійскую Державу

извлечение

Въ прошедшую съ Портою Оттаманскою войну, когда силы и побъды оружія Нашего давали Намъ полное право оставить въ пользу Нашу Крымъ, в руках Наших бывшій, Мы симъ и другими пространными завоеваніями жертвовали тогда возобновленію добраго согласія и дружбы съ Портою Оттаманскою, преобразив на тотъ конецъ народы Татарскіе въ область вольную и независимую...

Не достигли Мы однако жъ въ предъелахъ той части Имперіи Нашей тишины и безопасности, кои долженствовали быть плодами сего постановленія. Татара, преклоняяся на чужіе внушенія, тотчасъ стали дъйствовать вопреки собственному благу, от Нас имъ дарованому. Избранный ими въ таковой перемънъ бытія ихъ самовластный Ханъ былъ вытъснън изъ мъста и отчизны пришлецомъ, который готовился возвратить ихъ подъ иго прежнего господства. Часть изъ нихъ слъпо къ нему прилъпилась, другая не была въ силахъ протиуборствовать. Въ таковыхъ обстоятельствахъ принуждены Мы были, для сохранения цълости зданія Нами воздвигнутаго, одного из лучших Наших отъ войны пріобрътенія, принять благонамъренныхъ Татаръ в Наше покровительство, доставить имъ свободу, избрать себе на мъсто Сагибъ-Гирея другаго законного Хана, и установить его правленіе...

... и для того, по долгу прележащаго Намъ попеченія о благъ и величіи отечества, стараясь пользу и безопасность его утвердить, какъ равно полагая средствомъ навсегда отдаляющимъ непріятныя причины, возмущающія вычный миръ между Имперіями Всероссійскою и Оттаманскою заключенный, который Мы навсегда сохранить искренно желаемъ, не меньше же и въ замъну и удовлетвореніе убытковъ Нашихъ ръшилися Мы взять подъ державу Нашу полуостровъ Крымскій, островъ Таманъ и всю Кубанскую сторону.

Апръля 8 Государыня Єкатерина Вторая, 1783 императрица и самодержица

Джерело здійснено за даними: [225, с. 897-898; 195, ч. 1. 901 с]

Додаток Б

ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Во всей Таврической губерніи (8-ми уѣздахъ и 2-хъ градоначальствахъ) оказалось обывателей обоего пола 1.447.790.

Изъ нихъ православныхъ	1.069.556 (74 %)
магометанъ	190.800 (13 %)
Изъ нихъ говорящихъ на великорусскомъ, украинскомъ и бѣлорусскомъ яз.	1.025.300
въ частности на українскомъ яз.	611.121
говорящихъ на татарскомъ яз.	196.854
на турецкомъ яз.	2.197
грамотныхъ во всемъ населеніи оказалось	28 %
грамотныхъ мусульман по отношению къ мусульманскому населенію	19 %
по уѣздамъ съ городами оказалось говорящихъ на татарскомъ и турецкомъ языкъ по отношенію къ общему количеству насєленія:	
въ Симферопольскомъ уѣздь	37,4 %
въ Евпаторійскомь уѣздь	43 %
въ Ялтинскомъ включая Севастополъ	32 %
въ Феодосійском включая Керчъ и Еникали	30 %
въ Бердянскомъ уѣздъ	0,36 %
въ Мелитопольскомъ	0,32 %
въ Днъпровскомъ	0,28 %
въ Перекопскомъ	0,24 %
Примечаніе: въ Ялтинскомъ уѣздъ безъ Севастополя	60,5 %
въ Фєодосійскомь уѣздъ безъ Керчъ-Еникали	38,5 %
Въ 4-хъ уѣздахъ и 2-хъ градоначальствахъ Крымского полуострова по той-же всенародной переписи имъелосъ населенія	505.199 лицъ
изъ нихъ магометанъ	76.530 (34,9 %)
Лицъ, говорящихъ на татарскомъ и турецкомъ языкахъ	173.806 (33 %)
Лицъ, говорящих на украинскомъ, русскомъ и бѣлорусском языкахъ	225.074 (44 %)
Примъечаніе: Въ числъ говорящих на татарскомъ и турецкомъ языкахъ показаны караимы и частъ иудеевъ.	

Джерело здійснено за даними: 223. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 17-18.

Додаток В

Анексія РФ АР Крим і м. Севастополя у лютому-березні 2014 р.

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток Г

Організаційно-штатна структура 810 окремої бригади морської піхоти ЧФ РФ (Севастополь)

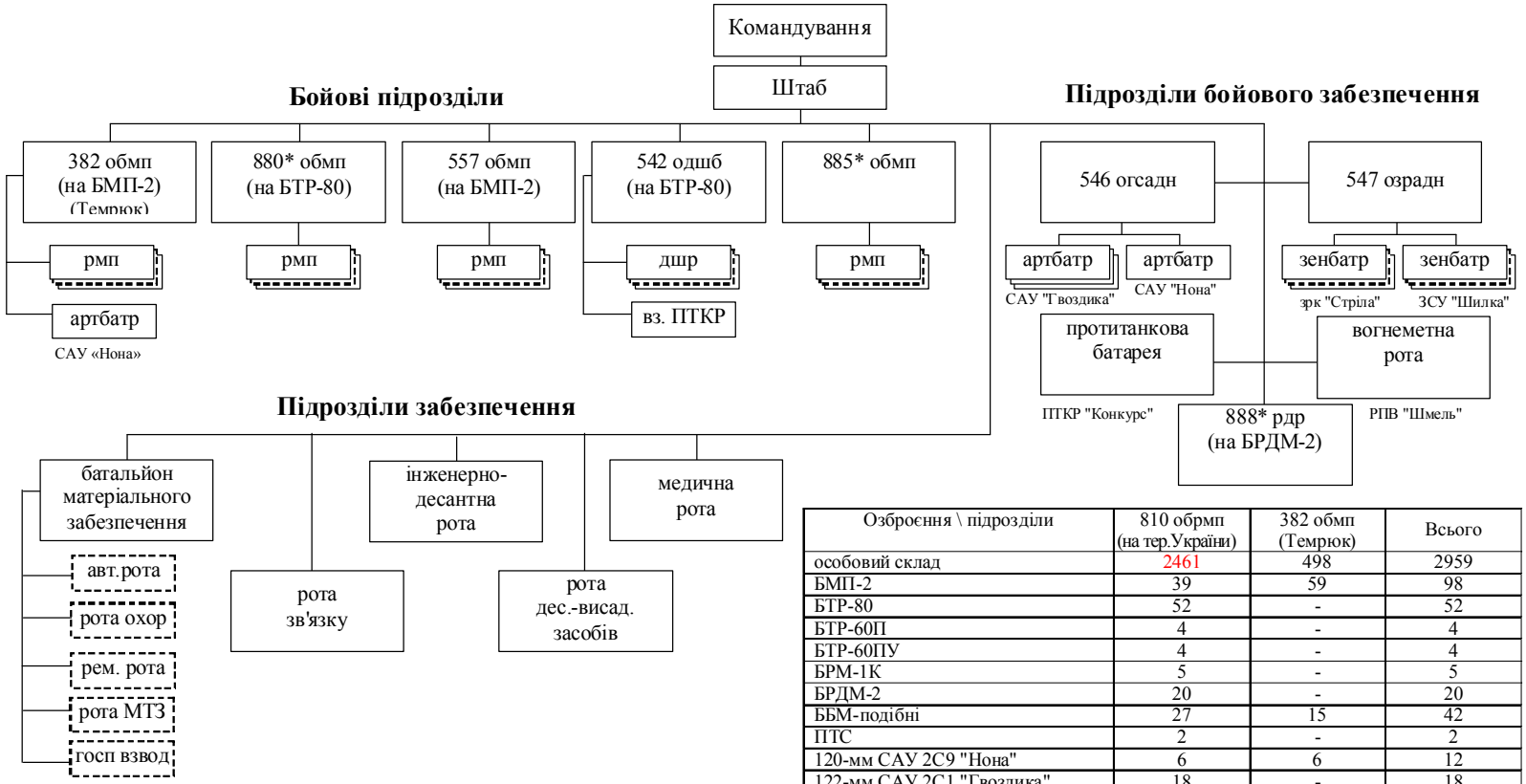

Озброєння \ підрозділи	810 обрмп (на тер.України)	382 обмп (Темрюк)	Всього
особовий склад	2461	498	2959
БМП-2	39	59	98
БТР-80	52	-	52
БТР-60П	4	-	4
БТР-60ПУ	4	-	4
БРМ-1К	5	-	5
БРДМ-2	20	-	20
ББМ-подібні	27	15	42
ПТС	2	-	2
120-мм САУ 2С9 "Нона"	6	6	12
122-мм САУ 2С1 "Гвоздика"	18	-	18
СПУ ПТРК 9П148 "Конкурс"	9	-	9
ЗСУ "Стріла-1ОМ"	8	-	8
ЗСУ 23-4 "Шилка"	4	-	4
ПЗРК “Ігла”	27	*	27
ЗУ 23-2	8	-	8
Т-12 "Рапіра"	3	-	3
82-мм міномет	12	*	12
РПВ "Шмель"	400	-	400
автомобільна техніка	285	*	285

* - дані потребують уточнення

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток Д

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток Ж

Дислокація з'єднань та частин ЧФ РФ

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток 3

Організаційно-штатна структура ЧФ РФ

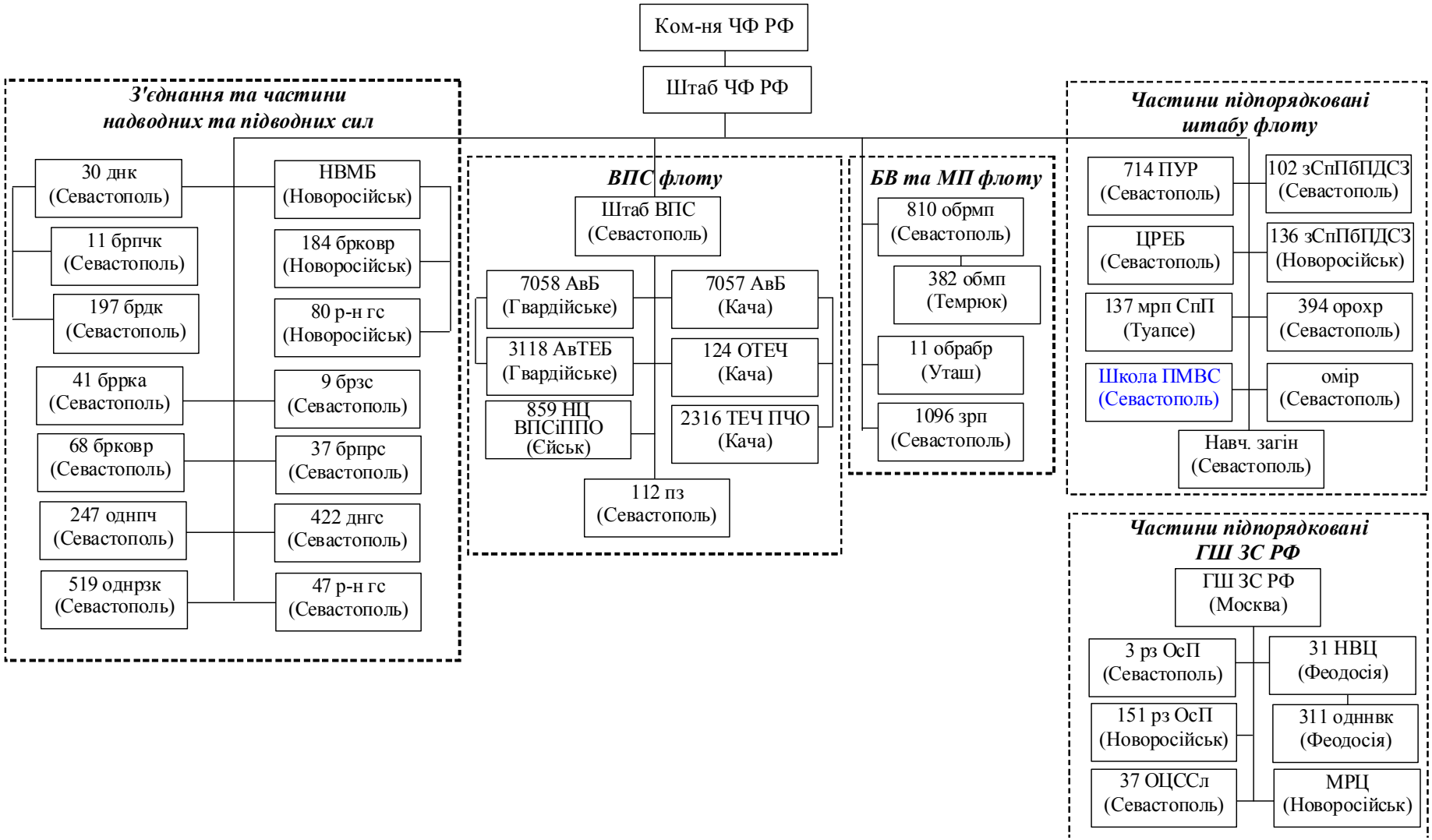

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток И

Організаційно-штатна структура берегових військ та морської піхоти

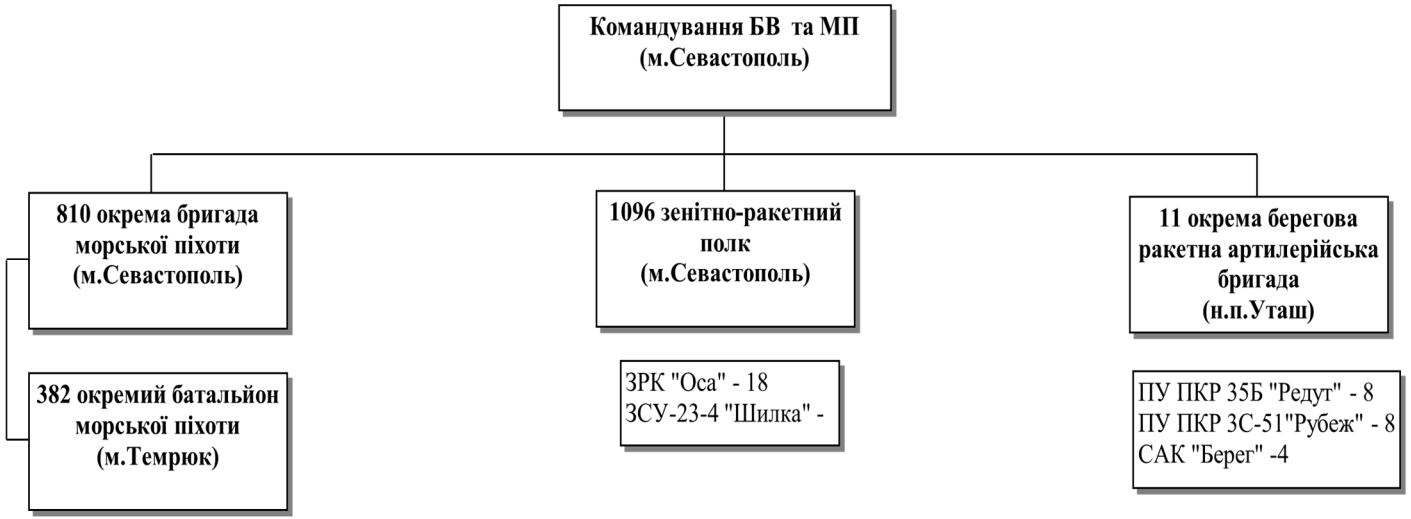

Тип ОВТ	810 обрмп	1096 зрп	11 обрабр	Всього
ПУ ПКР «Редут»			8	8
ПУ ПКР «Рубеж»			8	8
САК «Берег»			4	4
122-мм САУ 2С1 «Гвоздика»	18			18
120-мм САУ 2С9 «Нона»	12			12
СПУ ПТРК 9П149	9			9
ЗРК «Оса»		18		18
ЗРК «Стріла»	*			
ЗСУ «Шилка»	*	4		4
БМП-2	98			98
БТР-80	52			52
БРДМ-2	*			
ББМ-подібні	42			42
ВСЬОГО:	**231**	**22**	**20**	**273**

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]

Додаток К

Розташування бойових кораблів та катерів ЧФ РФ у пб Севастополь

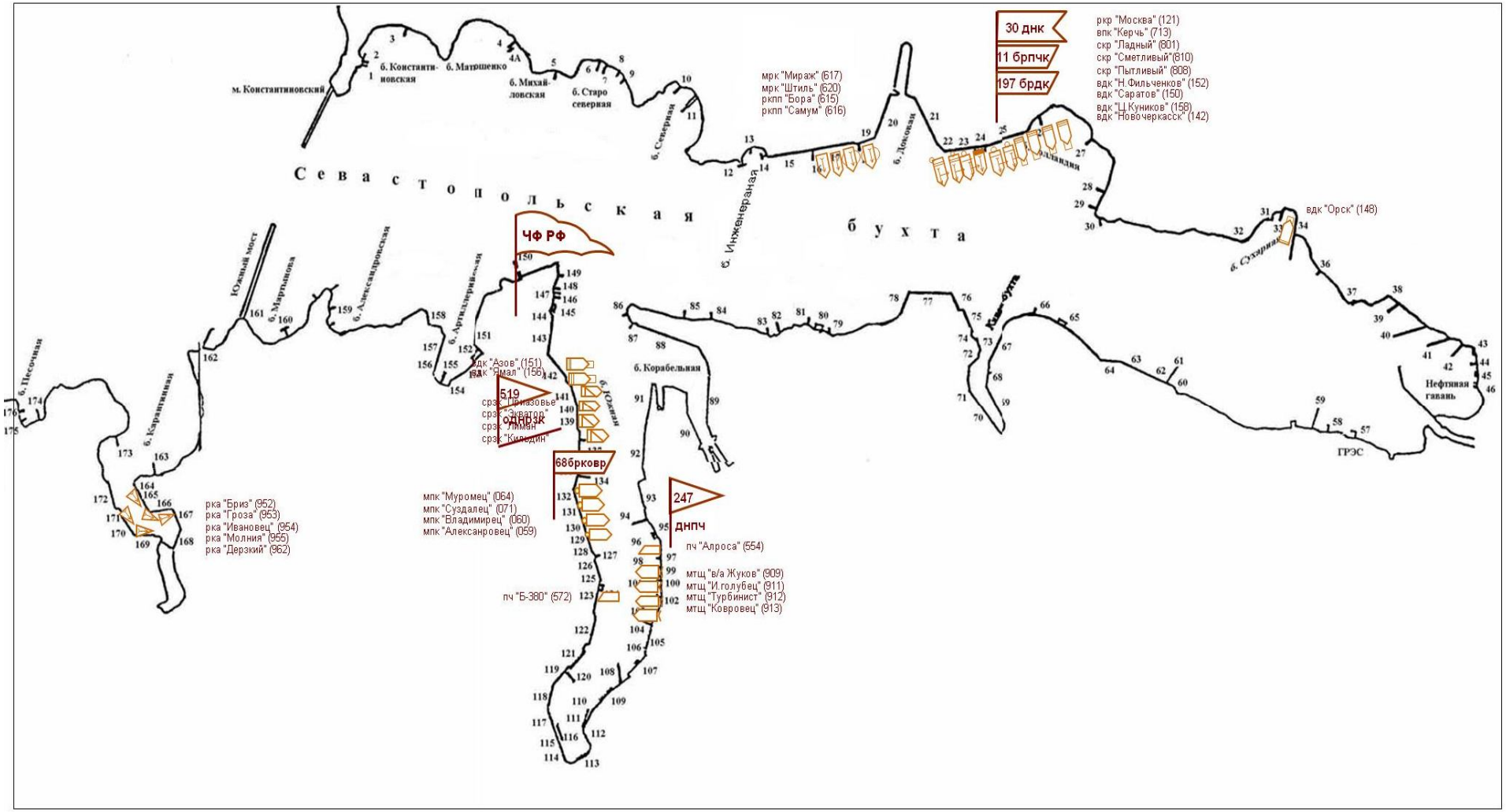

Джерело здійснено за даними: [12; 50; 60; 201; 272, 279]